

ULUSLARARASI INTERNATIONAL
TÜRK - İSLAM SYMPOSIUM OF
TARİHİNDE HIGHER EDUCATION
YÜKSEKÖĞRENİM IN TURKISH
SEMPOZYUMU ISLAMIC HISTORY

TÜRK İSLAM TARİHİNDE YÜKSEKÖĞRETİM

Editör:

Prof. Dr. Mustafa GENÇER

BOLU- 2015

İÇİNDEKİLER

Önsöz, Prof. Dr. Mustafa Gençer, 3

Türk - İslam Tarihinde Yükseköğretimin Arka Planı, İbrahim Sarıçam, 7

Azerbaycanlı Alimlerin Yetiştirilmesinde Bağdat Müderrislerinin Rolü, Nargiz Aliyeva-Sabina Nematzade, 17

Dünyanın İlk Eğitim Hastanesi: Gevher Nesibe Şifahiyesi, Nebahat Gülcü Bulut, Hilal Sarı, Sefa Bulut, 26

Gazali'den Birgivi'ye Dört Kapı Kırk Makam Geleneği Veya Yaşam Boyu Eğitim, Osman Mutluel, 31

Edirne-II Bayezid Darüşşifası'nda Akıl Hastalarının Tedavisi, Sefa Bulut, Hilal Sarı, Nebahat Gülcü Bulut, 73

Osmanlı'da Musiki Eğitimi Ve Kurumları, Mehmet Tıraşçı, 88

XIX. Yüzyılda Doğu Türkistan Coğrafyasında Eğitim Kurumları Olarak Medreseler, Bahattin Gencal, 97

Sebülürreşâd'ın Penceresinden Geçmişe Yolculuk: Tiran Medresesi, Mesut Yavaş, 102

Encümen-i Daniş, Osman Zahit Küçükler, 115

Osmanlı Devleti'nin Son Yüzyılında Yükseköğretimde Hukuk Öğretimi, Said Nuri Akgündüz, 126

İttihat ve Terakki'nin Yükseköğretim Politikası: Darülfünun'u İnkişaf Ettirme Çabaları, Levent Düzcü, 137

Kültürel Değişim Sürecinde Sanat Eğitimi, Erdem Ünver, 146

Eserin Ortak Kaynakçası, 154

ÖNSÖZ

Türk-İslam tarihinde yükseköğretimin ortaçağdan yakınçağa kadar olan geniş bir zaman yelpazesi içinde incelenmesi, Müslümanların bu konudaki çalışmalarının vizyonu ve sistematik ilişkilerini, düz bir çizgi / zemin üzerinde değerlendirme ve görme fırsatı verir. Müslümanlar 11. yüzyıldan medrese geleneği ile yola çıktıkları yükseköğretim program ve politikalarını 20. yüzyıla kadar, arada geçen dokuz asır boyunca nasıl ve ne şekilde belirlediler? Ne gibi problemlerle karşılaştılar? Yükseköğretim alanında temel dinamikleri ve hedefleri nelerdi? Yükseköğretim alanında bilime neler kattılar / ne ürettiler? Modern zamanlarda Batı'dan hangi teori ve pratiği transfer etme yoluna gittiler? Bu alanda Batı ile karşılaşmada yaşanan temel problemler nelerdi?

“Türk – İslam tarihinde yükseköğretim” başlığı altında bu soruları cevaplamak ve nesnel bir değerlendirme yapabilmenin güçlükleri bulunmakla birlikte yukarıda ifade edildiği gibi çizgisel bir tarih anlayışı ile farklı yüzyıllardaki uygulamalar temelinde konunun incelendiği bir sempozyum, bu kitapçığın oluşumunda etkili oldu. 23 Ekim 2015’de Abant İzzet Baysal Üniversitesi’nde oldukça mütevazı adımlarla bu konunun incelenmesi önemlidir. “Türk – İslam tarihinde yükseköğretim” konusunu farklı boyutlarıyla ele alan araştırmaların devamı da aynı derecede önem taşımaktadır.

“Uluslararası Türk-İslam Tarihinde Yükseköğretim” adıyla düzenlenen sempozyumda sunulan makale ve bildirilerin yer aldığı bu kitap, ortaçağların İslam medreselerindeki anlayışından, yakınçağın Osmanlı Darülfünun’una kadar geniş ve genel bir yükseköğretim profili çizmektedir.

Kitapta yer alan ilk makale İbrahim Sarıçam’a ait. Makalesinde, kitabın adına uygun olarak bir arka plan açıklama gayretinde olan Sarıçam, Türk-İslam tarihinin yükseköğretim temelini Hz. Peygamber’e kadar dayandırmakta ve o dönemde Suffe denilen mekânda öğrencilere verilen eğitimin, ilerleyen dönemde medrese kurumunun temelini oluşturduğunu belirtmektedir. Türk-İslam tarihinin medrese öncesi yükseköğretim temellerini kronolojik ve açıklayıcı bir şekilde anılatan Sarıçam, Dört Halife döneminde cami ve mescitlerde verilen Kur’an öğretim ve öğrenimi üzerinde durarak, Emevi ve Abbasilerde eğitim faaliyetlerinin daha sistemli bir şekilde ele alındığını vurgulamaktadır.

Kitapta yer alan ikinci makalede, Bağdat medrese örneği üzerinde durularak Azerbaycanlı âlimlerin yetişmesinde bu medresenin rolü anlatılmaktadır. Nargiz Aliyeva ve Sabina Nematzade’ye ait bir makalede yazarlar, Bağdat’ta bulunan Nizamiye Medresesinin

yetiştirdiği bilginler üzerinde durmaktadır. Makalede, Azerbaycanlı bilginlerin bu medreseden aldıkları eğitim ve sonrasında verdikleri eserler hakkında kıymetli bilgilere yer verilmektedir.

Ortaçağ dönemi yükseköğretimi örneğine dair medrese dışındaki kurumları anlatan bir diğer makale Gevher Nesibe Hatun Hastanesi hakkındadır. Nebahat Gülcü Bulut, Hilal Sarı ve Sefa Bulut'un birlikte kaleme aldıkları bu makalede, hastanenin mimari özelliği anlatıldıktan sonra burada hekimlik yapan bazı doktorların isimlerine yer veriliyor. Ardından burada gerçekleştirilen bazı tedavi metotları üzerinde durulmaktadır. Bu yönüyle çalışma ortaçağın ilk sistemli İslam hastane örneğini sunmaktadır.

Ortaçağlar dönemine ait bu üç değerli çalışmadan sonra kitapta geç ortaçağdan klasik Osmanlı dönemine dair üç makale daha bulunmaktadır. Osman Mutluel tarafından kaleme alınan makalede, Selçuklu'dan Osmanlı'ya uzanan bir süreçte tasavvufi bir pencere ile "dört kapı kırk makam geleneği" başlığı ile informel anlamda yaşam boyu eğitimin izi sürülmektedir. Makale, medrese gibi bir örgün yükseköğretimin dışına çıkarak ferdin yaşam boyu nasıl bir eğitime tabi tutulduğuna dayalı olarak bu eğitimin detaylarını aktarmaktadır.

Sefa Bulut, Hilal Sarı ve Nebahat Gülcü Bulut'un birlikte kaleme aldıkları ve Osmanlı döneminin klasik çağında Tıp Eğitimine ışık tutan bir diğer makalede Edirne'de bulunan II. Bayezid Darüşşifası'nı ele alınmaktadır. şifahanenin mimari özellikleri ve tıp ünitelerinin yanında burada yapılan tedavi şekilleri hakkında bilgiler aktaran makalede özellikle akıl hastalarının müzikle tedavisine dikkat çekilmektedir. Mehmet Tıraşçı ise Osmanlı'da musiki eğitimi üzerinde durmaktadır. Yazar, özellikle dini musikinin özellikleri ve hangi kurumlarda verildiğini, bu musikinin Türk musikisine olan katkısını irdelemektedir.

Kitapta, Türkiye sınırları dışındaki medrese örneklerini inceleyen makaleler de yer almaktadır. Bahattin Gencal'ın Doğu Türkistan'da 19. yüzyılda medresede verilen eğitim-öğretimi incelediği makalede bu coğrafyadaki medreseler hakkında bilgiler aktarılmaktadır. Mesut Yavaş'ın, Sebilürreşad Dergisi üzerinden Arnavutluk'taki Tiran Medresesi'ni ele aldığı makalesinde ise Osmanlı'dan ayrılan Arnavutların Tiran Medresesinin kuruluş çalışmaları ve medresenin günümüze kadar uzanan tarihi değerlendirilmektedir.

Osmanlı'nın son dönemi ve erken Cumhuriyet dönemlerinde Yükseköğretim sistemi ile ilgili girişimler de kitapta yer alan makalelerin konusunu teşkil etmektedir. Osman Zahit Küçükler'e ait makalede Osmanlı'nın modern anlamda ilk akademisi olan Encümen-i Daniş'i genel hatları ile incelenmektedir. Encümen-i Daniş'in kuruluş macerasını ve Darülfünun ile olan irtibatı üzerinde duran yazar, Osmanlıların yükseköğretimde Avrupa ile ilk temasını ve bu teması nasıl algılandığı üzerinde durmaktadır. Said Nuri Akgündüz'ün kaleme aldığı makalede ise Tanzimat sonrasında Osmanlı'nın modern hukukla ilişkisini medrese ve Hukuk

Mektebi üzerinden sorgulanmaktadır. Levent Düzcü'nün, İttihat ve Terakki döneminde yükseköğretimin genel hatlarını aktardığı makalesinde de Darülfünun'un 1908 sonrası İttihatçı politikalar ile nasıl şekillendiği ve Cumhuriyet dönemine nasıl bir miras bıraktığı sorularına cevap aranmaktadır.

Kitapta yer alan son makalede Erdem Ünver, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e kültürel değişim sürecinde sanat eğitimi ele almaktadır. Yazar, Cumhuriyet öncesi ve sonrası dönemde müzik, sinema, tiyatro, opera ve bale gibi sanat dallarında yapılanlar hakkında bilgiler vermektedir.

Bu kitabın ortaya çıkmasında birçok kişinin emeği ve desteği olduğunu belirtmek gerekir. Öncelikle bu çalışmanın ortaya çıkması için fikirleri ile katkı sağlayan Abant İzzet Baysal Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Hayri Coşkun'a teşekkürü bir borç biliriz. Sayın hocamızın, bu çalışmanın bir sempozyum olarak yapılması ve sonrada yayın olarak vücut bulmasında çok büyük teşvikleri ve desteği olmuştur. Sempozyumun organizasyonu başta olmak üzere kitaptaki makalelerin değerlendirilmesi, ayrıca bu eserin yayınlanması sırasında yoğun çaba gösteren Yrd. Doç. Dr. Levent Düzcü, Yrd. Doç. Dr. Abdullah Lüleci, Arş. Gör. Şaban Demir, Arş.Gör. Murat Hatip ve yardımlarından dolayı Uzman Mehmet Akyüz'e de sonsuz teşekkürlerimizi sunuyoruz.

Prof. Dr. Mustafa GENÇER

Bolu, 23 Ekim 2015

TÜRK İSLAM TARİHİNDE YÜKSEKÖĞRETİMİN ARKA PLANI

İbrahim Sarıçam*

İslâm Medeniyeti, Hz. Peygamber döneminden başlamak üzere, hâkim olduğu kültür havzaları ve coğrafyalardaki farklı insanları kendi değerleri çerçevesinde eğitime başarısı göstermiştir. İslâm'ın doğuşundan hicri IV./ miladi X. yüzyılın sonuna kadar geçen süreçte;

1. İslâm Medeniyeti'nin siyaset, dînî ve sosyal bilimler, müspet bilimler alanlarında kurucu akıllar bu başarımın ürünüdür.
2. İslâm Medeniyeti'nin doğuş aşamasında gerçekleşen zihniyet dönüşümü eğitim sayesinde mümkün olmuştur.
3. “İslâm Medeniyeti çeşitli ırk ve kültürlerle mensup ulusların ahenkli bir ürünüdür.” derken bu ahengi ve ümmet için ortak değerlerin oluşumunu sağlayan şey eğitimidir.
4. Hulefâ-yi Râşidîn döneminin sonlarına doğru yaşanan buhranların atlatılmasında ve aradan İslâm Medeniyetinin sıyrılıp şahlanmasında en büyük muharrik güç eğitimidir.
5. IV. / X. yüzyıldan itibaren kurulmaya başlayan medreselerin ilk hocaları bu süreçte yetişmişlerdir.
6. Derslerin içeriği de üç aşağı beş yukarı bu süreçteki muhtevanın bir yansımasıdır.

Eğitimle eğitme, öğretme, öğretmen/muallim gibi kavramların türediği ilim kavramı arasında sıkı bir irtibat mevcuttur. Kur'ân-ı Kerîm'de yaklaşık 750 yerde ilim ve türevleri geçer (Bk. Muhammed Fuad Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-Müfehres li-Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, s. 469-480). Hadis literatüründe ilim, eğitim ve öğretimle ilgili yüzlerce ve buna karşılık o oranda da bilgisizliği yeren hadisler mevcuttur. (Kütüb-ü Tis'a'da yer alan yaklaşık 1350 hadiste ilim ve türevleri geçer. Bk. A. J. Wensick, *el-Mu'cemü'l-Müfehres li-Elfâzi'l-Hadisi'n-Nebevî*, IV, 313-339). Aynı zamanda hadis mecmualarında ilimle ilgili “Kitâbü'l-İlim” adlı bölümler mevcuttur. VII. yüzyılın ilk çeyreği gibi meskun dünyanın önemli bir bölümünün karanlık dönem yaşadığı erken bir zaman diliminde, İslâm'ın iki temel kaynağının insanlığı aydınlığa çıkaracak ilme böylesine yoğun atıfta bulunması son derece etkili olmuş, Müslümanların ilme rağbetini ve öğrenme arzusunu artırmıştır.

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara.

Hız. Peygamber de kendisinin bir muallim olarak gönderildiğini açıklamıştır.¹ Dolayısıyla gönderildiği toplumu eğitim ve öğretime tabi tutmak onun peygamberlik görevleri arasında bulunmaktadır.

Hicretten sonra Medine'de Hız. Peygamber'in ilk ve önemli faaliyetlerinden birisi, bir ibadet mahalli olmasının yanında, aynı zamanda eğitim-öğretim merkezi olan Mescid-i Nebevî'yi inşa etmek olmuştur. Mescid'in bitişiğindeki *Suffe* denilen mekânda kalan bazı sahâbîler, Kur'ân ve yazı öğreniyorlardı. İslâm'ın temel esaslarını öğrenmek üzere Medine'ye çeşitli bölgelerden gelenlerin bir kısmı da burada kalıyordu. Suffe'deki öğrenci sayısının kimi zaman dört yüze ulaştığı oluyordu. Hız. Peygamber burada bizzat ders verdiği gibi, Kur'ân ve yazı öğretmek üzere muallimler de tayin ediyordu. Ubâde b. Sâmit adlı sahâbî, burada yazı ve Kur'ân öğretenlerden biridir.

Yazı öğretiminde Müslüman muallimlerin yanında, müşrik muallimlerden de istifade ediliyordu. Nitekim Bedir Savaşı'nda Müslümanların eline esir düşen müşrik askerlerden okur-yazar olup da kurtuluş fidyesi verecek parası bulunmayanlar, on Müslüman çocuğuna yazı öğretmek suretiyle serbest bırakılmışlardır. Zeyd b. Sâbit bu şekilde okuma yazma öğrenmiştir. Şüphesiz bu uygulama, o dönemin şartları dikkate alındığında muazzam bir gelişmedir.

Suffe ehlinin İslâmî ilimlerin gelişmesine önemli katkısı olmuştur. Ebû Hüreyre başta olmak üzere birçok hadis rivayet eden sahâbîler Suffe ehliendir. İslâm Hukuku alanında ortaya çıkan ehl-i hadis ve ehl-i rey ekollerinin ilk temsilcileri kabul edilen Abdullah b. Ömer ve Abdullah b. Mes'ud gibi pek çok sahâbî Suffe'de yetişmiştir.

Peygamberimiz eğitim-öğretim faaliyetlerini sabit mekanların dışında da sürdürmüştür. Gerekliğinde bu tür faaliyet için yer ve zaman tanımamıştır. Eğitimin bir aracı olan yazının Hız. Peygamber'in faaliyetlerinde önemli bir yeri vardır. O, Kur'ân-ı Kerim ayetlerini yazdırmıştır. Medine Vesikası'nı da yazılı olarak düzenlemiştir. İlk nüfus sayımını yazılı olarak yaptırmıştır. Bütün antlaşmaları yazılı belgelere dayandırmıştır. Devlet gelirlerini, gelirlerin tahminini, takdirini ve tahsilâtını yazıyla tespit ettirmiştir. Sefere çıkarken ordusunu bir meydana toplayıp isimlerini yazdırır ve ordu mevcudunu kayıtlı hale getirirdi. Bu suretle Medineliler arasında yazı yazmayı bilenler çoğaldığı gibi, Hız. Peygamber'in sağlığında ve vefatından sonra Müslümanların fethettikleri yerlerde yazı yaygınlaşmaya başlamıştır.

¹ İbn Mâce, *Sünen*, I-II, İstanbul 1981 (Çağrı Yayınları), I, 17.

İslâm'ın gelişiyle birlikte hâkim olduğu topraklarda okuma yazma oranı, oranlara sığmayacak ölçüde artış göstermiştir.

Hiz. Peygamber'le uzun süre birlikte kalan sahâbiler arasında yer alan Hulefâ-yi Râşidîn (Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali) okuma-yazma biliyorlardı. Onlar aynı zamanda Kur'ân ve sünneti iyi bilen, fetva veren birer âlim idiler. İlimin değerini bilen kişiler olarak onlar, kendi dönemlerinde halkın okuma-yazma öğrenmesi ve dînî bilgilerin öğretilmesi konusunda da gerekli çabayı sarf etmişlerdir.

Dört Halife döneminde İslâm'ı yayma görevinden sonra, dinin esaslarını ve amellerini öğretme konusu gelmekteydi. Bu hususta da en başta yapılması gereken, Kur'ân-ı Kerim'in muhtevasının öğretilmesi idi. Hiz. Peygamber'in vefatı, sahabeyi Kur'ân'ı koruma, anlama, yorumlama ve bunun yanında sünneti tespit etme ve öğrenme gayretine sevketti. Bu, sahabenin hem Kur'ân ve Sünnet etrafında toplanmasını ve hem de bu iki kaynağın yeni problemlere ışık tutacak şekilde yorumlanmasını hızlandırdı. Bu nedenle Dört Halife döneminde Kur'ân ve Sünnet etrafında yoğunlaşan bir eğitim ve bu çerçevede bir anlama ve yorumlama faaliyetinin ön plana çıktığı görülmektedir.

Hiz. Ömer döneminde Kur'ân öğretmek üzere muallimler tayin edilmiş ve bunlara maaş bağlanmıştır. Medine'de Kur'ân öğretenlere her ay 15 dirhem maaş verildiği bilinmektedir. Hiz. Ömer Filistin, Humus ve Şam'a Kur'ân muallimleri göndermiştir. Şehirlerde oturanların yanında, bedevî kabilelere de Kur'ân öğretiliyordu. Hiz. Ömer, her Müslümanın Kur'ân-ı Kerim'den bazı sûreleri ezberlemesini emretmiştir. Bu dönemde Kur'ân'ın telaffuzunu ve i'râbını öğretmek için de çalışılmıştır. Arap edebiyatını ve gramerini bilenlerin Kur'ân öğretilmelerine dikkat edilmiştir.

Kur'ân öğretiminin yanı sıra okuma yazma öğretilimine de önem veriliyordu. Valilere bütün çocukların okuma yazma öğrenmelerine dikkat etmeleri için talimat gönderiliyordu. Temel eğitim kurumları olan küttâb muallimleri devletin memuru kabul edilmiş, kendilerine maaş bağlanmıştır. Ayrıca Hiz. Ömer büyük şehirlerdeki Cuma camilerinde halka ders vermek üzere tayin ettiği muallimlere de maaş bağlamıştır. Muaz b. Cebel'in başkanlığındaki bir kadronun Filistin'de on altı bin öğrencinin eğitim-öğretilimini üstlendiği kaynaklarda kaydedilir.

Dini bilgileri kuvvetli sahâbiler ve tâbîler bu dönemde Medine'nin yanı sıra çeşitli ilim merkezlerinde re'ya, fetva ve öğretilim faaliyetlerini başlatmışlar, gitgide bu faaliyetler bu merkezlerde ilim halkalarının ve hoca-talebe ilişkileri içinde birbirinden farklı ilmî geleneklerin ortaya çıkmasına ortam hazırlamıştır. Mesela yeni ortaya çıkan problemlerin cevabı araştırılırken veya Kur'ân ve Sünnet hükümleriyle, ele alınan olay arasında bağ

kurulurken, bazıları çekimser davranıp bu iki kaynakta açıklananla yetinirken, diğerleri re'y ve aklî istidlal yollarını sıkça işletirlerdi. Bu iki farklı tutum Emeviler döneminden itibaren iyice belirginleşen *ehl-i hadis* ve *ehl-i re'y* ekollerinin başlangıcını teşkil etmiştir. Bu dönemde fikhın ayrıca tedvini söz konusu olmamıştır. Bununla birlikte ileriki yıllarda telif edilen kitaplarda sahâbe ve tâbiîn fetvaları geniş bir şekilde yer almıştır. Bu dönemde kelamla ilgili meseleler de tartışılmaya başlanmıştır.

Gelinen noktada eğitim kuruluşlarını iki ayrı gelişim devresine ayırmak mümkündür:

1. Kişisel çabaya dayanan ve kendiliğinden gelişen okullar: Bunlar Hz. Peygamber döneminden başlayarak XI. yüzyıla kadar devam edeceklerdir.

2. Eğitimin bir devlet görevi olarak algılanması sonunda çeşitli amaçlarla kurumsallaşmış okullar: Bu eğitim kurumları XI-XII. ve XIII. yüzyıllarda en yüksek noktasına ulaşacaktır. Bunları da halka açık olanlar (Küttâblar veya mekteplerle, mescitler veya camiler) ve özel eğitim okulları olmak üzere iki gruba ayırabiliriz.

a. Küttâblar/mektepler: Bu tür okulların İslâm'ın ilk asrında faaliyet sürdürdükleri, kaynaklarda muallimlere yapılan atıflardan anlaşılmaktadır. Başlangıçta yazı okulları olarak ortaya çıkan bu mektepler genellikle ilköğretim okullarıdır. Bunlar;

1. Okuma yazmanın öğretildiği küttâblar,

2. Kur'ân ve temel dinî bilgilerin verildiği küttâblar olmak üzere iki kısma ayrılırlar.

İkinciler birincilere paralel olarak gelişmişlerdir. Kaynaklar daha İslâm'ın ilk dönemlerinde, hatta Hz. Peygamber döneminde küttâb muallimlerinin bulunduğu bahsederler; ancak ikincilerin, yani Kur'ân ve dinî bilgilerin öğretildiği küttâbların daha ziyade fetihler sırasında ortaya çıktığı görülmektedir. Bunların Hz. Ömer zamanında mevcut olduğu bilinmektedir. Küttâb mekanı olarak bazen bir hurma ağacının altı, bazen bir çadır, bazen de bir şahsın evi kullanılırdı. Eğitim araç gereçleri de dönemin imkânlarına göre idi. Söz gelimi, erken dönemlerde taş tahtanın kullanıldığı, hanım sahâbî Ümmü'd-Derdâ'nın bir çocuğa okuma öğretirken böyle bir tahta kullanmasından anlaşılmaktadır.

b. Camiler/Mescitler: Camiler her şeyden önce yaygın eğitim kurumu olarak halka eğitim veriyorlardı. Bunlar daha ziyade hutbeler, vaazlar ve sohbetler şeklinde gerçekleşiyordu. Aynı zamanda meraklı ve mütehassıslara yönelik birer eğitim mekânları idi.

Bu çerçevede camiler İslâm'ın ilk dönemlerinde yüksek seviyede öğretim veren merkezler olarak fonksiyon icra etmişlerdir. Bu nedenle "Öğretim küttâbla veya özel öğretmenle başlar, mescit halkası ile sona erer" denmiştir. Camilerdeki ders halkalarında fıkıh, tefsir, kelam, hadis, dil bilimleri ve şiir okutuluyordu. Mısır'daki Tulunoğlu Ahmed

camiiinde bunlara ek olarak astronomi dersi de veriliyordu. Camilerde tıbbıa dair dersler verildiği de kaynaklarda yer almaktadır.

Tarihsel süreçte İslâm medeniyetinde eğitim bir usul çerçevesinde gerçekleşmiş, bu alanda Ebû Hanîfe'nin *el-Âlim ve'l-Müteallim*, İbn Cemâa'nın *Tezkiretü's-Sâmi'* ve'l-*Mütekellim*, Hatîb el-Bağdâdî'nin *er-Rihle fî Talebi'l-Hadîs* adlı eserleri gibi geniş bir literatür gelişmiştir.

Emeviler dönemi: Hz. Peygamber ile başlayan ve daha ziyade mescitlerde merkezîleşen eğitim ve öğretim faaliyetleri Emeviler döneminde iyice yoğunlaşmıştır. Büyük camiler dînî ilimlerin öğretimi için kurulan ders halkalarında bir araya gelen öğrencilerle dolup taşıyordu. Mescitlerin yanında saray ve âlimlerin evleri de birer ilim merkezi hüviyetini kazanmıştır.

Suriye çölü Emevi veliahtlarının fasîh Arapça ve Arap şiirini öğrenmeleri için bir okul durumundaydı. Çöl, sadece şehzadelerin değil, bunun yanında dil âlimlerinin de ilim tahsil ettiği, malzeme topladığı yerdı. Meşhur dil âlimi Halil b. Ahmed ile Beşşâr b. Bürd de çölde uzun müddet kalmışlar, fasih Arapçayı ve hatasız şiiri bu suretle öğrenmişlerdir.

Genel olarak eğitimden beklenen, kişinin cesaret, sabır, mürüvvet, cömertlik, misafirperverlik, ahde vefa gibi hasletlerle muttasıf olmasıydı.

Eğitimin önemli bir kısmı da saraylarda gerçekleştirilirdi. Abdülmelik b. Mervan zamanından itibaren saraylarda sürekli görev yapan bir yetiştirici, terbiyecı (müeddib) bulunmuştur.

Taif'de doğan ve buradan ayrılıncaya kadar kardeşiyle birlikte babasının yanında Kur'ân muallimliği yapan ve kendisi aynı zamanda bir "Sıbyan muallimi" olan Haccâc b. Yûsuf es-Sakafî (ö.95/714), ilk zamanlarda Abdülmelik b. Mervan'ın veziri durumundaki Süleyman b. Nâim'in çocuklarının hocalığını yapmıştır. Süleyman onu Abdülmelik'in sarayında bu iş için görevlendirmiştir. Haccac, devlet büyüklerinin yanı sıra devlet adamlarının hizmetinde bulunanların çocuklarının eğitimini de üstlenmiştir.

Emevi halifelerinden Hişâm b. Abdülmelik de oğlunu eğitmek üzere Süleyman el-Kelbî adında birisini görevlendirmiş, müeddibe, eğitim programını kendisi vermiştir. Buna göre eğitimden çocuğa Kur'ân'ı öğretecek, en güzel şiirleri belletecek, haramı helali tanıtacak, hitâbet konularından ve meğâzî türünden bazı hususları öğretecek, onu Arap kabileleri arasına götürecektir. Ömer b. Abdülaziz de çocuklarına Arapça ve ahlak dersleri vermesi için müeddib görevlendirmiştir. Onun Mısır'a başkadı olarak tayin ettiği Yusuf b. Ebû Habîb, burada aynı zamanda bir muallim olarak temayüz etmiştir.

Emeviler döneminde *küttâbların* sayısı da artmıştır. Bu dönemde *Emsâr* adıyla bilinen büyük yerleşim birimlerinin hemen her mahallesinde ayrı ayrı *küttâblar* oluşmaya başlamıştır.

Öyle ki köylerde bile *küttâblar* bulunuyordu. Bu mekteplerde okuma yazmanın yanında temel dînî bilgiler, Kur'ân, hadis, dil, nahiv ve aruz ilimleri, şiir ve edebiyat da okutuluyordu. Buralarda yetişenler kabiliyetlerine göre mescitlerde kurulan ders halkalarına devam ediyorlardı. Bu mekteplerin çoğu küçüktü; ancak içlerinde büyük olanlar da vardı. Ebu'l-Kâsım el-Belhî (ö. 105/723)'nin 3000 öğrencinin eğitim gördüğü bir mektebi vardı. Dahhâk b. Müzâhim (ö. 105/723) adlı müfessir, eğitim ve öğretime çok önem verirdi. O, Kûfe'de 3000 civarında çocuğun okuduğu bir mektep yaptırmıştır. Kendisi de fahrî olarak hocalık yaptığı bu mektepte o, Kur'ân'ın öğretilmesi üzerinde çok durur, Kur'ân öğrenen herkesin onu başkalarına da öğretmesi gerektiğini söylerdi.

Küttâb öğrencilerinin her birinin kendilerine ait levhaları bulunuyordu. Çocuklar mektebe giderken bu levhaları da götürürler ve işledikleri dersleri buna yazarlardı. Dönemin en önemli öğrenme metodu ezberleme olduğu için çocuklar, hocaları tarafından levhalarına yazdırılan ayet, hadis, darbı mesel veya şiiri ezberlerlerdi. Temel dînî bilgilerin yanında ibadetler de öğretilir ve uygulaması yaptırılırdı. Bu mekteplere toplumun her katmanına (sözgelişi hür-köle-mevlâ) mensup insanların çocukları gelmekteydi.

İlk mektepleri başarıyla bitiren öğrencilerin devam ettiği mescitlerdeki ders halkaları çok kalabalık oluyordu. Mescitlerde hocaların uzmanlık alanlarına göre farklı dînî ilimler okutuluyordu. Emevilerin ilk zamanlarında bu ders meclislerinin muallimleri genellikle genç sahâbîler kuşağına mensup âlimlerdi. Tâbiîne mensup Emeviler dönemi âlimlerinin ilk nesli onların derslerinde yetişmiştir.

Dînî ilimler ve bunlarla yakından ilgili olan İslâm tarihi, Emeviler döneminde ilmî hareketin ağırlık merkezini oluşturuyordu. Bu dönemde dil ve edebiyat (Arap şiiri, siyâsî ve dînî hitabet) gelişmiş, nahiv çalışmaları yapılmıştır. Aynı zamanda kıraat ve tefsir çalışmaları yapılmış, 7 kıraat imamından üçü (İbn Amir, İbn Kesîr, Âsım) bu dönemde yetişmiştir.

Halkalarda ayrıca hadis, fıkıh, siyer-meğâzî gibi ilimler tahsil edilirdi. Ömer b. Abdülaziz, Âsım b. Ömer b. Katâde'yi hilafet merkezine davet ederek, Şam Ümeyye camiinde halka meğâzî anlatmasını ve öğretmesini emretmiştir. Bu zat adı geçen halifenin vefatı üzerine Medine'ye dönmüş ve burada vefatına dek 18 yıl öğretim faaliyetinde bulunmuştur.

Ömer b. Abdülaziz'in, Hâris b. Muhammed adlı muallimi bedevî yerleşim merkezlerine göndermesinden, yönetimin bedevîlerin eğitimini de ihmal etmediği ve onları eğitime gayreti içinde bulunduğu anlaşılmaktadır.

III./IX. Yüzyılın kültür tarihi müelliflerinden İbn Habîb *el-Muhabber* (s. 475-478) ve İbn Kuteybe *el-Maârif* (s. 547-549) adlı eserlerinde meşhur muallimlerle ilgili özel bölümler açmışlar ve listeler vermişlerdir. Bu bölümlerde verilen listeler, klasik dönem İslâm tarihinde

eğitime verilen önemin ciddi bir göstergesidir. İbn Kuteybe'nin muallimlerin listesine bilgi, kültür, eğitim sistemi anlamına gelen *el-Maârif* adlı eserinde yer vermesi ayrıca anlamlıdır. Adı geçen müellif, eserinin mukaddimesinde, ele aldığı konularda toplumdaki eksiklikleri müşahede ettiği için böyle bir kitabı te'lif etmeye karar verdiğini açıklamaktadır. Yine mukaddimedede öğrenmek, kültürlü olmak anlamına gelen *teallüm*, araştırmak anlamına gelen *taarrüf* kelimelerini kullanması ayrıca anlamlıdır. Bu iki müellifin kaydettiği meşhur muallimlerinden bazıları şunlardır:

Ma'bed el-Cühenî,(83/702): Abdülmelik b. Mervan'ın oğlu Saîd'in muallimi.

Abdullah b. Habîb: Hz. Hasan ve Hüseyin'in muallimi.

Âmir b. Abdullah: Kur'ân ve kıraat muallimi.

Ebû Abdurrahman es-Sülemî (73/692): Kur'ân ve kıraat muallimi. Kûfe camiinde kırk yıl Kur'ân dersleri vermiştir.

Kays b. Sa'd (60/680).

Kabîsa b. Züeyb (86/705): Çocuklar için Medine'de bir okul açmış ve burada muallimlik yapmıştır. Öğrencileri arasında Abdülmelik b. Mervan da bulunuyordu.

İsmail b. Abdullah b. Ebu'l-Muhâcir: Abdülmelik b. Mervan'ın çocuklarının muallimi.

Meymun b. Mihran: Ömer b. Abdülaziz'in çocuklarının muallimi. Tâbiîn âlimi ve kadı.

Avn b. Abdullah b. Utbe b. Mes'ûd (110/728): Süleyman b. Abdülmelik'in oğlu Eyyüb'ün müeddibi.

Abdülvâhid b. Kays: Yezid b. Abdülmelik'in çocuklarının muallimi.

Salih b. Keysân: Velid b. Abdülmelik'in oğlu Abdülaziz'in müeddibi.

Ebû Ubeyde b. Muhammed b. Ammâr b. Yâsir: Velid b. Abdülmelik'in oğlu Abdülaziz'in Salih b. Keysan'dan sonraki müeddibi.

Velid b. Abdülmelik tarafından yaptırılan Şam Ümeyye Camii ve Mısır'da Amr b. As tarafından yaptırılan Amr Camii birer önemli eğitim yuvası olma özelliğine sahipti. Makrizî, bu sonuncu camide 40 eğitim halkası bulunduğunu belirtmektedir.

Abbâsîler dönemi: Abbâsîler döneminde genel anlamda mektepler ve özel anlamda küttâblar, başta büyük şehirler olmak üzere İslâm dünyasının her tarafına, hatta köylere kadar yayılmıştır. Müslüman köylerinde çok sayıda, her normal büyüklükteki köyde hiç değilse bir tane küttâb bulunurdu. Küttâb eğitimi hemen herkesi okur-yazar yapmayı hedeflediğinden, bu, o dönem için ileri bir adım sayılmalıdır. Bu dönem kaynakları çeşitli şehirlerdeki mektep ve küttâblardan bahsederler. Halife Mu'tasım'ın bir küttâba devam ettiği söylenir.

Aynı kaynaklar çeşitli şehirlerdeki cami, mektep ve küttâblardan söz ederler. Meşhur seyyah İbn Havkal'ın IV./X. yüzyılda sadece Sicilya'da 300 öğretmenin bulunduğu² dair verdiği bilgiye bakılırsa, buna kıyasla aynı dönemde tüm İslâm dünyasında muallimlerin sayısının bir kuşakta on binleri aştığı söylenebilir. İbn Havkal ayrıca Sicilya'daki eğitim kurumları ile ilgili ayrıntılı bilgiler de sunmaktadır. Adadaki meşhur muallimlerin isimlerinden (Ebû Abdullah Muhammed b. İsâ, Ebü'l-Hasan Ali), donanımlarından ve onların İslâm dünyasının çeşitli bölgelerine ilmî seyahatlerinden bahsetmektedir. Aynı zamanda beş muallimin görev yaptığı bir küttâbla ilgili hatıralarını nakletmektedir.

Camiler Abbâsîler döneminin de önemli eğitim kurumlarıdır. 145/762 yılında inşa edilen Mansur Camii, Hârûnürreşîd tarafından yeniden inşa ettirilmiş ve genişletilmiştir. Bu cami bir eğitim kurumu olarak temayüz etmiştir. Daha sonraki dönemde Hatîb el-Bağdâdî burada muallimlik yapmıştır. Meşhur dil âlimi Kisâî de burada ders vermiş, Ferrâ ve Ahfeş el-Evsat onun öğrencileri arasında yer almıştır. Dil ve hadis âlimi Ebû Ömer ez-Zâhid (Gulâmu Sa'leb) devlet adamlarının çocuklarına hocalık yapmasının yanında dilbilim ile ilgili eseri *el-Yâkut*'u bu camide dikte ettirip gözden geçirmiştir. Bağdat camilerinde çeşitli alanlarda dersler verilirdi. Buralara hoca tayini "nakîbü'n-nükabâ" ya da "Nakîbü'l-Hâşimiyyîn" adlı resmî bir görevli tarafından yapılırdı. Bağdat dışında Dımaşk, Kahire ...gibi şehirlerdeki camilerde de ders halkaları oluşurdu. Kahire'deki merkez camide bir defada 120 halka sayılmıştır. Bu tarz eğitim İslâm dünyasının tümünü kapsıyordu. Camilerde dinî ve sosyal ilimler yanında ileriki yıllarda nazarî tıp dersleri bile verilmiştir.

Saray eğitimi Abbâsîler döneminde de devam etmiştir. Ünlü dil âlimi el-Ahmer, Hârûnürreşîd'in oğlu Emîn'in özel muallimliğini yapmıştır. Bu zat, kendisine verilen ev eşyalarını koyacak uygun yeri olmadığı için halife

² İbn Havkal, Ebü'l-Kâsım, *Kitâbü Sûreti'l-Arz*, I_II, Leiden 1938, I, 128 vd. ; Adam Metz, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, çev. Salih Şaban, İstanbul 2000, s. 213 vd.

ona bir ev alıp döşetmiştir. Fâtımî saraylarında özel bir müfredat programı uygulanarak yüksek tabaka çocukları devlet hizmeti için yetiştirilmiştir.

Sonuç olarak denilebilir ki, IV./X. yüzyılın sonlarına doğru İslâm dünyası medreselerin doğuşuna hazır hale gelmiş bulunuyordu.

Medreseleşme Aşaması: Medreseler, orta ve yüksek öğretim faaliyetlerini daha planlı ve daha kapsamlı yürütmek için kurulmuştur. Medreselerin kurulmasını zaruri kılan sebepler şu şekilde özetlenebilir:

1. Cami halkalarında ders veren hocalarla soru soran öğrencilerin seslerinin yükselmesi, camilerde gürültüye sebep oluyordu. Bu da namaz kılmak için gelenlerin sükûnet içinde ibadet yapmasına engel teşkil ediyordu. Bu yüzden, mesela Kahire'deki Ezher Camii 378/988 yılından itibaren tedrisata tahsis edilmiş, sadece cuma namazları kılınmıştır; ancak bu uygulama da kesin çözüm getirmemiştir.
2. Öte yandan eğitim sisteminde, ilimlerde çeşitli değişimler ve gelişmeler yaşanıyordu. Fıkıh ve Kelam gibi bazı ilimlerin daha özel mekânlarda tartışılması gerekiyordu.
3. Selçukluların Bağdat'ı Büveyhî hâkimiyetinden kurtarması ile birlikte, Büveyhîlerin Şiîliği yaymak için faaliyet alanları kapanmıştı. Bunun üzerine ve aynı zamanda Şiî-bâtınî düşüncesini sağlam delillerle çürütmek ve buna karşı ehl-i sünnet akidesini güçlendirmek, dinin esas, prensip ve gerçeklerini ortaya koyacak öğretiyi düzenli bir hale getirmek gerekiyordu. Bu ve benzeri sebepler, eğitimin camilerden medreselere geçmesinde etkili olmuştur.

"De-ra-se" kökünden gelen "Medrese" kelimesi öğrencinin ders okuyup ilim öğrendiği yer anlamına gelmektedir. Terim, genelde orta ve yüksek öğretim kurumlarına delalet etmektedir. Medrese bir dersane etrafında yeteri kadar öğrenci odalarından meydana geliyordu. Bunlar başlangıçtan beri vakıflarca finanse ediliyorlardı. Kurucusunun ekonomik durumuna göre imaret, kütüphane, hamam gibi kurumlar da ilave ediliyordu. Bugünkü üniversitelere benzeyen medreselerin ilk defa Selçuklu sultanı Alparslan döneminde kurulduğu ve İslâm dünyasının her tarafında medrese inşasına girişilmesinin onun döneminde gerçekleştiği kabul edilmektedir. Şu kadar var ki, Alparslan'dan yarım yüzyıl kadar önce Gazneli Mahmut Gazne'de, kardeşi Emir Nasır Nişâbur'da medrese benzeri eğitim kurumları tesis etmişlerdi; Bağdat'taki Nizamiye'den önce Doğu İslâm dünyasında kurulan otuzdan fazla medresenin çoğu IV.(X.) yüzyılda İslâm dünyasının en büyük şehirleri arasında yer alan Nişâbur'da bulunuyordu.

Alparslan ve Melikşah dönemlerinde vezirlik yapmış olan Nizamülmülk tarafından Bağdat'ta kurulan medreselerin ilki, ünlü vezire nisbetle *Nizamiye Medreseleri* olarak anılır. Daha sonra Nişâbur, İsfahan, Belh, Musul, Basra, Herat, Merv, Âmül, Rey, Halep, Dımaşk, Konya ve Hârizm'de *Nizamiye* adıyla medreseler kurulmuştur. Bu medreselerde dönemin ileri gelen âlimleri ders vermiş, öğrenci yetiştirmiş ve çevresini etkilemiştir.

Medreselerde hem dinî ilimler, hem fen bilimleri ve hem de dil ve edebiyat gibi bilimler öğretilmekteydi. Bu kurumlar kısa sürede İslâm dünyasının hemen her tarafında yayıldı. Sultanlar, vezirler, beyler ve hatta hatunlar dahi medrese açma konusunda birbiriyle yarışa girmişlerdir. Halife Mustansır, 631/1233 yılında dört mezhep için muhteşem bir eğitim yeri olan Mustansırıyye Medresesini kurmuştur.

Medreseler; dershaneleri, öğrenci yurtları, mescidleri, uygulama hastaneleri, hamamları, mutfakları ve kütüphaneleri ile tam bir üniversite kampüsü görünümüne sahipti. Büyük Selçuklulardan sonra da medrese kurma faaliyetleri durmaksızın devam etmiş, Türk Atabekleri çeşitli şehirlerde, Eyyübîler keza çeşitli şehirlerde ve Mısır, Suriye ve Filistin gibi bölgelerde, devlet erkânı ve zenginler, Endülüs'te, Anadolu'da, Anadolu Selçukluları'nda en küçük kasaba ve şehirlere varıncaya kadar, Beylikler ve nihayet Osmanlılar zamanında medreseler kurulmuş ve faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.

AZERBAJCANLI ALİMLERİN YETİŞMESİNDE BAĞDAT MÜDERRİSLERİNİN ROLÜ

Prof.Dr.Nargiz Aliyeva* - Doç.Dr.Sabina Nematzade*

Yakın ve Orta Doğu halkları ile birlikte Azerbaycanlı alimlerin büyük bir kısmının yetişmesinde Nizamiye Medresesi'nde ders vermiş müderrislerin büyük rolü olmuştur. Manevi gıdanın arayışında uzun yollar aşarak Nizamiye Medresesi'ni ziyaret eden Azerbaycanlı aydınlara burada dönemin ünlü alimleri tarafından ders verilerek daha sonraları kendileri de sayılıp-seçilen müderris olmuşlardır.

İlahiyatçılar, fakihler gibi ruhani mektebi olan medreselerde çalışan müderris ve talebeler de resmi ideoloji olan İslam'ın başlıca taşıyıcıları idiler. Kaynaklarda hakkında bilgi verilen, fakat günümüze gelip ulaşmayan "Tarixu Azerbaycan" eserinin yazarı Tebrizli Fahreddin Ebülfez İsmail ibn el-Musanna Bağdat'taki Nizamiye medresesinde dersler vermiş, 580/1185 yılında Tebriz'de vefat etmiştir. İbn el-Fuvati onun hakkında yazıyordu: "Ben Tebriz'de sözün gerçek anlamında görkemli olan bir şahıs hakkında sorulduğunda, bana İbn-Musannanı işaret verdiler. Ben sordum: İkinci böyle bir kişi var mı? Onlar dediler ki: "O, tektir ve ikincisi yoktur ." Urmiyadan çıkmış ve fıkıh ilmini Ebu İshak eş-Siraziden öğrenmiş bilim adamı Ebu Bekir Muhammed ibn el-Hüseyin el-Urmevi de Nizamiye Medresesi'nde fıkıhtan ders vermiştir. Bağdat'ta öğretmen yardımcısı olan Ebu Muhammed Cafer ibn Muhammed ibn Cafer el-Erdebili öğretmenlik faaliyetleri ile birlikte hadis nakletmekle de meşgul olmuştur.

Hamid el-Gazali, el-Kiye el-Herrâsî, Ebuttayyip et-Taberî gibi neheng din bilginleri ile beraber Ebû İshâk eş-Şirazi'nin (1003-1088) de Azerbaycanlı aydınlara ilimli, bilgili fakih olarak yetişmesinde büyük emeği olmuştur. Şafii mezhebi mekteplerinden birinin esasını koyan eşari Camaledin Ebu İshak İbrahim İbn Ali ibn Yusif Firuzabadi eş-Şirazi fikha ait birçok eserlerin müellifidir. Selçukluların baş veziri Nizamülmülk'le sıcak ilişkileri sayesinde Bağdat'ta büyük etkiye sahipti. Eşarizmin merkezi olan Bağdat'ın Nizamiye Medresesi'nde 17

* AMİA, Milli Azerbaycan Tarihi Müzesi, ilmi işler üzre başkan yardımcısı.

* AMİA, M.Fuzuli adına Elyazmalar Enstitüsü, arapdilli elyazmaların tatkiki şubesi.

yıldan fazla fıkıh dersleri veren Ebu İshak Nizamiye Medresesi'nin ilk müridi olarak uzun süre ona başkanlık etmiştir. Bağdat'a gelmiş Azerbaycanlılardan Ebulqasim Mahmud Yusufu ibn Hüseyin el-Berzendi et-Tiflis'i, Əbulvəfa Halil ibn Muhsin ibn Muhammed el-Merendi, urmevilerden Ebulqanaim Qanim ibn Huseyn ve Ebulfezl Muhammed ibn Ömer'e fıkıhı o öğretmişti.³

Bazen hocasından ders alarak ondan istifade etmiş, Azerbaycanlı fakih kendisi de aynı öğretmenle omuz omuza çalışarak ortak tadrise meşgul olmuşlardı. Bağdat'ta kadı Ebuttayyip et-Teberiden fıkıhı benimsemiş Ebülhesen Ali el-Miyaneci de belelerinden idi.

Ebu İshak'tan şariat fenni üzerine ders almış Azerbaycanlı öğrenciler fıkıh ilminin inceliklerine nüfuz ederek, hilafetin kültür merkezlerinde görev almışlardır. Aslen Urmiye'den olan Ebülfez Muhammed el-Urmevinin, Ebu İshak'tan kazandığı bilgi ona el-Akul⁴ şehrinde mahkeme işlerini yönetmek imkanı vermişti.

"Azerbaycan'ın büyüklerinden olan" (e'immetu eshab eş-Safiyye) olan Ebu-r-ruh Ferec ibn Ubeydullah ibn Halef el-Xoyi şafii eshabelerinin imamlarından idi. O, Bağdat'ta Ebu İshak eş-Siraziden eğitim aldıktan sonra kendi şehrine dönmüş ve orada medrese açmıştı. Es-Silefi yazıyor ki, sahabelerden bir grup faziletli insan medresede eğitim alarak (nebeğe) seviye kat' etmiştir.⁵

Kaleme aldığı "Kitab el-Ensâb" adlı biyografik eseri ile Es-Semani (XII y.y.), Azerbaycanlı bilim adamlarının bir çoğu ile şahsen tanışmış, onlarla iyi bir iletişim sağlamıştır. Bu görüşleri sırasında, Azerbaycan ilim sahiplerini yakından tanımaya, onlar hakkında çok bilgi toplamaya çalışmıştır. Es-Semani onlarla birlikte hadisleri dinlemiş, Azerbaycanlı muhaddislerin naklettikleri hadisleri öğrenmiş, kendisi de onlara hadis öğretmiştir. Azerbaycanlı bilim adamlarıyla temasta olan müellif onların kendileri ve onların ülkeleri, bilim öğrendikleri medreseleri ve öğretmenleri hakkında da bilgi elde etmeye çalışmıştır.

Hilafetin çeşitli bölgelerinin alimleri Nişapur'un yanısıra Kahire, İskenderiye, Bağdat gibi şehirleri ziyaret ederek burada kendi bilimsel potansiyellerini nümayiş ettirerek daha da meşhurlaşmış, en büyük bilim merkezlerinde kalarak ilmin zirvelerini fethetmiş, bazıları

³ بيروت،الجدد السمعانى ابو سعد عبد الكريم ابن محمد. السمعانى ابوسعد عبد الكريم ابن محمد. الانساب. بيروت، ١٩٩٨، الجدد الاول، ص.333;
السمعانى ابو سعد عبد الكريم ابن محمد. بيروت،الجدد الخامس،ص. 23-24، s.; الخامس،ص.145- 144

⁴ Dicle sahilinde, Bağdat'ın 15 fersah uzaklığında şehir.

⁵ Əbu Tahir əs-Siləfi. Mucəmə əs-Səfər. www, Mostafa.com. s. 183

müdürris olmaq teklifləri alaraq bu ilim məbədlərində kalıb fəaliyyət göstərmişlərdir. Bu mərkəzlər içərisində, IX yüzilyılın ortaları - X yüzilyıllarda gəlişmə dönməni yaşamış Bağdat'ın artıq XI-XII yüzilyıllarda özgül ağırlığı həyli artmıştı. Şüphəsiz ki, bu misyonun yerinə gətirilməsində bölgədəki Nizamiyə mədrəsəsinin vəzgeçilməz rölü bəlrtilməlidir. Bu mədrəsədə Şirvan alimləri özəl bir yer tutmuşlardır. Azərbaycanlı aydınlar bilimsəl-kültürel düzəylərini artırmaq amacıyla Nizamiyə Mədrəsəsi'ni ziyarət edərək burada ilmi mübadələ yapıyor, həkikətin dərkinə çalışıyorlardı. Bağdat'a giden Şirvanlı şair Xaqani (1126-1199) Bağdat bilim adamlarının ilmi məclislərində iştirak etmişdir. Onun Arapça okuduğu hutbəsini Bağdat alimləri dərindən alkışlamışlardı. Azərbaycanlı şairə «Debiri-Arap» lakabı verilmişdir.⁶ Bağdat halifəsi ona kəndi yanında kalıb debir (münşi) olmayı təklif ettiğində kəndi ana yurdunu sėven vətənsėvər şairə ona, "Bən debir dēğil, vəzir olmaya bilə razı dēğilim, Şirvan'da annəm bənı bəkliyə" - diyə, bu təklifi kəbul etməmişdir.⁷ Bağdat'a övgülər yağdıran şair Bağdat'a adadığı şiirində Mısır'la yapıdığı kərsiləştirmədə üstünlüğü Bağdat'a vərmişdir. Bağdat'a göç edərək burada fəaliyyət göstərən şirvanlı alimlərdən Muhammed ibn Üseyr (Aşir?) ibn Mə'ruf Ebu Bekr eş-Şirvani (ö. 547/1152) həkəkəndi bəlgi vərən es-Safadi onu dönmənin Hibbetullah ibn Mübərək ibn es-Sakti gəbi ünlü bilim adamı ilə yan yanə koymaktadır. O yazıyor ki, Ebu Bekr eş-Şirvani dönmənin digər bilim adamları ilə bərabər Şirvan alimlərindən də ilim öğrənmişdir.⁸

Nizamiyə'yə ən iyı, mükəmməl bəlgiyə sähıp uzmanlar işə alınıyordu. Şirvan ilmi-ədəbi məktəbinin yetiştirdiğı kişilər bəlli alanlarda özəl otoritə sähıpləri olmuşlardı. İbn el-Fuvati'nin vərdiği məlumata bəkilirsə, Şamaxıda doğmuş Qevaməddin Yusif ibn Mansur ibn İbrahim eş-Şirvani (v.1258) vətəni Şirvan'da eğitim almıştı. Şirvan ilmi-ədəbi məktəbində yetiştığı için Nizamiyə mədrəsəsinə dər vərəməyə dəvət edilmişdir. İlmı-asamı (onomastika) alanında əsərlərin müəllifi olaraq kəndisi mukayəsəlı gramer üzərində ünlü bir alim olmuşdur. Onun fəlsəfədən də dər əldiğı bəlilməktədir. İbn el-Fuvati onun kəndi eliylə kədılərə yazdığı təlimatı gördüğünü kəyd etmişdir.⁹ İlginçtir ki, ilim mərkəzlərinə toplanan şahıslar bərbirlərinə ilmi məclislərdə o zaman iştirak etməyən soydaşları həkəkəndi bəlgi vərmiş, fikir alışvərişi

⁶ Kəndli Q. Xaqani Şirvani. Həyatı, dövrü, mühiti. Bakı: Elm, 1988, s. 42.

⁷ Xaqani Ş. Ürək döyüntüləri (səçilmiş əsərləri) / Tərtib müqəddimə, lüğət və şərhlər Məmmədəğa Sultənovundur Bakı: Yazıçı, 1979, s. 5.

⁸ Буниятов З.М. Новые материалы о видных деятелях Азербайджана в эпоху средневековья (статья третья) // Изв.АН Аз.ССР, Серия истории, философии и права, 1980, №2, 61; السبكي. تاج الدين ابو نصر عبد الوهاب. طبقات الشافعية الكبرى، الجلد الرابع، حلب، ١٩٥٨، ص. 149.

⁹ Сейидбейли М.Г. Научно-культурная жизнь Азербайджана (второй половины XIII-начало XIV в.). Баку: Чашыюглу, 1999, s. 118

yapmışlardır. Şirvanlı vaiz Ebu'l-Hasan Ali ibn Ahmed Ali el-Mufaddid hakkında ibn es-Sabuni şöyle yazmaktadır: "Ben Dimeşk Üniversitesi'nde eğitim alırken onun hakkında bize ondan kıraati öğrenmiş alim şeyhlerden biri Ebu'l Kasım Abdullah ibn el-Hüseyn el-Ensari bilgi verdi. Kahire'de eğitim aldığım zaman ise Ebu'l Hasan Ali ibn İsmail ibn İbrahim ibn Cubara el-Kindiden aşağıdaki bilgiyi aldım: el-Hafız Ebu Tahir Ahmed es-Silefi el-İsfahani İskenderiye'de öğrenci bulunurken böyle bir durumu konuşup "Şirvan'da keramet sahibi olan ve ez-Zerendi olarak bilinen kadı Ebu'l Kasım el-Hasan ibn Mümtaz el İsfahani gelince kadı Ebû Bekr Ahmed bin Sehl ibn Sırrı el-Hemedani kendi fetvasından el çekti ve dedi ki: 'O bunda benden üstündür.' Bu ve buna yakın anlamdaki sözler Şirvan'da el-Mufaddid'den duyduğum kelimelerdir." El Mufaddid eş-Şirvaninin bu bilgiyi Şirvan'da faaliyet göstermiş ruhani tabakasıyla tanışmakla birlikte Şirvan'da keramet sahiplerine gösterilen büyük saygıyı da kaydetmiştir.

Es-Semani onların münasebeti için seciyyevi olan ilginç bir olgu hakkında şöyle yazıyor: "Şeyh Ebu İshak eş-Şirazi'nin kadı el-Miyaneçiye gönderdiği bir mektup gördüm. Başlığında şu şekilde yazılmıştı: "Fikirlerine ortak olan, onunla iftihar eden ve ona duacı olan İbrahim İbn Ali el-Firuzabadi."

Ebu Hamid el-Gazali. «Kamal» künyesiyle tanınan Ebulfütuh Nesrulla ibn Mansur ibn Sehl ed-Duveyni el-Xeyri fakih, ameli salih, saf bir adam idi. Bağdat'ta Ebu Hamid el-Gazali'den fikhî öğrenmişti. Görkemli nazariyeci, ilahiyatçı fakih Ebu Hamid Muhammed ibn Muhammed et-Tusi (1058-1111) Tus şehrinde (Horasan) doğmuş, Nişapur'da eş'ari el-Cuveyni'nin öğrencisi olmuştur. Eski Yunan, hem de doğu filozoflarının eserlerini mükemmel öğrenmiş Ebu Hamid el-Gazali İslam teolojisini mantık temelinde çalışıp hazırlamıştı. Ebülhesen Eşeri mantık hükümleri ile sünnetin birliğini yarattığı gibi, Ebu Hamid Gazali de Ebulqasim el-Quşeyriden sonra mutedil tasavvuf ile Ortodoks İslamı yakınlaştırmaya, barıştırmaya çalışmış ve buna ilk kez işte o, muvaffak olmuştur.¹⁰

1091 yılında Selçuk veziri Nizam el-Mülk onu kendisinin Bağdat'ta tesis ettiği Nizamiye Medresesi'ne fikhî üzere müderris tayin etmişti. 1095 yılında Nizamülmülk'ün İsmaililer tarafından öldürülmesinden sonra h. 488 yılında zilkade ayında Ebu Hamid el-Gazali Nizamiye'de öğretimi terk ederek Bağdat'a Beytü-l-Mukaddes'e göçmüştü. Bu zamanlar onun artık zahid haline geldiği dönemdir. Eğitimde kardeşi onun adına hareket ediyordu. Üç yıl sonra geri dönerek, hacca gitmiş, daha sonra vatanına dönmüştü. "İhya"

¹⁰ Məmmədov Z.C.Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi. Bakı: İrşad, 1994.

kitabını bu süreçte yazmıştı. Ribat'ta onun yanına cemaat toplanır, onu dinliyordu.¹¹ Bağdat'a eğitim almaya yollanmış Hekim ibn İbrahim ibn Hekim el-Lekzi ed-Derbendi de onun yanında fikhî öğrenmiştir.¹²

İlkiya el-Herasi. Azerbaycanlı fakihlerin öğretmenlerinden biri de Nizamiye medresesinde ders vermiş olan el-Kiya el-Herrâsî'dir. Sufi şafii eşari alim el-Kiya el-Herrâsî olarak bilinen Şems el-İslam İmadeddin Ebülhesen Ali bin Muhammed et-Taberî (v.504/1110) Ebu Bekir Muhammed ibn Üseyr eş-Şirvani'ye fikhî öğretmiştir. O, Nişapurdaki Nizamiye medresesinin ilk başkanı ünlü imam el-Cuveyninin (ö. 478/1086) talebesi olmuştur. El-Kiya el-Herrâsî Nizamiye medresesinde el-Gazali ile birlikte fikhîden ders vermiştir. Kendisinin "Telxis" eserinde Taberistan hakkında bilgi veren El-Bakuvi el-Kiya el-Herrasi'ni, bu bölgeden olan ünlü alimlerden biri olarak takdim ediyor. El Bakuvi yazıyor ki, onurlu insan olan alim Şeyh el-Kiya el-Herrâsî Ebu Hamid el-Gazali'nin devamcısı olmuştur.¹³

Alimlerin gerçeği ortaya çıkarmak amacıyla yaptığı diskussiyalar (karşılıklı konuşma, fikir mübadelesi) bu medreselere başka ülkelerin temsilcileri ile beraber Azerbaycan alimlerini de çekiyordu. Onlar medresede çeşitli görevlerde çalışarak onun sürekli faaliyetlerine yakından iştirak ediyorlardı. Şu durum herhalde tesadüf değildir. Medresenin inşaatı sona erdiğinde, Nizamülmülk, bu dönemde derin bilgili, Arap dili alanında mükemmel eserleri olan Azerbaycanlı Hatip Tebrizi'yi medrese kütüphanesinin müdürü - aynı zamanda İ.Y.Kraçkovskinin tabirince dersek - onu edebiyat bölümünün «profesörü» tayin etmişti. Nizamülmülk Bağdat'a gelirken medrese ile tanışmak istemişti. İleri gelenler ve ülkenin tanınan adamları onun hizmetinde idi. Şairler onun şerefine ve şanına övgüler diyorlardı. Nizamülmülk medresenin nezaretçisinden sordu: "Ebu Zekeriya'nın maaşı ne kadardır?" dedi. Şöyle cevap verildi: "On dinar". Nizamülmülk ardından şöyle ekledi: Eğer kendisinin dediği gibi on dinar yetmiyorsa maaşını istediği gibi on beş dinara çıkarın".¹⁴

Bu, vezirin medrese çalışanlarına, o cümleden olarak Azerbaycanlı alimlere gösterdikleri ilgi ve alakası idi. Azerbaycanlı bilim adamları bu medresede kendine özgü mevki tutmuşlardı.

¹¹ İbn Kəsir.Əl-bidəyə və-n-nihayə.VI c., s.540.

¹² السمعاتی ابو سعد عبد الکریم. بیروت،الجلد الخامس، ص.321

¹³ Ал-Бакуви Абу ар-Рашид. Книга талхис ал-асар ва аджаиб ал-малик ал-каххар. Пер. и комм.З.М.Буниятова. М.: Наука, 1971, с. 76.

¹⁴ زکریا القزوینی. آثار البلاد و اخبار العباد. بیروت، ۱۹۶۰، ص. 49

Böyle anlaşılıyor ki, Yakın ve Orta Doğu halkları ile birlikte Azerbaycanlı bilim adamlarının önde gelen kuvvetlerinin büyük bir kısmının gelişmesinde Nizamiye medreselerinin çok önemli ve verimli bir rolü olmuştur.

Arap edebiyatında Azerbaycanlılara fıkıh öğreten daha birkaç öğretmenin de adları belirtilir. Muhammed ibn Yahya ez-Zehli, imam Muvaffak ibn Abdulkerim el-Herevi ve Esad ibn Ebu Nasr el-Yemeni.¹⁵ Onlardan her üçü Berde, Derbent ve Sühreverd'den olan bilginler (Harun ibn Ravh el-Berdei el-Berdici, Hekim ibn İbrahim ibn Hekim el-Ləkzi el-Xunaliqi ed-Dərbəndi, sufi şeyhi Ebunnecib Əbülqahir ibn Abdullah es-Suhrəvərdiyə) fıkıh ilmini tedris etmişlerdir. Bunlardan Harun ibn Ravh el-Berdei el-Berdiciye fıkıhı öğretmiş Muhammed ibn Yahya ez-Zehli ve Hekim ibn İbrahim ibn Hekim el-Lekzi el-Xunaliqi ed-Derbendiye Merv'de fıkıha ait bilgi vermiş imam Muvaffak ibn Abdulkerim el-Herevi ve sufi şeyh Ebunnecib Ebülkahir ibn Abdullah es-Suhreverdiye bir süre Nizamiyede ders demiş Esad ibn Ebu Nasr el-Yemenidir.¹⁶

Azerbaycanlı aydınlardan Şirvandan olan Fakih Ebû Bekr Muhammed bin Üseyr ibn Me`ruf un ameli salih olması onun faziletlerinden idi. Bağdat'taki Nizamiye Medresesi'nde yaşayan Ebu Bekr eş-Şirvani İlkiya el-Herrasi'den fıkıhı öğrenmiştir. Ona istinaden Mügri Ebulxeyr Mübarek bin Hüseyin Kessal es-Semaniye hadis nakletmiştir.¹⁷

Fakih Hekim ibn İbrahim ibn Hekim el-Lekzi el-Erdebili (v. 538/1143) - ameli salih, liyakatli olmasının yanı sıra aynı zamanda eski şiirleri ezbere bilmesi ile bilinirdi.¹⁸

Hilafet içinde olan ülkeler de dahil olmak üzere Azerbaycan İslamlaştıkça yeni din bu ülkelerin halklarını ideolojik yönden büyük bir daire içinde birleştiriyordu. Bu din taşıyıcılarından olan Azerbaycan aydınlarının bir çoğu Şam'da eğitim almış, bazıları orada kalarak farklı eğitim kurumlarında ders vermişlerdi. Özellikle, Selibçiler ve Moğollar üzerinde kazanılan zafer Mısır ve Suriye'nin Müslüman kültür merkezi olarak önemini arttırmıştı.¹⁹ Bu nedenle Azerbaycanlı alimlerden bazıları Moğolların saldırısı zamanında bu ülkelere kaçmışlardır. Kaderin kısmeti öyle getirmişti ki, aslı Xoydan olan, ilahiyat ve felsefe

¹⁵ السمعانی ابوسعید عبد الکریم ابن محمد. الانساب. ۶ ج. ، بیروت، ۱۹۹۸، الجلد الاول، ص. 326 - 325

¹⁶ السمعانی ابوسعید عبد الکریم ابن محمد. بیروت، ۱۹۹۸، الجلد الثالث، ص. ۶۰۸

¹⁷ السمعانی ابوسعید عبد الکریم ابن محمد. بیروت، ۱۹۹۸، الجلد الثالث، ص. 443

¹⁸ السمعانی ابوسعید عبد الکریم ابن محمد. بیروت، ۱۹۹۸، الجلد الخامس، ص. 19

¹⁹ Халидов А.Б. Книжная культура // Очерки истории арабской культуры V- XV вв. М.: Наука, 1982, s. 68.

alanında güzel eserleri olan faziletli alim kadı Şemseddin de onların arasındaydı. Zekeriya Gazvini'ye göre Şam'da onu gereğince değerlendirememişlerdi. O sadece Dimeşk medresesinde öğretmenlik yapmış ve h.640 / 1240- / 1240 yılında genç bir yaşta iken vefat etmiştir.²⁰ Mahmud ibn Ali İbn İsmail ibn Yusuf et-Tebrizi (719/1319) "eş-Şafiiyye" medresesinde ders vermiş, "Davadariya" Hanegahının şeyhi olmuştur.²¹

Dimeşk Üniversitesi'nde eğitim almış İbn es-Sabuni haber veriyordu ki, Ebü'l-Kâsım ibn Ruvaha el-Ensari gibi alim şeyh Azerbaycan'ın Şirvan bölgesinden olan Ebul Hasan el-Müfeddidin'in talebesi olmuştur. Ebü'l-Hasan ona kıraattan ders vermiştir. İbn es-Sabuni'nin kendisinin Şam'da mühazirelerini dinlediği diğer Azerbaycanlı aydın h.560/1164 yılında doğmuş Ebu Şifa Halil ibn Ahmed ibn Halil et-Tebrizi 655/1257 yılında vefat edene kadar burada kalarak faaliyetlerini sürdürmüş, Şam'da, sufilerin mezarlığında defn edilmiştir.²²

Belirtmek gerekir ki, Şam ülkesi şeyhlerinin bazı Azerbaycanlıların bir bilim adamı olarak yetişmesinde büyük rolü olmuştur. Örnek olarak Ebu Zekeriya Yahya ibn Ali ibn Muhammed ibn Hasan ibn Bistam eş-Şeybani et-Tebrizi misal olarak verilebilir. Büyük dilbilimcilerden biri sayılan bu alim, edebiyatı ve grameri mükemmel biliyordu. O, hadislere kulak asmıştır.²³

Bağdat'ta uzun süre Nizamiye Medresesi'nde dilbilimi öğretimi bölümüne ve oradaki kütüphaneye başkanlık yapmış, edep ve gramer alanında tam bilgiye sahip, dilbilim alanının öncülerinden sayılan Hatip Tebrizi gösterilebilir. Onun bir alim gibi şekillenmesinde Müğri Ebülela Ahmed bin Abdullah bin Süleyman, Ebülfeth Salim bin Eyyub Razi, Ebulkasım Reqqi, Abdulkerim Seyyari ve diğer Şamlıların rolü büyüktür.²⁴ Tarihçi ve coğrafyacı alim Yakut el-Hemevi Hatip Tebrizi hakkında ilginç bilgiler vermiştir. O şöyle yazıyor: "Naklediyorlar ki, genç Hatip Tebrizi'nin Ebu'l-A'la'nın yanına gitmesinin nedeni şöyledir. O, Ebu Mansur el-Ezherî el-Meerrinin" Kitab et-Tehzib` fi-l-lüğa" eserini elde ediyor. Kitabı torbaya koyup omzuna atarak Tebriz'den el-Meerreye götürüyor. Onun araç tutmak için parası yoktu. Sırtından akan ter kitabı ıslatıyor. Olaydan haberi olmayanlar ona bakınca suya

²⁰ Буниятов Дж. З. Материалы из сочинений Закарии ал-Казвини об Азербайджане // Известия АН Азербайджанской ССР. Серия истории, философии, права. 1976, № 3, с. 53.

²¹ Буниятов З.М. Новые материалы о видных деятелях Азербайджана в эпоху средневековья (статья четвертая) // Изв.АН Аз.ССР, Серия истории, философии и права, 1980, №3, с. 64.

²² ابن الصايوني. كتاب تكملة إكمال الاكمال في الانساب والاسماء والالقب. الناشر مصطفى جواد العراق، ١٣٧٧/٩٥٧، ص. 55.

²³ السمعاني ابوسعيد عبد الكريم ابن محمد. الانساب . الجلد الاول، ص. 469.

²⁴ السمعاني ابوسعيد عبد الكريم ابن محمد. الانساب . الجلد الاول، ص. 469.

düştüğünü zannediyorlar. Halbuki, o, sadece Hatib'in teridir. Bu nüsha Bağdat'ın kütüphanelerinden birinde mevcuttur.²⁵

²⁵ یاقوت الحموی. معجم البلدان. ج. ۱-۷. بیروت ۱۹۷۷ ، 13

DÜNYANIN İLK EĞİTİM HASTANESİ: GEVHER NESİBE ŞİFAHİYESİ

Nebahat Gülcü Bulut*, Hilal Sarı*, Sefa Bulut*

Hastaneler tıp tarihinin gelişiminde önemli kilometre taşlarıdır. Araştırmalarımızda 800 yıl önce Orta Anadolu'da kurulmuş olan Gevher Nesibe Şifahiyesi hakkında Türkçe ve İngilizce tıbbi dergilerde çok sınırlı sayıda yayın olduğunu belirledik. Bu yazının amacı, bu tarihi eğitim kurumunun kendine özgü niteliklerinin ve tıp tarihi içindeki yeri ve öneminin tanıtılmasıdır.

Altı bin yıllık tarihi boyunca, Kayseri şehri, Asurlular, Hititler, Frigyalılar, Roma İmparatorluğu, Anadolu Selçukluları ve nihayet Osmanlı Devleti için bir yerleşim yeri olmuştur (1). Şehir, 13. yüzyılın ünlü İpek Yolu'nun, ticaret yollarının keşişme noktasında yer almaktadır. Burada kurulduğu bilinen 15 medrese vardır ki bu durum tarihte önemli ve gelişmiş şehir olduğunun kanıtı sayılmaktadır. Medreselerden bir tanesi Gevher Nesibe Şifahiyesi olup, Kayseri Darüşşifası, Şifahatun Medresesi, Kayseri Maristanı, Darüşşifa Medresesi, Çifte Medrese, Çifteler, Gıyasiyye ve Kayseri Tıbbiyesi adları ile de bilinmektedir(2). Şifa kelimesi, sağlığını kaybetmiş insanlara umut vermek için, derman, iyilik, iyileşme anlamında, dar- kelimesi ise ev manasında kullanılmıştır.

* Doç.Dr., Psikolojik Danışmanlık ve Rehberlik PDR , Özel Eğitim ABD.

* Uzman. Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Eğitim Fakültesi.

* Doç.Dr., Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Eğitim Fakültesi.

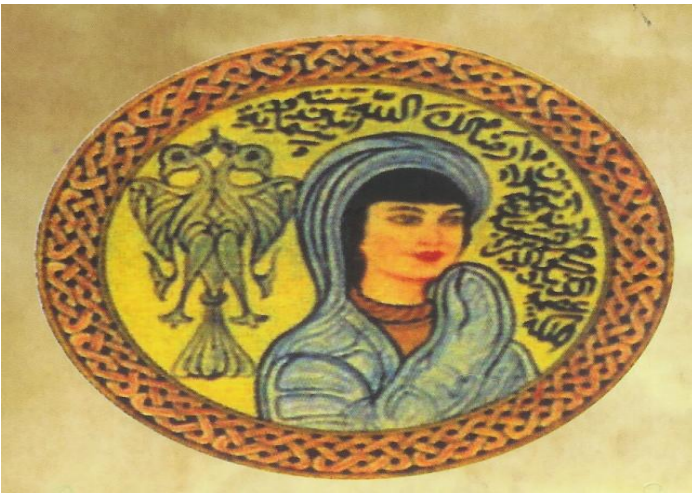
Figür 1. Gevher Nesibe Şifahiyesi

Gevher Nesibe Şifahiyesi 1204-1206 yılları arasında inşa edilmiştir (fig 1) ve 1890'a kadar eğitim hastanesi olarak faaliyet göstermiştir. İnşa tarihine dair bilgi ana giriş kapısı üzerindeki taş kitabeden okunmaktadır (fig 2). Kitabede, 'Bu maristan (hastane), Kılıçarslan oğlu Büyük Sultan Gıyaseddin Kayhüsrev'in –Allah ondan razı olsun-zamanında Kılıçarslan kızı İsmetüddin Gevher Nesibe'nin vasiyeti üzerine Allah rızası için 602 senesinde (miladi 1206'ya denk gelmektedir) inşa edildi.' yazılıdır.

Figür 2. Ana giriş kapısı kitabesi

Şifahiye ile ilgili olarak anlatılan öykü şu şekildedir (3): Gevher Nesibe (fig 3) ordu başsıpaahisine gönül verir. Ancak ağabeyi I. Gıyaseddin Keyhüsrev evlenmelerine karşı çıkar ve sipahiye savaşa gönderir ve komutan orada şehit düşer. Üzütüsünden verem hastalığına yakalanan Gevher Nesibe Sultan'a ölüm döşeğinde ağabeyi son arzusunu sorar. Gevher Nesibe 'Ben devasız bir derde düştüm, kurtulmama imkan yok. Eğer dilersen mal varlığımla benim adıma bir hastane yaptır. Bu hastanede bir yandan dertlilere şifa verilirken, bir yandan da devası olamayan dertlere çare aransın. Bu şifahanede ünlü hekim ve cerrah yetişsin. Burada kimse bir kuruş ödemesin ve benim adıma bir vakıf olsun' der. Gıyaseddin Keyhüsrev bu vasiyet üzerine 1204'te hastanenin inşasına başlar ve 1206'da hastane hizmete açılır.

Figür 3. Gevher Nesibe Sultan

Şifahiye özel parasal fonları olan bir vakıftır. 1505 ve 1587 yıllarında düzenlenmiş Konya'daki Tahrir ve Evkaf Defteri'ndeki vakfiyeye göre, Gevher Nesibe'nin türbesinin bakımı için belli miktarda para ayrıldığı bildirilmektedir (4). Bu kayda göre Gıyasiye Medresesi içindeki türbede Gevher Nesibe'nin yattığı kesinleşmiştir.

Figür 4. İki giriş kapısının günümüzdeki görünümü

Şifahiye'nin en önemli mimari özellikleri iki ana giriş kapısı üzerinde yer almaktadır (fig 4). Motiflerden biri, birbirine bakmakta olan iki yılan figürü olup, merkezde de bir Selçuklu çark-ı feleği bulunmaktadır (fig 5). Orta Asya'dan beri yılan, Türklerde 'hayat ağacının koruyucusu' kabul edilir ve mutluluk sembolü ile büyük benzerlik gösterir (2).

Şifahiye binası koridor ile birbirine bağlı iki komşu yapıdan oluşmaktadır; şifahiye (Klinik Bilimler Binası) ve giyasiye (Temel Bilimler Binası) (fig 6). Temel tıp eğitimi tamamlayan 'talip', klinik uygulamalar yapmak üzere 'danişmend' olur. Kayıtlardan şifahiye'de dahili bilimler uzmanı (tabip), iki cerrah ve bir göz hastalıkları uzmanı (kehhal) ayrıca iki eczacı ve bir başhekim olduğu öğrenilmektedir (2). Ekmelüddin Nahcivani, dönemin Selçuklu hükümdarı Alaaddin Keykubat'ın sağlık bakanı olup, şifahiye'deki en önemli hekimdir. Burada eğitim gördükten sonra şifahiye'de dersler vermeye başlayan diğer önemli Türk hekimleri arasında; Ebubekir Sadrettin Konevi (başhekim), Muzaffer Kürsi, Abdüllatif Bağdadi, Kudbettin Şirazi, Gazanferi, Ali Sivasi, Ebu Salim bin Kuraba, Sücaüddin Ali bin Ebu Tahir sayılmaktadır.

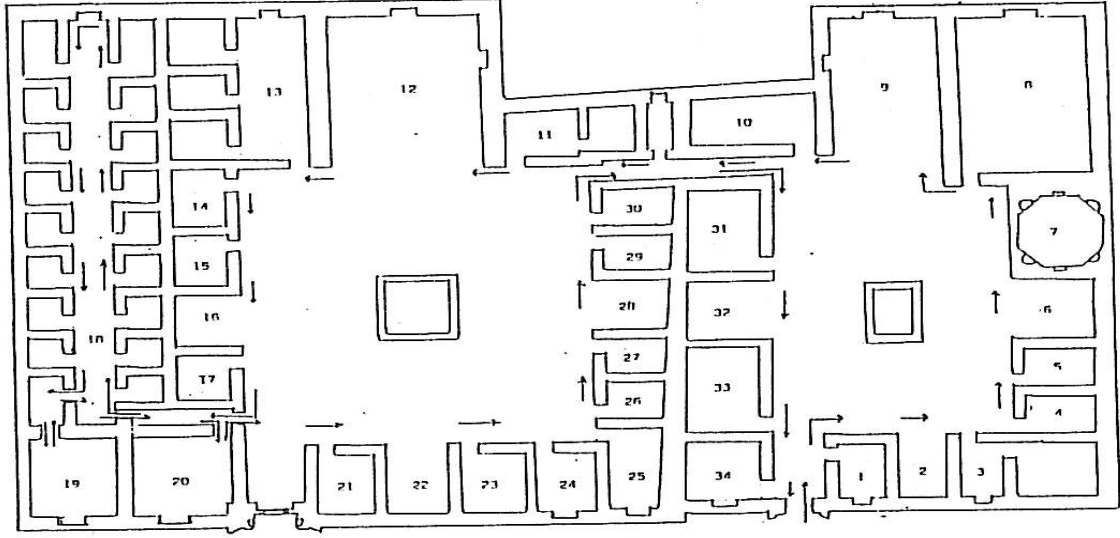
Binanın mimari karakteristiklerinden biri su ile merkezi ısıtma sisteminin bulunmasıdır (2). Şifahiye'nin 1980'lerdeki restorasyonu sırasında bulunan medrese etrafındaki bakır boru tesisatının ısıtma sistemi için kullanıldığı düşünülmektedir. Isıyı korumak için yapılmış olan bir başka yöntem ise çatının toprak ile kapatılmasıdır. Bu yöntem sadece ısı kaybını azaltmakla kalmayıp, aynı zamanda hastaların tüketimi için sebze, meyve ve çiçek yetiştirilmesinde kullanılmıştır. Ne yazık ki, restorasyon sırasında, toprak tabakasının uzaklaştırılmasının ardından çatıda yetersiz su drenajına bağlı bazı sorunlar ortaya çıkmıştır.

Şifahiye, merkezi bir avlu etrafında, hastaların sabah ve akşam saatlerinde dinlenmeleri için dört eyvan ve öğrencilerin yaz ve kış dönemlerindeki eğitimlerinde kullanılan kubbeli odalardan oluşmuştur (fig 6). Tedavide kullanılan bir Türk hamamı ve küçük bir mescit de bulunmaktadır. Bu bina kompleksinde, ana hastane binasından tamamen ayrılmış bir zihin hastalıkları hastanesi (bimarhane) bulunmakta olup 18 odadan oluşmaktadır. Her odada ses iletiminde kullanılmak üzere basit bir hoparlör görevi yapan iki adet oluk yer almaktadır. Bu bulgu yine Selçuklular döneminde Şam'da kurulmuş olan Nureddin Darüşşifası'nda (1154) zihinsel hastalıkların müzik ve ses ile tedavi edildiği hatırlandığında sürpriz değildir (5).

Figür 5. Şifahiye'nin sembolü; iki yılan ve Selçuklu madalyonu (restore edilmiş form)

Büyük eyvanın batısında 4 odalı bir ameliyathane bulunmaktadır (fig 6) (2). Bu odalardan bir tanesi daha yüksek ve yuvarlak olup, hastaların ameliyata hazırlanmasında kullanılmıştır. Kare ve küçük olan 3 oda ameliyathane olarak kullanılmıştır ve cerrahi sırasında güneş ışığı sağlayacak şekilde tavanlarında boşluklar yapılmıştır. Aynı zamanda ilaçların saklanması için düşünülen bir de karanlık oda mevcuttur.

Figür 6: Kayseri Gevher Nesibe Şifahiyesi mimari planı:

7: Mezar, **8 ve 9:** Yazlık ve kışlık dershaneler, **13:** Ameliyathane (premedikasyon ünitesi ve ameliyathaneler), **16 ve 28:** Dinlenme odaları, **18:** Bimarhane, **19:** Hamam, **21:** Ecza odası

Hastalara sedasyon ve analjezi şarap, afyon, sarısabır (aloe vera), adam otu (Mandragore) ve hindistan cevizinden yapılan bir şurup ile verilmiştir (6, 7). Bir oftalmalog olan ve İbn-i Sina'nın Kanun adlı eserine şerh yazmış olan Kutbuddin Şirazi (1236-1311) şifahiye İbn-i Sina'nın tıbbi yaklaşımlarının uygulandığını bildirmektedir.

Şifahiye 1890'a kadar bir hastane ve eğitim kurumu olarak hizmet vermiştir. Yapı, 1968'te yapılan restorasyon çalışmasından sonra, 14 Mart 1982'de yeniden hizmete açılmıştır.

Günümüzde şifahiye Kocasinan Parkı'nda Erciyes Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü'ne bağlı olarak Tıp Tarihi Müzesi olarak kullanılmaktadır. Araştırmalarımıza göre, yapı medeniyet tarihi boyunca kurulan ilk eğitim hastanesi olmasının yanısıra, Anadolu'da bir kadın tarafından vakfedilen ilk yapı olma özelliklerini de taşımaktadır.

Özetle, bu makalede 1200'lerin başlarında Anadolu Selçukluları tarafından kurulan bir sağlık ve eğitim kurumu olan Gevher Nesibe Şifahiyesi tanıtılmıştır. Şifahiye, dünya tıp kültürel mirası içinde emsalsiz bir yere sahiptir.²⁶

²⁶ Basılı materyallerin temininde yardımları sebebi ile Erciyes Üniversitesi Tıp tarihi Enstitüsü eski başkanı, Prof Dr Ahmet Hulusi Köker ve Araştırmacı-Eczacı Halil Tekiner'e teşekkür ederiz.

GAZALİ'DEN BİRGİVİ'YE DÖRT KAPI KIRK MAKAM GELENEĞİ VEYA YAŞAM BOYU EĞİTİM

Osman Mutluel*

Giriş

Eğitim genel itibariyle resmi organların kontrolünde gerçekleştirilen bir süreçtir. Bu süreç genelde belli bir yaşa gelmiş çocuklar için zaruridir. Örneğin bugün ülkemizde altı yaşına girmiş çocukların eğitime başlamaları zaruridir. Zorunlu olarak devletin belirlediği usul ve programlar çerçevesinde eğitim almaya başlamaları kanun gereğidir. Bu eğitime zamanında başlamayanlar için çeşitli yaptırımlar uygulanır.

Gazali örneğinde de ortaya konulduğu gibi, eğitim öğretim görmek isteyen kişilerin genelde ilk öğretmenleri ya kendi babaları ya da buldukları şehirlerde bulunan bilginlerden ders almak suretiyle olmuştur. Bunların yetersiz kalmaları veya daha yüksek bilgi elde etme arzusu neticesinde, büyük medreselerin bulunduğu şehirlere göç ederek, oralarda bulunan, konusunda ihtisaslaşmış hocalardan öğrenimini devam etme yoluna gidilmiştir. Fakat bu şansa kaç kişi sahipti? Veya kaç kişi bu imkânı bulabiliyordu? Resmi medreseler elbette vardı, ancak bu medreseler herkesin gidip okuyabileceği kadar çok ve kapasite olarak yeterli değildi. Medreseler genelde belli şehirlerde kurulmuş, bugünkü anlamda üniversiteler konumundaydı ve sayıları oldukça azdı. Ancak ilim öğrenmek isteyen her insan, aradığını bulma konusunda herhangi bir sıkıntıya düşmeden amacına ulaşma imkânına da sahipti.

Bu açıdan konu ele alındığında, medreseye gitme imkânı olmayan veya gidemeyen diğer insanların eğitimi nasıl olacağı konusu, büyük bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. İşte bu sorunu, bugünkü anlamda sivil toplum kuruluşları olarak adlandırılan, o gün de var olan vakıf, tarikat, tekke gibi sivil kuruluşlar tarafından icra ediliyordu.

Bu açıdan bakıldığında “dört kapı kırk makam” geleneği sadece okumuş entelektüel insanların eğitildiği bir süreç değil, okuma yazma bilmeyenlerden tutun da, her türlü sanatla meşgul olan hatta işsiz güçsüz insanlara kadar, geniş halk kitlelerini eğitime yolu olarak gözükmektedir. Başka bir ifade ile sivil halkın bilinçlendirilmesi, hayatın anlamını kavraması, hangi işi yaparsa yapsın, yaptığı işin hakkını vererek yapma gayreti içinde olma, diğer varlıklarla ilişkilerini düzenlerken dikkat etmesi gereken esas ve usulleri öğreten bir yol olarak algılamak gerekiyor.

* Yrd. Doç. Dr., AİBÜ İlahiyat Fakültesi, İslam Felsefesi, osmanmutluel@gmail.com.

“Dört kapı, kırk makam”, aslında görerek öğrenme yoludur. İnsanlar, toplum içinde iyi ve güzel örnekler, rol modeller veya rehberler sayesinde, herhangi bir güçlkle karşılaştığında, o güçlkle nasıl mücadele edileceğini görerek ve uygulayarak öğrenmiş olur. Bu tür öğrenmenin yeri, zamanı, cinsiyeti ve yaşı yoktur. Başka bir deyişle bu, hayat boyu öğrenmedir. Yani beşikten mezara kadar eğitim ve öğretimin içinde olma hali de denilebilir. Bu öğrenme İslam dininin hedeflediği bir öğrenme çeşididir. Çünkü her Müslüman günlük ihtiyaçlarını giderirken aynı zamanda dinin emir ve yasaklarını öğrenmek ve yaşamakla mükelleftir. Başka açıdan bakıldığında Müslüman için öğrenme sadece dinin emir ve yasakları ile sınırlamak mümkün görünmez. Konuyu onun diğer varlıklarla olan ilişkisi, çevre ile olan ilişkisindeki sorumlulukları açısından da ele almak gerekir. İşte medreselerden farklı olarak hayat boyu eğitimde, belli bir süre olmaksızın, belli bir program olmaksızın, belli bir hoca kadrosu olmaksızın toplumu oluşturan tüm fertlerin eğitimi söz konusudur. Bu ise İslam toplumunu oluşturan insanların tümü olarak görülebilir. Böylece her yaşta ve her meslekte insan, belki farkında bile olmadan eğitilmekte ve erdemli insan haline gelmektedir.

İşte “hayat boyu öğrenme” olarak tanımlanabilecek olan “dört kapı, kırk makam” geleneği, isimlendirme henüz bir ihtiyaç olarak görülmemiş olmasından dolayı, Gazali ile isimsiz olarak başlamış, Tusi, Hacı Bektaş’ı Veli ve İmam Birgivi ile birbirlerinden bağımsız olarak devam etmiştir. İfade edilen kapı ve makamlar, dört âlime göre zaman zaman farklılık gösterse de, sonuç itibariyle varılan sonuç aynı olmuştur. O da: *Erdemli insan ve erdemli toplum*’dur.

Bu tür bir eğitim, varmak istediği hedef itibariyle medreselerle örtüşmektedir. Medreseler belli bir yaş dilimi içinde istekli kişilere verdikleri eğitim sonucunda, mezun ettiği insanlarda hedeflediği sonuç yine erdemli insandır. Ancak medreseler farklı bir metot kullanarak bu hedefe ulaşmak isterler. Yani medreseler eğitimin resmi yanını oluştururken, sivil toplum kuruluşları diyebileceğimiz bu kurumlar da halkın eğitimi ile meşgul olmaktadır.

Şimdi sırası ile bu bilgilerin metotlarını inceleyelim.

A. GAZALİ

Gazali 1056 yılında Horasan’ın Tus şehri Gazele köyünde dünyaya gelmiştir. Lakabı çocuğuna nispetle Ebu Hamid’dir. Doğduğu köye nispetle Gazali denir. Gazali küçük yaşta iken babasını kaybetmiştir. Babası öleceği zaman Gazali’yi ve kardeşi Ahmet’i çok güvendiği bir arkadaşına teslim etmiş ve çocuklarının eğitimi olarak biriktirdiği paraları da o arkadaşına teslim ederek vefat etmiştir. Bu kişi babalarının verdiği para bitinceye kadar onlarla ilgilenmiş, para bitince iki kardeşi bir medrese yurduna teslim etmiştir.

Gazali, Tus şehrinde bir müddet Razkani'den fıkıh okumuştur. Daha sonra Curcan'a gitmiş ve orada Ebu Nasr el-İsmaili'nin derslerine devam etmiştir. Daha sonra Nişabur'a gitmiş ve orada İmam el-Haremeyn Cüveyni'den fıkıh metodolojisi, mantık, kelam gibi ilimleri tahsil etmiştir. Cüveyni'nin vefat etmesi üzerine, Samarra'ya gitmiştir. Bu sırada Selçuklu Devleti veziri olan Nizamülmülk'ün himayesine girmiş ve Bağdat Nizamiye Medreselerinin müderrisliğine tayin edilmiştir. Gazali, bu görevde kaldığı süre içinde ilmi ile ün salmış ve yüzlerce öğrencisi olmuştur. Gazali, ilminin zirvesinde olduğu yıllarda içine düştüğü şüpheler üzerine, müderrisliği bırakarak şüphelerden kurtulmak ve daha takva üzere yaşamak için, sahip olduğu mal varlığının büyük bir kısmını fakir ve ihtiyaç sahiplerine dağıtarak Şam'a gitmiştir. Gazali, şüphelerinden Allah'ın kalbine ilham etmesi sonucu kurtulduğunu belirtir.

Gazali, 1105 yılında Nizamü'l-Mülk'ün oğlu ve Selçuklu Sultanı Sancar'ın veziri olan Fahru'l-Mülk'ün, İmam Gazali'ye, tekrar tedris hayatına dönmesi ısrarı üzerine Nişabur'a gitmiş ve orada tekrar öğrenci yetiştirmeye başlamıştır. Daha sonra Tus'a geri dönmüş ve orada bir medrese kurarak ölümüne kadar Tus şehrinde kalmıştır. Gazali, 1111 yılında, 55 yaşında vefat etmiştir.

Dört kapı ve kırk makam geleneği, İmam Gazali'ye kadar gitmektedir. Gazali her ne kadar konu başlığı olarak "Dört Kapı Kırk Makam" ismini kullanmamış olsa da, kaleme aldığı "Kimya-yı Saadet" ve "Din'de Kırk Esas" adlı eserlerinde dört kapıyı; ibadetler, muamelat, muhlikat ve münciyat olarak belirlemiş ve bu dört ana başlık altında kırk adet alt başlık vermek suretiyle, kırk makamı tamamlamıştır.

Gazali, insanın eğitimini ve bu eğitim sonucu elde ettiği kemalin, belli bir metotla ve belli bir usul çerçevesinde, zamanla elde edilebileceğini düşünür. Bundan dolayı Gazali bu eğitimin esaslarını dört kapı ve kırk makam olarak ele alır ve böylece kendine göre bir usul geliştirmiş olur. İnsanın eğitimi için gerekli olan bu kırk başlık, hakkıyla yapıldığında ve insan nefsinde alışkanlık haline geldiğinde, o kişi gerçek anlamda terbiye görmüş olur ve yetkinlik kazanır. Ancak kişinin bu makamları sadece bilmesi, kişiye yetkinlik kazandırmaz. Gazali bu eğitimin şeklini ve takip edilmesi gereken basamaklar hakkında izlenmesi gereken usulü şu şekilde ortaya koymuştur:

a. Birinci Kapı: İbadetler

a. 1. Ehl-i Sünnet İtikadını Doğru Öğrenmek

Gazali, inancı bu eğitimin ilk makamı olarak ele alır. Kişi önce dili ile ve sonra kalbi ile "La ilahe İllallah Muhammedun Resulullah" sözünü söylemesi ve anlamını kavraması gerekir. Çünkü bu tür bir eğitimin ilk basamağı, doğru Allah inancına sahip olmaktır. Bu

açından Gazali, kişinin inancını bir ömür boyu sürdürmesi ve gereğini yapabilmesi için, ilk kapı olan ibadetler kapısını, inançla başlamış olur.²⁷ Bu insanın yetkinlik kazanmasındaki ilk adımdır.

a. 2. İlim Öğrenmek

İnsan için ilim sahibi olmanın ilk basamağı, “*Lailahe illallah Muhammedun Resulullah*” kelimesinin anlamını bilmesidir. Daha sonra Allah’ın sıfatlarını, Hz. Muhammed^(as)’ın özelliklerini, ahiret, cennet, cehennem, haşrin anlamını bilmek ve inanmakla olur. İnsanın Allah’ın peygamberi ile gönderdiği emir ve yasakları bilmesi gereklidir. Ayrıca kalple alakalı olan iyi ve kötü ahlakı bilmelidir²⁸ Gazali, bu bilgilerin bilinmesi ve içselleştirilmesinin kişiye hayatı boyunca rehberlik edecek ve doğru bir hayat yaşamasını sağlayacak ilkeler olarak görür.

a. 3. Taharet Yapmak

Bu makam, insanın temizlik alışkanlığı kazanmasını sağlamak amaçlı olarak ele alınmaktadır. Gazali bu alışkanlık için üç çeşit temizlikten söz eder. İnsan önce kalbinin özünü Allah’tan başka ne varsa temizlemeli, sonra kalbin dışını her türlü kötü ahlaktan temizlemeli ve günah sayılan şeylerden temizlenmelidir. En sonunda elbise ve bedenini temizliğini yapmalıdır.²⁹ Gazali bu üç çeşit temizliğin kişide bir ömür boyu hiç aksatılmadan devam etmesi gerektiğini ifade eder.

a. 4. Namaz Kılmak

Namazı şartlarına uygun olarak kılmak gerekir. Ayrıca namazın ruhunu kavrayabilmek ve namaz içinde yapılan her hareketin ve okunan sure, dua ve zikirlerin anlamını bilmek gerekir. Bir başka ifadeyle namazın ruhunun esası, huşu ve kalbin namazda hazır olmasıdır.³⁰

a. 5. Zekât Vermek

Zengin sayılan her Müslüman’ın zekâtını gerekli şartlarına ve miktarına uygun olarak gerekli yerlere vermesi gerekmektedir. Bunu yaparken görevini yerine getirdiğinin ve verdiği şeyin karşındaki kişinin hakkı olduğunun şuurunda olması gerekir.

a. 6. Oruç Tutmak

Gerekli şartlara uygun olarak oruç tutmak gerekir.

a. 7. Hacc’a gitmek

Zengin sayılan her Müslüman’ın ömründe bir defa gerekli şartları ve edepleri yerine getirerek Hac ibadetini yapması görevidir.

²⁷ Gazali, *Kimyay’ı Saadet* (İslam Terbiyesi), Erkam Yayınları, İstanbul, 1989, s. 81.

²⁸ Gazali, *a.g.e.*, s. 87-88.

²⁹ Gazali, *a.g.e.*, s. 91-92.

³⁰ Gazali, *a.g.e.*, s. 107.

a. 8. Kur'an Okumak

Kur'an'ı, özellikle namazda ayakta iken okumak faziletlidir. Ayrıca kalpteki manevi kirlenmeyi Kur'an okuyarak silmek gerekir. Kur'an okurken, gaflet içinde değil, anlamını düşünerek okumak faydalıdır. Ayrıca Kur'an'ı dinleyenler de adeta Allah ile konuşuyor gibi dinlemeye çalışmalıdır.³¹

a. 9. Allah'ı Zikir Etmek

Gazali bütün ibadetlerin özü ve aslının Allah'ı hatırlamak olduğunu belirtir. Müslümanın yaptığı tüm ibadetlerin zikir içinde incelenmesi gerekir. Ayrıca Müslüman olmak için söylenen ilk cümle olan “*La ilahe illallah Muhammedun Resulullah*” kelimesini söylemek de en büyük zikirlerdendir.³²

Gazali zikrin hakikatinin dört aşamada gerçekleştiğini söyler. Bunlar dilin zikretmesi, kalbin zikretmesi, zikrin kalpte yerleşerek kalbi kaplaması, devamlılık kazanması ve sonunda zikrolunanın kalbi kaplaması olduğunu belirtir.³³

a. 10. Vird Edinmek

Vird konusunda asıl olan, ibadetsiz vakit geçirmemektir. Çünkü ömür her geçen dakika tükenmekte ve geçen zamanı geri getirme imkânımız bulunmamaktadır. Bundan dolayı kişi, günlük her işinde, dilinden virdini eksik etmemelidir.

b. İkinci Kapı: Muamelat

Muamelat sayılan şeylerin aslında ibadete yardımcı ve aynı zamanda sevap kazanmaya ve günden kaçınmaya yardımcı olan fiiller olduğu için yapılması gereklidir. İnsanın niyetine göre sevap veya günah olarak değerlendirilebilen bu fiillerde doğru olan niyet, insan vücudunun ibadet ve iyi fiiller için kuvvet kazanması niyetiyle yapılmasıdır. Bu niyetle on başlık altında sayılan fiiller ibadet olarak kabul edilir.³⁴

b. 1. Yemek Adabına Uymak

Yemeğe başlamadan önce eller yıkanmalı, sakın bir şekilde kendine ayrılan bölümden, diğer insanları tiksindirecek davranışlardan kaçınarak yemek yemelidir. Ayrıca davet edildiğinde davete katılmalı, misafirlikte yemekler hakkında kötü konuşmamalı, yediği ve içtiği şeylerin helal olmasına dikkat etmelidir.

b. 2. Evlenme Adabına Uymak

İnsanın, yaşaması ve neslinin devamı için gerekli şartları yerine getirerek evlenmesi gereklidir.

³¹ Gazali, *a.g.e*, s. 158.

³² Gazali, *a.g.e*, s. 159.

³³ Gazali, *a.g.e*, s. 160.

³⁴ Gazali, *a.g.e*, s. 178.

b. 3. Çalışıp Kazanma Adabına Uymak

İnsanın çalışıp kazanarak, başkalarına muhtaç olmadan yaşaması esastır. Bundan dolayı, çalışma şartlarını, helal ve haramı öğrenerek yerine getirmesi gerekir. Kişinin şerefli yaşaması ve başkasına muhtaç olmaması için, günlük geçimini sağlaması zaruridir.³⁵

b. 4. Helal, Haram ve Şüpheli Şeyler Hakkında Bilgi Edinmek

Her Müslüman, helal, haram ve şüpheli olan şeylerin neler olduğunu öğrenmeli ve hayatını bu esaslara göre şekillendirmelidir.³⁶

b. 5. Allah İçin Sevmek ve Allah İçin Sevmemek

Herhangi bir insanla ilişki kişinin kendi nefesine göre değil, Allah ile olan ilişki çerçevesinde olmalıdır.

b. 6. Uzlet Etmek

Müslümanın bazen uzlet etmesi yani insanlardan uzaklaşması, bazen da insanlar içinde yaşaması tavsiye edilen bir yaşam şeklidir. Ancak kişinin ömrünün tamamını uzlet içinde geçirmesi tavsiye edilmemiştir.³⁷

b. 7. Yolculuk Adabına Uymak

Gazali yolculuğun iki anlamı üzerinde durur. Bunlar kalple yapılan yolculuk ve bedenle yapılan yolculuktur. Bu yolculuklar içinde yetkinliğe ulaştıracak olan kalple yapılan yolculuktur. Ancak kalple yolculuk yapamayan kişiler, bedenlerini fayda bulacağı yere götürmek için yolculuk yapmalıdır.³⁸

b. 8. Sema ve Vecd Adabına Uymak

Sema kalbe dışarıdan herhangi bir şey getirmez. Ancak kalpte bulunan bağı harekete geçirir. Yani kalpte helal olan şey var ve onun sevgisini artırıyorsa, o zaman sema dinlenebilir. Eğer kalpte yasak olan bir şey var ve sema dinlendiğinde de o yasak şeyin sevgisi artıyorsa, o zaman sema dinlemek zararlıdır.³⁹

b. 9. İyiliği emretmek ve kötülükten sakındırmak

İslam dini iyiliği teşvik etmek ve kötülükten alıkoymayı her Müslümanın görevi olarak kabul etmiştir. Bu açıdan her Müslüman önce kendi hayatında örnek olacak şekilde yaşamak sonra da muhatabın yerine, durumuna ve zamanına göre uyarmakla mükelleftir.⁴⁰

b. 10. İdare Kurallarını Uygulamak

³⁵ Gazali, *a.g.e*, s. 201.

³⁶ Gazali, *a.g.e*, s. 226.

³⁷ Gazali, *a.g.e*, s. 271.

³⁸ Gazali, *a.g.e*, s. 283.

³⁹ Gazali, *a.g.e*, s. 292-293.

⁴⁰ Gazali, *a.g.e*, s. 308-324.

Yönetici olan insanlar, yönettikleri topluluk içinde adil ve şefkatli bir yöneticilik yapmalıdırlar. Ayrıca yöneticilerin siyaset ilmini öğrenip, insanların faydasına olacak şekilde yöneticilik yapmaları gerekir.⁴¹

c. Üçüncü Kapı: Muhlikat

Gazali “*muhlikat*” olarak isimlendirdiği on tehlikeli geçidi geçen kişinin, içini temizlemiş ve kötü ahlakın pisliklerinden kurtulmuş olacağını belirtir. Ayrıca kişi kalbini, imanın hakikati ile süslemeye hak kazanmış, marifet, tevhit, tevekkül gibi iyi şeylere kavuşmuş olur.⁴²

c. 1. Nefs Eğitimi Ve Kötü Alışkanlıklardan Arınma

Gazali insanların iyi ahlakı elde etmelerinin mümkün olduğunu belirtir. Bunun riyazet ile yani belli bir metot takip edilerek elde edilmesi gerekir. Belli bir olgunluğa ulaşmak isteyen kişinin hem nefsinin çeşitli yollarla terbiye etmesi ve hem de kötü alışkanlıklardan kurtulması gereklidir.⁴³

c. 2. Mide ve Cinsi Arzularda Düşkünlükten Kendini Koruması

Gazali midmeyi doldurmayı yani çok yemeyi bütün günahların aslı, bunun yanında az yemeyi ve açlığı bütün hayırların başı olarak kabul eder.⁴⁴ Belli bir olgunluğa ulaşmak isteyen kişi, çok yemekten kendini korumalıdır. Ancak az yemek amacıyla, günlük işlerini yapamayacak kadar zayıf düşerek, başkasına muhtaç duruma da düşmemelidir.

c. 3. Dili Hâkim Olmak

Gazali dil ile kalp arasında ilişki kurarak, kalpte, dilin söylediği her söze uygun bir sıfat oluştuğunu belirtir. Bundan dolayı kişi kötü sözler söylerse kalp kararır, buna karşılık iyi ve doğru şeyler söylerse kalp parlar. Bunun için kişi, iyi şeyler söyleyerek kalbini aydınlatmalıdır.⁴⁵

c. 4. Öfke, Kin Ve Hasetten Kendini Korumak

İnsan, yetkinliğe ulaşabilmek için, kendini bu kötü huylardan kurtarmalıdır. Bunun için öfkesini yenmeli, kendine hâkim olmalıdır. Haset, başkalarının sahip olduğu nimetlerin elinden çıkmasını istemektir. Kişi kendi iyi amellerini de ortadan kaldıracığını bilerek hasetten vazgeçmelidir.⁴⁶

c. 5. Dünya Sevgisinden Kendini Kurtarmak

⁴¹ Gazali, *a.g.e.*, s. 325-335.

⁴² Gazali, *a.g.e.*, s. 336.

⁴³ Gazali, *a.g.e.*, s. 337.

⁴⁴ Gazali, *a.g.e.*, s. 357.

⁴⁵ Gazali, *a.g.e.*, s. 372.

⁴⁶ Gazali, *Dinde Kırk Esas*, s. 177-178.

İlim, marifet ve hürriyetten başka her şeyi dünya sevgisi içinde inceleyen Gazali, maddi varlıklar ve kötü huyların tümünü batını dünya olarak kabul eder. Yetkinliği elde etmek isteyen kişinin bu kötü huylardan kurtulması, dünyanın konaklama yeri olduğunun ve dünyanın ahireti kazanma yeri olduğunun farkında olması gerekir.⁴⁷

c. 6. Cimrilik ve Mal Toplama Hırsından Kurtulmak

Gazali, cimriliğin sebebinin mal sevgisi olduğunu belirtir. Bundan dolayı yetkinliğe ulaşmak isteyen kişi mal sevgisini kalbinden söküp atmalıdır. Ancak kişi sahip olduğu malı, Allah'a ulaşmak için kullanır ve o malın kendisi için varlığı ve yokluğu eşit olursa o zaman cimrilik ve mal sevgisinden kurtulabilir.

c. 7. Mevki ve İhtişam Sevgisinden Kurtulmak

Mevki ve makam sahibi olma arzusunun asıl sebebi, yücelik, büyüklük, efendilik duygusudur. Bu sıfatlar ilahi sıfatlardır. Dolayısıyla insan ancak acizliğinin farkında olması durumunda mevki ve makam sevgisinden kurtulabilir.

c. 8. İbadetlerde riyadan kurtulmak

Yetkinliğe ulaşmak isteyen kişinin öncelikle ibadetlerinde samimi olması, ibadetleri sadece Allah için yapması gerekir. Bu bir ömür boyu alışkanlık haline getirilerek yapılmalıdır. Çünkü riya, kişinin ibadetlerini yok eder.

c. 9. Kibir ve Ucbdan Kurtulmak

Kibir, insan kalbinden sökülüp atılması gereken kötü bir huydur. Bundan kurtulmanın yolu insanın kendi acizliğinin farkında olmasıdır.⁴⁸

c. 10. Gaflet, Dalalet, Gurur Ve Sapıklıktan Kurtulmak

Kişi her zaman kendi acizliğinin farkında olmalıdır. Ancak o zaman bu tür kötü huylardan kendini koruyabilir.

d. Dördüncü Kapı: Münciyat

Bu bölümde anlatılan on makam, yetkinlik isteyen kişinin, elde etmesi gereken özelliklerdir. Gazali, *Kurtuluş Yolları* olarak adlandırdığı bu sıfatların, tövbe, sabır, korku, züht, muhasebe ve fakr gibi önceden olması gerekenler ile muhabbet, şevk, rıza, tevhit, tevekkül ve şükür gibi ulaşılmaması gereken sonuçlar olmak üzere iki bölümde incelenmesi gerektiğini belirtir.⁴⁹

d.1. Tövbe

⁴⁷ Gazali, *a.g.e.*, s. 204.

⁴⁸ Gazali, *a.g.e.*, s. 216.

⁴⁹ Gazali, *Kimyayı Saadet*, s. 545.

Gazali tövbeyi, insanın Allah yolunda ilerlemesinin ilk şartı olarak değerlendirir. Çünkü hiçbir insan, günah ve hatadan uzak kalamayacağı için, tövbenin dışında kalmaz. Tövbede esas olan, kişinin, pişman olmuş bir ruh haline sahip olması ve tövbeyi devamlı hale getirmede kararlılık içinde olması gerektiğini belirtir.⁵⁰

d.2. Sabır ve Şükür

Yetkinlik kazanmak isteyen kişinin, tövbe ettikten sonra, dikkat etmesi gereken en önemli şey, tövbesinde sabretmesidir. Tövbede sabretmek, tövbe etmekten daha zordur. Bundan dolayı kişi, her türlü sıkıntıya karşı sabretmelidir. Sabrın hakikati, bela ve musibet anında olmalıdır. Bela ve musibet geçtikten sonra sabretmenin bir anlamı yoktur.⁵¹

Gazali şükürün üç aşamada gerçekleştiğini belirtir. Bunlar; ilimle olan şükür, hal ile olan şükür ve amel ile olan şükür. Yetkinliğe ulaşmak isteyen kişi elde ettiği her türlü nimetin Allah'tan olduğunu bilmeli, elde ettiği bu nimetlerden dolayı kalben sevinmeli ve Allah'ın verdiği bu nimetleri, yine Allah'ın rızasına uygun yerlerde harcamalıdır.⁵²

d.3. Havf ve Reca

Gazali, yetkinliğe ulaşmak isteyen kişiler açısından havf ve recayı iki kanat olarak kabul eder. İnsan, Allah'a kavuşmaya engel olan geçitlerden sadece sahip olduğu havf ve reca kanatları ile geçer ve yüksek makamlara ulaşır. Ümit insanı çeken dizgin, korku ise kamçı gibidir. Başka bir ifade ile ümit kişide sevgi oluşturur, korku ise insanın kendini sürekli kontrol etmesini sağlar. Bu şekilde denge sağlanmış olur.⁵³

d.4. Fakr ve zühd

İnsanın kendisine gereken şeyin yanında olmamasını fakr olarak tanımlayan Gazali, fakr içinde olmayan tek varlığın Allah olduğunu belirtir. Gazali, insanın ihtiyacı olan maldan kendi isteği ile el çekmesi durumunu da zühd olarak isimlendirir.⁵⁴

d.5. Niyet, sıdk ve ihlas içinde olmak

Gazali, yetkinleşmek isteyen kişinin ibadet ve diğer fiillerinin tümünü ihlasla yapması gerektiğini belirtir. Kişi önce niyetinde halis ve samimi olmalıdır. Bu samimiyeti kendinde alışkanlık haline getiren kişinin yaptığı her fiil güzel olur.

d.6. Muhasebe ve murakabe sahibi olmak

Yetkinliğe ulaşmak için, insanın sürekli olarak kendini kontrol etmesi ve fiillerinin içeriğini, samimiyet ve ihlas açısından gözden geçirmesi gerekir. İşte bu kontrole muhasebe

⁵⁰ Gazali, *a.g.e.*, s. 520.

⁵¹ Gazali, *a.g.e.*, s. 537-545.

⁵² Gazali, *a.g.e.*, s. 547.

⁵³ Gazali, *a.g.e.*, s. 563-581.

⁵⁴ Gazali, *a.g.e.*, s. 582-583.

ve murakabe denir. Diğer taraftan Allah'ın kendini her an gördüğü inancını günlük hayatın bir parçası haline getirebilmesi gerekir.

d.7. Tefekkür

Gazali, insanın zulmet ve cehalet içinde yaratıldığını belirtir. Bu zulmet ve cehaletten marifet nuru ile çıkılabilir. Marifet ise tefekkürden meydana gelir. İnsan her türlü sorununu ilim, düşünce ve tefekkürle çözer. Yetkinliğe ulaşmak isteyen kişi, tüm kâinatta bulunan varlıkların oluşmasında Allah'ın güç ve kudretini, yaratmasındaki sırlarını tefekkür ederek kendini geliştirmelidir. Bu konuda modern bilimin rehberliğinden de yararlanır.

d.8. Tevhit ve Tevekkül

Tevekkül, insanın elinden gelen her şeyi yaptıktan sonra gerisini Allah'a bırakmasıdır. Bu hal aynı zamanda iman ile ilgilidir. Yani insanın yapabileceği şeyleri yaptıktan sonra, artık güç ve kudret sahibi varlık olan Allah'a güvenmesi söz konusudur. Bundan dolayı tevekkül “tevhit inancı” ile ilişkilendirilmiştir.

d.9. Muhabbet, Şevk ve Rıza

Yetkinlik isteyen kişi için, yukarıda sayılan tüm ahlaki erdemleri kendinde topladıktan sonra oluşan makam, Allah sevgisi, daha çok ibadet etmek ve Allah'tan razı olmaktır. Mühlikat, Allah'ın sevgisinden alıkoyacak davranışlardan temizlenme, münciyat; sevginin başlangıcının oluşmaya başlaması, şevk ve rıza ise, bu sevginin meyvesi gibidir.⁵⁵

d.10. Ölümü hatırlama

Yukarıda açıklanan otuz dokuz makamın insan nefsinde yerleşmesi ve kalıcı hale gelmesinden sonra, nihai olarak varılacak yerin ölüm olması nedeniyle “ölümü hatırlama”, unutulmaması ve devamlılık arz etmesi açısından son derece önemli bir düşüncedir. Bu düşünce iyi davranışlar için rehber, aynı zamanda fren görevi gören bir kontrol mekanizması olarak kabul edilmiştir. Bundan dolayı bütün davranışların üstünde ve ulaşılması gereken bir özellik olarak kabul edilmiştir.

B. NASIRUDDİN TUSİ

Matematik ve astronomi bilgini olan Tusi, 1201 tarihinde bu günkü Türkmenistan içinde bulunan Tus şehrinde dünyaya geldi. İlköğrenimini babasından alan Tusi, daha sonra Kemaleddin Muhammed Hasib'den matematik dersleri almıştır. Ayrıca astronomi ve kelim okumuştur. Tusi aldığı bu öğrenimi yeterli görmemesi sonucu, doğduğu yer olan Tus şehrinde ayrılmış ve o dönemde ilim merkezi ve adeta üniversite şehri olan Bağdat'a giderek Tıp ve Felsefe öğrenimi görmüştür.

⁵⁵ Gazali, *a.g.e.*, s. 671.

Tusi, Rukneddin Hürşah ile Hulagu'nun mücadelesinde Hulagu taraftarı olmasından dolayı, Hulagu iktidarı ele geçince, onun danışmanı oldu. Bağdat'ın zaptedilmesinde Hulagu'nun yanında yer aldı.

Tusi, 1259 yılında Azarbaycan'da bulunan Merağa Rasathanesini kurmak için Hulegu'yu ikna etti. Bu tarihten sonra, (1259 yılından itibaren) ömrünün sonuna kadar Merağa Rasathanesi ile uğraşmış ve ölüm tarihi olan 1274 yılına kadar, devlet görevlileri tarafından hiç rahatsız edilmeden ilmi çalışmalarını sürdürmüştür.

Tusi'nin, en önemli iki eserinden söz etmek gerektiğinde, bu eserlerinin ilki felsefe meşhur olmasını sağlayan ve günümüze kadar adından söz ettiren, büyük filozof İbn Sina'nın el-İşarat adlı eserine yazdığı *Hall-i Müşkilati'l-İşarât* adlı şerhidir. İkinci büyük eseri ise *Merağa Rasathanesi*'dir.

Merağa Rasathanesi: Tusi, rasathane kurma iznini aldıktan sonra Merağa Rasathanesini kurmak için hazırlıklara başlar. O zamana kadar rasathanelerde kullanılan tüm araç ve gereçleri temin etmesi yanında, o güne kadar hiç kullanılmayan yeni rasathane araç ve gereçleri de icat ederek rasathaneyi modernleştirir. Bu araç gereçlerin içinde, kendi çalışması olan yeni *astronomi tabloları* düzenlemesi örnek olarak gösterilebilir. Bu tablolar Tusi'nin *Zic-i İlhani* adlı eserinde bulunmaktadır.

Tusi, rasathanenin mekaniğine getirdiği yeniliklerinin yanında, bir de işletme açısından ilk ve büyük bir yenilik getirmiştir. Bu, daha sonra kurulan ve günümüzde de kullanılan bir işletme yeniliğidir. Rasathanenin giderleri ile burada çalışacak olan bilim insanların maaş ve sosyal ihtiyaçlarını karşılayacak olan vakıf sistemini hayata geçirmesidir. Tusi, Hulagu'dan aldığı topraklardan elde edilecek olan gelirlerin tümünü rasathane giderlerinde kullanılmak üzere vakfetti. Bu sayede hem devrin siyasilerinin baskısından kurtulmuş oldu ve hem de giderler için para bulma derdinden kurtulmuş oldu. Zaten ilmi çalışmaların başarılı olabilmesi için ekonomik bağımsızlık gereklidir

Tusi, diğer rasathanelerden farklı olarak, burada büyük bir kütüphane kurdu. Özellikle Hulagu ve askerleri Bağdat'ı yakıp yıkarken, kütüphaneden kurtardığı 400 bin ciltlik büyük bir kitap hazinesini, Merağa rasathanesine getirdi ve ayrı bir binada bilim insanların istifadesine sundu. Aslında kütüphane Tusi'nin hayalindeki günümüzdeki anlamı ile üniversitenin ikinci adımını oluşturuyordu. Bu hayalin üçüncü adımını da devrin bilim insanlarını Merağa'ya toplamaktı. Bunu da nasıl yapacağını çok iyi biliyordu. Bu amacını gerçekleştirmek için Moğol hükümdarı Hülagu'nun yanına gitti ve fikrini anlattı. Bunun üzerine Hulagu emirname çıkartarak devrin önde gelen matematik, felsefe, tıp, astronomi ve dini ilimlerle meşhur olan bilim insanlarını topladı. Tusi ömrünün sonuna kadar ilmi

çalışmalarına burada devam etti ve eğitim kesintisiz sürdü. Kendinden sonra Merağa Rasathanesinde yetişmiş pek çok bilim insanı, İslam dünyasında ışık yaymaya devam etti. (Sıddiki B. H. (1990) Nasiruddin Tusi, (çev. Kasım Turhan) (İslam Düşünce Tarihi içinde) C.2, İnsan Yayınları, İstanbul, s. 187-202).

Tusi, kişisel yetkinliğin toplum içinde yaşamakla ve insanın kişisel gelişimini sağlamakla mümkün olacağını belirtir. Özellikle insanda kişisel gelişim ve yetkinliğin ortaya çıkması ve gelişmesi amacıyla kaleme aldığı ve Türkçeye “*Seçkinlerin Ahlakı*” olarak tercüme edilen “*Evsafu'l-Eşraf*” adlı eseri, güzel bir örnek olarak karşımıza çıkar. Tusi bu eserinde insandaki yetkinliğin ortaya çıkması için altı bölüm ve otuz bir davranış türü üzerinde durur.

Tusi'ye göre insan “muhtaç” bir varlıktır ve muhtaç oluşu nedeniyle de eksik bir varlıktır. İnsandaki bu eksiklik nedeniyle, “yetkinliğe” doğru bir istek ve arzu ortaya çıkar. İşte bu yetkinliğe ulaşma arzu ve isteği kişide davranış eğitiminin başlangıcını oluşturur ve bu manevi yolculuğun adını da “seyr u süluk⁵⁶” olarak isimlendirir.⁵⁷ Ona göre seyr u süluk eksikliklerden kurtulma ve yetkinliğe ulaşma çabasıdır. Yetkinlik, kişi sayısınca çoktur. Bazı insana göre azaptan kurtulma, bazısına göre sevaba ulaşma ve bazısına göre de Allah'ın rızasını kazanma ve O'na yakınlaşmadır. Eksiklik de aynı şekilde çok farklıdır. Bazı insanlara göre cezayı gerektirecek bir amel veya sevaptan yoksun bırakan bir amel, bazı insanlar göre de Yaratan'ın lanetini hak eden ve O'ndan uzaklaştıran bir ameldir.⁵⁸

Manevi yolculuk olarak da adlandırılabilir olan seyr u süluk, aşama aşama kat edilen bir yolculuktur. Tusi, bu yolculuğu altı aşamaya ayırmış ve her aşamada olması gerekenler ile bunların sonuçlarının neler olduğu üzerinde durmuştur. Tusi, iki veya daha fazla aşamanın aynı anda yapılmaması gerektiğini, bir aşama davranışlara yansıdığı zaman bir sonraki aşamaya geçilmesi gerektiğini ifade etmiş ve bu aşamaları şöyle açıklamıştır:

“Birincisi, seyr u sülukun başlangıcı olup yol azığı ve yiyecek menzilesinde olan ön hazırlıktır. Yani, kişinin süluka nereden başlayacağını ve bu yönde hazırlık yapılması gereken ilk işleri bilmesi gerekir.

İkincisi, seyr u süluka engel olan şeylerin ortadan kaldırılmasıdır...

Üçüncüsü, seyr u süluktur... Bu, salikin işin başlangıcında terakki ettiği hallerdir.

Dördüncüsü, seyr u süluk esnasında salikin terakki ettiği hallerdir.

Beşincisi, süluktan sonra ermişlerin ve hedefe varanların karşılaşacağı hallerdir.

⁵⁶ Seyr u Süluk: Tasavvuf ilminde insanın eğitilmesi için takip edilmesi gereken yol.

⁵⁷ Tusi, a.g.e, s. 39.

⁵⁸ Tusi, a.g.e. s. 59.

*Altuncısı, sülukun sonudur ki, buna “tevhitte fani olma denir.”*⁵⁹

a. Seyr u Sülukun Başlangıcı ve Ön Hazırlık

Tusi, seyr u sülukun başlangıcı için gerekli olan ön hazırlığın daha iyi anlaşılabilmesi için konuyu, *iman, kararlılık, niyet, doğruluk, yöneliş ve ihlas* adı altında altı başlık halinde inceler.

a.1. İman

Salik’in yapması gereken ilk şey, imani konularda eksikliğini gidermektir. Bundan dolayı önce imanın ne olduğunu öğrenmesi gerekir. Tusi imanın sözlükte “*her türlü doğrulama ve tasdik*” anlamı taşıdığı halde, tahkik ehlinin imanını “*kesin bilgileri doğrulama ve Peygamber (sav)in buyurduklarına kalben iman etmek*” olarak ifade ettiğini belirtir. Çünkü ona göre Peygamberin bilgisi Allah’ın bilgisinden ayrı değildir.⁶⁰

Tusi, imanın kişide bulunduğunu gösteren alametin “*salih amel*” olduğunu işaret ederek, imanın artıp eksilebileceğini belirtir. Bu konuda “*Yalnızca inananlar ve salih amel işleyenler...*”⁶¹ ayetini delil olarak zikreder. Tusi’ye göre imanın en aşağı derecesi dildeki imandır. İmanın ikinci mertebesi ise, *taklidi imandır*. Bunun üzerinde *gaybi iman* bulunur. Gaybi imanın üzerinde ise, *yetkin iman* bulunur. Tusi’ye göre yetkin iman, iman derecelerinin en üstünü olup kişi bu yolculuğun sonunda yetkin iman sahibi olur.⁶²

Salik seyr u süluka başladığı andan itibaren en az gaybi iman derecesinde olmalıdır. Bu konuyu Tusi şöyle açıklar: “*...insan, seyr u süluk için kesin bir şekilde en üstün imana sahip olmalıdır. Zira eğer mutlak Yetkin’in varlığına ve alemleri Yaratan’a kesin iman hasıl olursa, bu itikadın nuruyla insan ruhu huzur bulur ve seyr u süluk onun için mümkün olur. Böylece insan zorluk çekmeden, kolaylıkla hedefe varabilir.*”⁶³

a.2. Kararlılık (Sebat)

Tusi, kararlılığı *nefsin sadece imanla huzur bulması ve sonuçta yetkinlik talebine müyesser olması hali* olarak tanımlar. Çünkü inancında sarsılmış bir insan, yetkinliği talep edemez. Bundan dolayı imanda kararlılık, yetkinliğin ve yetkinliğe yönelik azmin meydana gelmesinden ibarettir.⁶⁴

Tusi’ye göre kişide kararlılığın sebebi, “*...kalp gözü ve kendi inancının gerçekliğine yönelik itikadıdır. Ayrıca, yetkinliğe varma lezzetini hissedip içsel olan bu halin zevale*

⁵⁹ Tusi, a.g.e, s. 39-40.

⁶⁰ Tusi, a.g.e, s. 45.

⁶¹ Bakara, 2/25.

⁶² Tusi, a.g.e, s. 46-47.

⁶³ Tusi, a.g.e, s. 47.

⁶⁴ Tusi, a.g.e, s. 48.

*uğramayacak bir şekilde meleke haline gelmesidir. Bu sebeple kararlı insanlardan sadır olan doğru ameller sürekli ve zaruri olur.*⁶⁵

a.3. Niyet

Tusi, *niyet*'i *kasıt* anlamında yani *amaç* olarak tanımlar. Çünkü ona göre amacı olmayan kişinin ameli de olmaz. “...Öyleyse, *seyr u sülukun başlangıcı kasıttır. Dolayısıyla salikin seyr u sülukta belli bir maksadı göz önünde bulundurması gerekir. Maksat, Mutlak Yetkin olduğu için, niyetin Yüce Hakk'a yakınlık talebini içermesi gerekir. Zira, mutlak yetkin olan, zatı temiz olandır.*”⁶⁶

a.4. Doğruluk (Sıdk)

Tusi, doğruluğu *doğru söylemek ve verilen sözü yerine getirmek* olarak algılar ve ayrıca kişinin *hem sözde, hem niyette ve azimde, hem ahde vefada ve ayrıca karşılaştığı durumların tamamında doğru olması olarak ele alır*. Yani *seyr u süluka* başlayacak kimsenin yalan ile hiçbir ilişkisinin olmaması gerekir. Her durum ve şartta doğru olmasını bilmeli ve hatta bu tür bir doğruluğu meleke haline getirmelidir.⁶⁷

a.5. Yönelme (İnabet)

İnabet, kişinin Allah'a yönelmesidir. Tusi bu yönelmenin üç şekilde olacağını belirtir. Bunlar;

1. Kalben yönelme,
2. Şekli ve sözlü olarak yönelme,
3. Amel bakımından yönelmedir.

Kişinin Allah'a kalben yönelmesi, düşünce ve dualarla Allah'a yaklaşma isteğidir. Sözlü yönelme ise, kişinin her zaman Allah'ı, O'nun nimetlerini ve O'nun huzuruna yakın olan kimseleri zikretmesiyle olur. Amel bakımından yönelme ise kişinin ibadetlerinin Allah'a yaklaşma amacı ile devamlı olarak yapılması şeklinde olur.⁶⁸

Tusi, kişiyi Allah'a yakınlaştıran amelleri şu şekilde sıralar; “*farz, sünnet ve nafile namazlar, müstehab işler, din büyüklerini ziyaret etme, insanlara sadaka verip ihsanda bulunarak onları faydalı şeylere ulaştırma ve ayrıca onları zarara düşürecek şeylerden alıkoyma, muamelelerde dosdoğru olma, kendisine ve ailesine karşı inşafli olmadır.*”⁶⁹

a.6. İhlas

⁶⁵ Tusi, *a.g.e.*, s. 48.

⁶⁶ Tusi, *a.g.e.*, s. 49.

⁶⁷ Tusi, *a.g.e.*, s. 50.

⁶⁸ Tusi, *a.g.e.*, s. 51-52.

⁶⁹ Tusi, *a.g.e.*, s. 52.

İhlas'ın, “*bir şeyi yanındakinden veya karışmış olduğu diğer bir şeyden ayırmak*” anlamına geldiğini belirten Tusi, seyr u süluka başlayacak kişinin, yaptığı her türlü iyiliğin sadece yüce Allah'ın dergâhına yakınlaşma ve O'na yönelme maksadıyla olması gerektiğini belirtir. Ayrıca bu amaç dışında söylediği ve yaptıklarını Allah'ın rızası dışında bir amaç ile yaparsa o zaman gizli bir şirk içine düşüleceğini belirten Tusi, gizli şirkin, yetkinliğe ulaşmak isteyen salikin önünde büyük bir engel olarak duracağını belirtir.⁷⁰

Bu bölümün genel sonucu olarak, seyr u süluka başlamak isteyen kişilerin önce imanlarını doğru bir şekilde düzenlemeleri ve ihlâsla, samimi olarak ve yaptığı ibadetlerin tümünde Allah'ın rızasını gözeterek yapması gerekmektedir. Salik bu niyetle işe başladığı zaman gizli şirk olarak vasıflanan gösteriş ve riyadan da kurulmak zorundadır.

b. Seyr u Sülukta Engellerin Ortadan Kaldırılması

Bu bölüm tıpkı birinci bölüm gibi tövbe, züht, fakirlik, riyazet, muhasebe ve murakabe, takva olmak üzere altı başlıktan oluşmaktadır. Bu sayılan altı davranış türünün manevi yolculuk içinde bulunan salik tarafından yaşam tarzı haline getirilmesi gerekmektedir.

b.1. Tövbe

Seyr u sülukta kaldırılması gereken ilk engel günahlardan kurtulmaktır. Bunun için salikin Allah'a tövbe etmesidir. Bu da ancak gûnahtan vazgeçmektir⁷¹

Tusi, tövbenin nasıl olması gerektiği ile ilgili geniş bilgi verir. Çünkü ona göre günahlardan tövbe etmemek, seyr u sülukta en büyük engellerden biridir. Tusi'ye göre tövbe ederken kişi, önce geçmiş ile yüzleşmelidir. Bu yüzleşme üç aşamada gerçekleşir. Önce kişinin pişman olması gerekir. İkinci olarak geçmişte yapmış olduğu tüm hataları telafi etmesi gerekir. Bu hataların ilki Allah'ın emirlerinin yerine getirilmemesi olarak ortaya çıkar. İkincisi ise, kişinin kendine karşı yaptığı hatalardır. Üçüncüsü de başka insanlara karşı yapılan hatalardır. Özellikle başkasına karşı yapılan hatalardan tövbe etmesi için, önce bütün haksızlık ettiği kişilerin haklarını ödemelidir. Bu maddi zarara uğramak ve uğratmak şeklinde ise, o zararı karşılayarak; sözle yapılmış bir hata ise, özür dilemek ve hakkını helal ettirmek suretiyle olmalıdır.⁷²

Şu anda yapılması gereken tövbe ise, yapmakta olduğu günahları terk etmek ve günah işlememe konusunda söz vermek şeklinde olmalıdır.⁷³

⁷⁰ Tusi, *a.g.e.*, s. 53.

⁷¹ Tusi, *a.g.e.*, s. 57-58.

⁷² Tusi, *a.g.e.* s. 60.

⁷³ Tusi, *a.g.e.*, s. 60.

Geleceğe nispetle yapılacak olan tövbe ise, şu anda verilen tövbe sözünün gelecekte de geçerli olacağı konusunda kesin söz vermektir ve bu çabanın sürekli olmasıdır.⁷⁴

Tusi, bütün bu tövbenin genel bir tövbe olduğunu ifade eder. Ancak manevi yolculuğa çıkacak olan kişi için özel bir tövbe anlayışının olması gerektiğini belirtir. Ona göre manevi yolcunun en yüce yetkinlik merhalesinden başka bir şeye yönelmesinden dolayı olan tövbe ile yolcunun bir sonraki mertebeye yükselmesi gerektiği halde daha önceki mertebelere geri dönmesi sebebiyle yapılan tövbedir. Bu tövbe ise, af dileme, hatalarda ısrarı terk etme, geçmişte olup geçenlerden pişmanlık duyma ve Yüce Yaratan'a yalvararak yakınlaşmakla temizlenmeleri gerekmektedir.⁷⁵

b.2. Zühd

Zühd'ü isteksizlik olarak tanımlayan Tusi, zahid kimseyi yiyecekler, içecekler, giysiler, konutlar, şehvet ve haz uyandıran şeyler, mal, mevki, şöhret, devlet erkânına yakın olma ve ölüm vesilesi ile kendisinden ayrılacak olan her şeyin elde edilmesi gibi dünyaya bağlı olan şeylere istek duymayan kimse olarak tanımlar.⁷⁶

Zühd hali riyazet⁷⁷ ile kişide kalıcı davranış haline gelir.

Seyr u süluk halinde insanın başka şeylerle meşgul olmaktan, hedeften alıkoyan her türlü meşguliyetten kurtulması gerekmektedir.⁷⁸ Bu davranış türüne zühd denir.

b.3. Fakirlik (Fakr)

Genel anlamda malı olmayan ya da yaşayabilecek kadar malı olmayan anlamında kullanıldığını belirten Tusi, kendi kastettiği anlamın ise, dünyevi mal ve ihtiyaçlara rağbeti olmayan ve mal elde ettiğinde onu korumaya özen göstermeyen kimse olduğunu belirtir ve bu kişinin amacının sadece seyr u süluka yönelmek olması gerektiğini söyler. Ayrıca Tusi'ye göre kişinin bu amacı geçici bir süre değil, ölüm gelinceye kadar devam etmelidir. Yani kendinin ve ailesinin ihtiyacından fazla dünyevi olan her türlü maddeyi terk edebilmeyi davranış haline getirmelidir.⁷⁹

b.4. Riyazet

Riyazet özlükte, “hayvanı istenilmeyen hareketi yapmaktan alıkoymak ve ondan istenilen şeyler hususunda sahibine itaat etmeyi onda meleke haline getirmek” olduğunu belirten Tusi, bu anlamda kastedilen şeyin hayvani nefis olduğunu belirtir. Ayrıca hayvani

⁷⁴ Tusi, *a.g.e.*, s. 61.

⁷⁵ Tusi, *a.g.e.*, s. 62.

⁷⁶ Tusi, *a.g.e.*, s. 63.

⁷⁷ Riyazet: Kişinin manevi yolculuk sırasında dünya lezzetlerinden belli bir metot çerçevesinde kendini engellemesidir.

⁷⁸ Tusi, *a.g.e.*, s. 61.

⁷⁹ Tusi, *a.g.e.*, s. 64-65.

nefsi shevi, öfkeli ve bu iki kuvveye bağı olan şeylere boyun eğmekten ve onlara itaat etmekten alıkoymanın temel amaç olduğunu belirtir. Ayrıca düşünen nefsi hayvani kuvveleri olan erdemsiz huylardan ve kötü amelleri yaşam tarzı olarak kabul etmesini engellemek ve aynı zamanda istenilen yetkinliğe ulaşmak için riyazeti davranış haline getirmek gerekir.⁸⁰

Tusi riyazet yapmanın üç hedefi olduğunu belirtir. Bunlar, Hakka ulaşmaya engel olan açık ve gizli her türlü meşguliyeti bırakmak, yetkinliğe ulaşma konusunda engel olarak görülen hayvani nefsin pratik akla itaat ettirilmesini sağlamak ve insani nefsin Allah'tan gelen feyzi kabul etmeye her zaman hazır olmayı davranış haline getirmesidir.⁸¹

b.5. Muhasebe ve Murakabe

Muhasebenin, bir kimse ile hesaplaşmak; murakabenin ise, korumak, gözlemek, alıkoymak anlamlarında kullanıldığını belirten Tusi, burada anlaşılması gereken mananın, kişinin itaat ve günahlarından hangisinin kendisinde daha fazla olduğu konusunda, kendisi ile hesaplaşması olduğunu belirtir. Bu hesaplaşmada kişinin itaatinin fazla olması demek, kendisini, vücut uzuvlarını ve yaratılmış tüm varlıklardaki hikmeti anlayabilmesi demektir, eğer eşit olursa o zaman kendisine verilen nimetlere karşı yapması gereken kulluk görevini yerine getirmediğini bilmesi gerekir. Tusi, yetkinlik isteyen kişinin, sürekli olarak kendini muhasebe etmesi gerektiğini belirtir ve kendini hesaba çekme konusunda sürekli olarak itaatinin fazla olması için çalışması ve bu çalışmayı davranış haline getirmesi gerektiğini vurgular.⁸²

Murakabede ise kişinin, yaptığı iyiliklerin geçersiz hale gelmesi durumu ile karşı karşıya kalmaması için, gerek kendi iç dünyasında ve gerekse dış dünyadan gelecek her türlü tehlikeye karşı sürekli olarak uyanık bulunması ve herhangi bir itaatsizlik oluşmaması, aynı zamanda da kendini seyr u süluktan alıkoyacak davranışlardan kaçınması, bunu hayatında davranış biçimi olarak geliştirmesi gerekmektedir.⁸³

b.6. Takva

Tusi, takvayı kişinin Allah'ın gazabı ve O'ndan uzaklaşılacağı korkusundan dolayı günahlardan sakınmak anlamında olduğunu belirtir. Bu konuyu hasta olan ve iyileşmek isteyen kimsenin iyileşmesi amacıyla kendisine zararlı olabilecek şeylerden kaçınması olarak ifade eder. Tusi manevi yolculuğa çıkan kişinin, yetkinliğe ulaşmak için kendini bu yolculuktan alıkoyacak her şeyi terk etmesi anlamında kullanmıştır.⁸⁴

⁸⁰ Tusi, *a.g.e.*, s. 66.

⁸¹ Tusi, *a.g.e.*, 66-67.

⁸² Tusi, *a.g.e.*, s. 68.

⁸³ Tusi, *a.g.e.*, s. 68.

⁸⁴ Tusi, *a.g.e.*, s. 69.

Tusi, takvanın üç aşamada geliştiğini belirtir. Bunlar; korku, günahlardan sakınma ve Allah'a yakınlaşma amacı gütmektir.⁸⁵

c. Seyr u Sülük; Yetkinlik İsteği ve Salikin Halleri

Tusi, bu bölümde salikin seyr u süluka başlamasını ve yetkinliğe ulaşmada yapılması gereken davranış türlerini anlatır. Bu haller, halvet, tefekkür, korku (havf) ve üzüntü, umut (reca), sabır, şükür olarak sıralanır.

c.1. Halvet

İlahi feyzi alabilme kabiliyeti, önce feyzin gerçekleşeceğine kesin olarak inanmakla başlar ve feyzin meydana geldiği her insanın, feyzin kişinin yetkinliğe ulaşabilmesi için gerekli olduğunun farkında olması gerekir. Bu itibarla yetkinliği isteyen kimsenin, kendisinde İlahi feyzi kabul etme istidadı oluştuktan sonra, engellerin ortadan kaldırılması gerekir. İlahi feyze mani olan engeller arasında kişiyi Allah dışındaki şeylere yönelten ve gerçek hedefe ulaşmaktan alıkoyan şeyleri, dış duyular, iç duyular, hayvani güçler ve mecazi fikirler olarak sıralar.⁸⁶

Dış duyular olarak, görme, duyma ve dokunma duyuları ile elde edilen duyulardır. İç duyular, sevgi ve nefrete yönelik düşünceler, sevindirici olayların büyütülmesi ile felaketin küçültülmesi, geçmişini hatırlama veya mal ve mevki durumu gibi insanı meşgul eden durumlar olarak algılanmaktadır. İnsanı meşgul eden başka bir güç, hayvani güçlerdir. Bu güçler, üzüntü, korku, öfke, şehvet, ihanet, çekingenlik, yersiz kıskançlık, sağlam olmayan rekabet, haz özlemi, düşman üzerinde üstünlük ve elem verici şeylerden sakınmak gibi duygulardır.⁸⁷ Tusi'ye göre insanı meşgul eden her şey manevi yolculuğa çıkan salikin yetkinliği elde etmesine engel olur. İşte halvet bu engelleri ortadan kaldırmaktan ibarettir. Bundan dolayı halvette olan kişi, görünen ve görünmeyen tüm duyuların kendini meşgul etmeyeceği bir yer seçerek işe başlamalı ve kendinde bulunan hayvani güçleri eğitmelidir.⁸⁸

Halvet, tefekkürün oluşması için, gerekli bir manevi terbiye metodu olarak kabul edilmektedir.⁸⁹

c.2. Tefekkür

Tefekkür, Allah'ın azamet ve yetkinliğinin her aşamada salik tarafından idrak edilmesi ve Allah'ın yaratmadaki hikmetinin salik tarafından fark edilmesidir. Salik hem göklerdeki güzellik ve mükemmelliğin hem de yeryüzündeki yaratılışın hikmet ve güzelliklerin farkında

⁸⁵ Tusi, *a.g.e.*, s. 69.

⁸⁶ Tusi, *a.g.e.*, s. 73.

⁸⁷ Tusi, *a.g.e.*, s. 74.

⁸⁸ Tusi, *a.g.e.*, s. 74.

⁸⁹ Tusi, *a.g.e.*, s. 75.

olmalıdır. Bir başka ifade ile salik, Allah'ın mukaddes varlığını idrak etmek için onun dışındaki her şeyi seyretmeli ve bu nazar neticesinde, âlemde bulunan her varlıkta ilahi tecelli ve zuhuratı keşfedebilmelidir.⁹⁰

Seyrin başlangıcında söz konusu olan tefekkür, âlemde ve insanın kendi üzerindeki alametleri bilmesidir. Salik manevi yolculukta ilerledikçe, tefekkürün biçimi de değişecektir.⁹¹

c.3. Korku (Hafv) ve Üzüntü (Hüzn)

Tusi, korku ve üzüntüyü bir iç rahatsızlık olarak görür. Buna göre korku, ya insanın başında bulunan ve kurtulması mümkün olmayan bir olaydan veya bir fırsatın elden kaçmasından ya da telafisi mümkün olmayan bir olay nedeniyle oluşan bir duygu olarak görülürken, korkuyu da, insanda felaketlerin gerçekleşebileceği beklentisi ve elinde bulunan şeylerin elden çıkabileceği endişesi ile oluşan duygu olarak tanımlar.⁹²

c.4. Umut/Beklenti (Reca)

Kişide istenilen ve talep edilen şeyin gelecekte elde edileceği gibi bir duygu oluşması, ayrıca elde edilecek olan şeyin tasavvurundan, kişide bir tür sevinç ve ferah meydana gelme beklentisi olarak adlandırılır. Eğer istenen şeyin olacağı bilinirse, o zaman bu beklentiye istenilenin beklentisi anlamında “intizar-ı matlub” adı verilir. Eğer istenilen ve arzu edilen şeyin elde edilme şartları hazır olmadığı halde, kişi beklentinin gerçekleşeceği düşüncesinde olursa, o zaman bu tür beklentiye “temenni” (arzu) denir. Eğer imkânsız olan şeylerin beklentisi içinde olursa, o zaman aptalca bir beklenti içinde olmak anlamı içerir.⁹³

Tusi, korku ve beklentinin birbirinin karşılığı olarak kullanıldığını belirtir ve seyr u sülukta beklenti (reca) tıpkı korku gibi pek çok faydayı içerdiğini belirtir. Çünkü beklenti, yetkinlik derecelerinde ilerlemeye neden olup, istenilene (matlub) vuslat yolundaki gidişatın (seyr) hızlı olmasını sağlar. Aynı zamanda Allah'ın bağışlama veya affi yönündeki iyi tahminin ve O'nun merhametine güvenmenin zemini.⁹⁴

Tusi, salikin marifet mertebesine ulaştığında onun umudu ortadan kalktığını belirterek, bunun anlamının salikin gerekeni yerine getirdiğini ve yerine getirmediğinin de gerekli olmadığını bilmesi sebebiyle olduğunu ifade eder. Eğer salik, hem bu makamda ve hem de umut içinde olursa, o zaman bu salikin gereken ve gerekmeyen şeyler hakkında bilgisinin olmadığını bir göstergesi olarak algılar. Oysa salikin yolculuğunda kendisine gereken ve

⁹⁰ Tusi, a.g.e, s. 76.

⁹¹ Tusi, a.g.e, s. 77.

⁹² Tusi, a.g.e, s. 78.

⁹³ Tusi, a.g.e, s. 81.

⁹⁴ Tusi, a.g.e, s. 81.

gerekmeyen şeylerin neler olduğunu bilmesi gerekir. Ayrıca salık, hedefine ulaşınca kadar, korku ve ümit arasında bulunması gerekir.⁹⁵

c.5. Sabır

Sabır sözlük anlamı itibariyle, “nefsin hoşlanmayacağı şeylerin ortaya çıkması neticesinde çeşitli taşkınlıklardan vazgeçmek” olduğunu ifade eden Tusi, bunun kalbi üzüntüden korumak, dili şikâyetten alıkoymak ve beden azalarını alışılmamış hareketlerden korumak olduğunu ifade eder.⁹⁶

Tusi sabrın üç aşaması olduğunu belirtir. Bunlar, kişinin dış hali ile genel halkın itibarını kazanmak amacıyla gösterilen avamın sabrı olarak ifade edilen umumun sabrı, ikincisi, ahiret sevabı beklentisi içinde olan zahitlerin, takva sahiplerinin sabrıdır. Üçüncü sabır çeşidi ise, ariflerin sabrıdır. Arifler kendilerine verilen bela ve musibetlerden haz alan kişilerdir.⁹⁷

c.6. Şükür

Şükür kelimesinin sözlükte “Allah’ın ihsan ettiği nimetlere karşılık yapılan övgü” olduğunu belirten Tusi, şükürün gerçekleşmesi için üç şey gerektiğini belirtir. Bunların ilki, nimet verenin nimetinin bilinmesidir. İkincisi nimetlerden dolayı sevinç ve hoşnutluğun ortaya çıkmış olmasıdır. Üçüncüsü ise, imkân ve gücü nispetinde nimet verenin rızasını kazanmakta çaba göstermesidir. Bu çaba, kalben Allah’ı sevmek, sözde ve fiilde O’na layık olacak şekilde övme ve itaat etme yanında, aczinin farkında olmakla elde edilir.⁹⁸

Tusi, salık’ın hiçbir zaman uygun ve uygun olmayan durumdan hali olamayacağını belirterek, uygun olanlar için şükretmesi ve uygun olmayanlar için sabretmesi gerektiğini belirterek, şükürün değeri, kalp, dil ve diğer uzuvlarla yapıldığı için sabrın değerinden daha üstün olduğunu belirtir. Çünkü Tusi’ye göre sabır da kalp, dil ve diğer uzuvlarla yapılır. Kişi kalp, dil ve diğer uzuvlarla sabrettiği için ayrıca şükretmesi de gerekeceğinden şükürü, sabırdan daha üstün görür.⁹⁹

d. Hedefe Ulaşana Kadar Sülukla Birlikte Salikte Ortaya Çıkan Haller

Tusi, bu bölümü de tıpkı diğer bölümler gibi, altı başlık halinde toplar. Bunlar, irade, şevk, sevgi, marifet, yakın (kesin bilgi), durgunluk (sükûn)dur. Bu bölüm salikin engelleri aşarak, davranışlarını güzel hasletlerle donattıktan sonra, salike verilen mükâfat olarak anlaşılması gereken manevi haller olarak görmek gerekir.

⁹⁵ Tusi, *a.g.e.*, s. 82.

⁹⁶ Tusi, *a.g.e.*, s. 83.

⁹⁷ Tusi, *a.g.e.*, s. 83-84.

⁹⁸ Tusi, *a.g.e.*, s. 85.

⁹⁹ Tusi, *a.g.e.*, s. 85-86.

d.1. İrade

İstemek anlamında olan “irade” kelimesi, üç şekilde oluşur. Bunlar, istenen şeyin farkında olmak, elde edilmesi istenilen yetkinliğin bilincinde olmak ve istenilenin bulunmaması.

Salik’in isteği şey, elde edilebilen şeylerden olduğu zaman, bu istek, Allah’ın kudret ve iradesi sonucu istenen şeyin elde edilmesini gerektirmiş olur. Eğer istenen şey şu anda mevcut olduğu halde, henüz elde edilmemişse, o zaman yine irade ve kudret ile istenilen şeye ulaşma gerekli olur. Eğer isteğe ulaşma konusunda kesinti olursa o zaman isteyen kişide şevk adı verilen bir hal oluşur (ki bu, bu bölümün ikinci konusudur). Yine eğer istenilene aşama aşama ulaşma söz konusu olursa, o zaman kavuşma halinden bir iz meydana geldiğinde, bu hale aşk adı verilir ki; insanın mükemmelliğe ulaşma konusunda aşkın son mertebesi, Yetkin olana kavuşma ve süluk’un tamamlanmasıdır. Sülukunu tamamlayan ve rıza mertebesine ulaşan salikte ise irade ortadan kalkar.¹⁰⁰ Çünkü salik bu makamda Hak’dan gelen her şeye razıdır. Onun ayrıca bir isteği söz konusu değildir.

d.2. Şevk

Şevk’i, güçlü irade gerektiren ve ayrılık acısıyla karışmış bir aşk lezzetinden ibaret olarak gören Tusi, süluk halinde iradenin şiddetinden veya artışından sonra, şevkin meydana gelmesinin zorunlu olduğunu belirtir. Ona göre salik, sülukta ne kadar ilerlemiş ve yükselmiş ise, o oranda ulaşmak istediği yetkinliği elde etme şevki artar, ancak bu aşamada salikin sabrı da bir o kadar azalır. Salikteki bu hal, matluba (istenilene) ulaşmaya ve lezzetin eleme karışmadığı ve ayrılık acısının olmadığı bir merhaleye ulaşmaya kadar böylece devam eder. Salik istediği şeyi elde ettiği andan itibaren artık şevk ortadan kalkar. Şevkin ortadan kalkmasının asıl anlamı, Matlub ile (istenilen şey) ittihad (bir olmak)tır. Artık bu durumda isteyen ile istenen bir olmuştur.¹⁰¹

Tusi, bu konuda bazı tarikat ehli kişilerin mecnunun müşahedesini şevk olarak adlandırmalarını doğru bulmaz. Bu yanlış tanımlamanın o kimselerin henüz ittihad makamını ulaşmamış olmalarından kaynaklandığını belirtir.¹⁰² Aslında bu ifadelerden Tusi’nin anlattığı bu makamları kendi ruh dünyasında yaşadığını anlamamız, yanlış olma değildir.

d.3. Sevgi

Tusi, sevgiyi, ya yetkinliğin elde edilmesi ile ya hayali olarak bir yetkinliğin elde edildiği düşüncesiyle, ya da iyi olarak bilinen bir şeyin gerçekleşmesiyle meydana gelen

¹⁰⁰ Tusi, *a.g.e.*, s. 89-90.

¹⁰¹ Tusi, *a.g.e.*, s. 91.

¹⁰² Tusi, *a.g.e.*, s. 91.

sevinç olarak kabul eder. Başka bir ifade ile sevgi, insanın haz ve yetkinlik olarak bildiği bir şeye meyletmesinden ibarettir. Sevginin oluşabilmesi için önce, sevenin iradesinin ortaya çıkması gerekmektedir. İkinci olarak irade ile beraber şevkin (istek, arzu) ortaya çıkması gerekir. İşte sevgi, irade ve şevkle beraber ortaya çıktığı zaman daha güçlü olur. Sevginin güçlü oluşu ile Maşuk'a kavuşma ve ittihad (birleşme) daha çabuk olur. İttihad oluştuğu zaman sevgi ortadan kalkar.¹⁰³

Tusi, filozofların sevginin insanda bazen fitri (yaratılıştan), bazen da sonradan kazanılmış (kesbi) olabileceğini söylediklerini belirterek, doğuştan olan sevginin tüm evrende olduğunu ifade eder. Fitri sevgi bitkilerde büyüme, beslenme ve neslini devam ettirme gibi sonuçlarla ortaya çıkar. Hayvanlarda bulunan sevgi çeşidi, bitkilerde bulunan sevgiden bir derece üstünde bulunur ve bu sevginin neticesinde hayvanlar birbirlerine ülfet etmeleri, alışkanlıklarının bulunması, cinsel istek duymaları şeklinde ortaya çıkar. İnsanlarda bulunan sevgi türü ise, hayvanlarda bulunan sevgi türünden üstündür. Zaten insanlarda bulunan sevgi, sonradan kazanılan sevginin tek örneğidir. Bu sevgi türü sonunda insanda haz ve menfaat ortaya çıkar.¹⁰⁴

Tusi gerçek sevginin, aşğın maşuka teslim olması ile sonuçlanabileceğini belirtir. Bu durumda Mahbup, mutlak anlamda hâkim, aşık da mutlak anlamda mahkûm olmayı kabul etmiş demektir. Bir başka ifade ile bu anlamda gerçek sevginin neticesi hiçliktir.¹⁰⁵ Çünkü seven kendi benliğinden tamamen vazgeçerek, maşukun kimliğine bürünür. Bu anlamda seyr u sülukun sonu, salikin tüm şeylerden yüz çevirip, yalnızca Allah'a yönelmesidir.¹⁰⁶

d.4. Marifet

Marifeti Allah'ı bilmek ve tanımak konusunda elde edilen en yüksek makam olarak tanımlayan Tusi, Allah'ı bilmenin mertebelerini ateş ve ondan çıkan şule ile açıklar. Ona göre marifetin mertebeleri, tıpkı ateşin şulesi gibidir. Ateşe varan her şey yok olup, onun tesirinde kalması neticesinde ateşin bir parçası olur. Yine ateşten bir parça alındığında ondan bir şey eksilmez. İşte Allah'ı bilmede bazı insanlar taklit derecesindedirler. Bu insanlar büyüklerin sözlerini, anlamlarını bilmeden onaylayan kimseler gibidir. Mukallit seviyesinin üstünde, ateşin dumanı çıktığında bu dumanın bir şeyden çıktığını bilen kimseler vardır ki; bunlara nazar ehli denir. Bu insanlar, kesin bir kanıtla Allah'ın varlığını bilir ve O'nun kudretinin

¹⁰³ Tusi, *a.g.e.*, s. 92.

¹⁰⁴ Tusi, *a.g.e.*, s. 92-93.

¹⁰⁵ Hiçlik; Nihilizm felsefi bir akım olarak, varlığın inkârı konusunda insanoğlunun ulaşabileceği son nokta olarak görülür. *Hiçbir şey yoktur.* Tasavvufta hiçlik dendiği zaman, her nesnede Allah'ın vahdaniyet, güç ve kudretinin izlerini görmek suretiyle, Allah'tan başka her şeyin fani ve geçici olduğunun farkına varmaktır. Böylece inanan kişi *hiçbir şey yoktur ancak Allah vardır* düşüncesine ulaşmış olur.

¹⁰⁶ Tusi, *a.g.e.*, s. 94.

izlerini O'nun varlığına delil getirirler. Nazar ehlinin üstünde ise, ateşin sıcaklığını hisseden ve bundan faydalanan kimseler vardır ki, bu insanlar gayba inanırlar ve Allah'ı perdenin arkasından bilirler. Bu insanların üstünde de, ateşten günlük hayatta faydalanan kimseler vardır ki bunlar, marifet sahibi basiret ehli olan ariflerdir. Arifler, ateşin nurunun aydınlatması gibi, Allah'ın nurunun aydınlığında var olanları müşahede ederler. Ariflerin üstünde ise, yakın ehli vardır.¹⁰⁷

Marifet makamı, tıpkı ateşte yanıp yok olan bir kimse gibi, arifin bu makamda yok olmasıyla sona erer.

d.5. Yakın

Salık, marifet makamında yok olmadan önce, yakın makamının sırrına vakıf olur. Bu makam, bilenin bilgisinden ve bu bilginin aksinin mümkün olmadığından oluşmaktadır.¹⁰⁸

Tusi, Kur'an'da yakın halinin üç aşaması olduğunu belirtir. Bunlar, ilme'l-yakın, ayne'l-yakın ve hakka'l-yakın'dır.¹⁰⁹

Tusi, bu üç aşamayı ateş anaforu ile anlatır ve ateşin aydınlattığı her şeyi görüleceğini bilmeye ilme'l-yakın, Allah'ın nurunun aydınlığı ile her şeyi müşahede etmeye ayne'l-yakın, eşyanın nurun aydınlığında kaybolması ve Allah'ın nurundan başka bir şeyin kalmaması halini ise hakka'l-yakın olarak vasıflar.¹¹⁰

Salık, marifet yoluyla her şeyin hakikatini yakın derecesinde bildikten sonra ruhunda durgunluktan başka bir hal oluşmaz.

d.6. Sükun (Durgunluk)

Tusi, "Dikkat edin, kalpler ancak Allah'ı anmakla huzura kavuşur"¹¹¹ ayetinden hareketle, huzur'un iki türlü anlam ifade ettiğini, bunların birincisi, noksan olan ve süluk'dan önceki salikin huzurudur. Çünkü bu tür huzurda matlup ve yetkinlikten yoksun olan kişinin huzurudur ki bu, gaflet içinde olmaktır. İkinci türü ise yetkin kişilere özgü olan huzurdur. Bu sülukdan sonra yetkinliğe ulaştıktan sonra gerçekleşir ki, bu hal "gönül rahatlığı" olarak isimlendirir. İşte seyr u süluk denilen manevi yolculuk, bu iki huzur arasındaki yolculuk olarak adlandırılır.¹¹²

e. Süluktan Sonra Salikte Ortaya Çıkan Haller

¹⁰⁷ Tusi, *a.g.e*, s. 95-96.

¹⁰⁸ Tusi, *a.g.e*, s. 97.

¹⁰⁹ Tekasür, 102/5-7; Vakıa, 56/94-95.

¹¹⁰ Tusi, *a.g.e*, s. 97.

¹¹¹ Ra'd, 13/28.

¹¹² Tusi, *a.g.e*, s. 98

Salik, sülukunu bitirdiğinde kendinde oluşan manevi haller, tevekkül, rıza, teslim, tevhid, ittihad, vahdet olmak üzere altı makamdır.

e. 1. Tevekkül

Tusi, tevekkül kelimesinin işi başka bir kimseye bırakma anlamına gelmesine karşın, kelimenin asıl anlamının insanın kendisinden sadır olan iş veya karşılaştığı bir iş hususunda yüce Allah'ın ondan daha çok şey bildiğini ve daha muktedir olduğunu kesin olarak bildiğinden, bu işi Allah'ın takdiri olduğunda olumlu olacağı zamana kadar O'na bırakıp böylece Allah'ın, kendisine takdir ettiği şeye rıza göstermesi olarak ifade eder.¹¹³

Tusi, gerçek tevekkülün insanın tüm işlerini bırakıp sonra “Allah'a havale ediyorum” demesi olmadığını belirterek, asıl tevekkülün, her şeyin Allah'tan olduğunu kesin olarak bilmesinden sonra, âlemde pek çok şeyin şartlara ve sebeplere bağlı olarak meydana geldiğini bilmesidir.¹¹⁴

e.2. Rıza

Rıza hoşnut olmaktır, sevginin semeresidir ki, açıkta, gizlide, kalpte, sözde ve fiilde inkâr etmemek olduğunu belirten Tusi, zahir ehli olan insanların, Allah'ın öfkesinden ve cezasından kurtulmak için, O'nu kendilerinden razı olmasını isterler. Ancak hakikat ehlinin isteği ise, Allah'tan razı olmaktır. Allah'ın sevgisi onların benliklerinde kökleşmiş olmasından dolayı, Allah'ın irade ve isteği dışında fazladan hiçbir şey istemezler. Çünkü her şeyi yaratanın Allah olduğu bilen salik, hiçbir şeyin O'nun iradesinin dışında olmadığını farkındadır. Bundan dolayı O'ndan ne gelirse gelsin razıdır. Çünkü gelen her şeyde O'nun onayı vardır. Sevenin onayı ile gelen rıza makamındaki salik için hediyedir. Sevgiliden gelen hediye ancak baş tacı edilir.¹¹⁵

e.3. Teslim

Tusi, teslim kelimesinin emanet etmek anlamında olduğunu ancak, kelimenin bu konu ile ilgili anlamının, salikin kendisine nispet edilen şeyi Allah'a emanet etmesi olarak anlaşılması gerektiğini belirtir.¹¹⁶

Teslim makamının tevekkülden farklı olduğunu belirten Tusi, tevekkülde işi Allah'a bırakma ve O'ndan hala bir şey bekleme söz konusudur. Ancak teslim makamında ise, salikin

¹¹³ Tusi, a.g.e, s. 101

¹¹⁴ Tusi, a.g.e, s. 102

¹¹⁵ Tusi, a.g.e, s. 104.

¹¹⁶ Tusi, a.g.e, s. 106.

Allah'ın, iradesine teslim olduğu için, beklentisi ortadan kalkmış ve O'ndan gelen ve gelecek olan her şeyi başından kabul etmiştir.

Teslim, rıza makamından da üstündür. Çünkü rıza makamında Allah'ın takdiri, salikin isteğine uygunluk gösterir. Ancak teslim makamında salik, Allah'tan gelen şeylerin kendi rızasına uygun olması veya olmaması önemli değildir. Allah'tan ne gelirse, ister iyi, ister kötü, ister sevinç ister keder, hepsini alır ve başının üzerine koyar. Çünkü sevgiliden gelen her şey güzeldir. Artık bu makamda salikin isteği ortadan kalkmıştır.¹¹⁷

e.4. Tevhit

Tusi, süluktan sonra salikte ortaya çıkan hallerin dördüncüsü olarak tevhid halini açıklarken, tevhidi söz ve fiil olarak iki grupta toplar. Söz olarak tevhid, imanın şartı olup, Allah'ın birliğini tasdik anlamındaki bilginin başlangıcıdır. Tusi, fiil olarak tevhidi ise, bu bilginin yetkinliği olarak ele alır ve bu hal imandan sonra oluşur. Bunun anlamını ise “*bu da kesin bilgili bir kimsenin Yüce Allah ve O'nun feyzi dışında bir varlığın olmadığını ve hatta O'nun feyzinin bile tek başına bir varlığı olmadığını kesin olarak bilmesidir. Buna göre bu kimse dikkatini çokluktan ayırarak hepsini 'bir' olarak bilip 'bir' olarak görür. Böylece hepsinin 'bir' olduğu düşüncesiyle 'O'nun ulûhiyette ortağı olmayıp tek olduğu' mertebesinden 'O'nun varlıkta ortağı yoktur ve Bir'dir' mertebesine ulaşır. Bu mertebede Allah dışındaki şeyler Hak yolcusuna perdelenir ve Allah'tan başka bir şey düşünmeyi 'mutlak ortak koşma' olarak hesap eder.*”¹¹⁸ Tusi, “*Ben bir hanif olarak yüzümü gökleri ve yeri Yaratan'a çevirdim ve ben (Allah'a) ortak koşanlardan değilim.*”¹¹⁹ ayetini referans olarak gösterir.

e.5. İttihat

Tusi, salikte tevhitte sonra ortaya çıkan halin İttihat olduğunu belirtir. Ona göre ittihat, Allah ile bir olmaktır. Tusi, salikte ortaya çıkan bu hal için “O halde sakın Allah'ın yanında başka tanrı tutup ona yalvarma”¹²⁰ ayetini referans olarak gösterir. Ona göre tevhitte gösteriş yapma ihtimali bulunduğu halde, İttihatta böyle bir özellik bulunmaz. Salikte birlik mutlak olduğu takdirde o zaman ikiliğe yönelmeyecek, bir şekilde kalbinde kökleşmiş olan bu duygu sayesinde ittihadı varacaktır.¹²¹

Tusi, ittihadın “kul ile Allah'ın bir olması” şeklinde bir şey olmadığını, Allah'ın

¹¹⁷ Tusi, a.g.e, s. 106

¹¹⁸ Tusi a.g.e, s. 107.

¹¹⁹ En'am, 6/79.

¹²⁰ İsrâ, 17/22.

¹²¹ Tusi, a.g.e, s. 108.

bundan münezzehe ve yüce olduğunu özellikle belirtir. Ona göre “*ittihat, batini gözlerin o yüce olanın nurunun tecellisiyle O’ndan başkasını görmemesidir. Bu halde gören, görünen ve görüş diye bir şey olmayıp hepsi bir olur.*”¹²²

e.6. Vahdet

Tusi’ye göre salikte İttihad’dan sonra oluşan hal, Vahdet’tir. “Vahdet, birlik” tir. Bu merteye “ittihad”ın üstündedir. Zira anlamı “birlik” olan “ittihad”, çokluk kokusu içerir. “Vahdet”te ise böyle bir şey söz konusu değildir. Orada durgunluk ve hareket, fikir ve zikir, seyr ve süluk, istek, istenen ve istenilen, eksiklik ve yetkinlik gibi şeyler ortadan kalkmış olur.”¹²³ Bu hal Tusi’ye göre Allah’ın birliğinin tam olarak anlaşıldığı ve her türlü noksanlıklardan arınmış gerçek imanın ortaya çıktığı haldir. Allah’a gerçek iman etme bu halde oluşur. Salikin, bu hale yani vahdet makamına ulaşmadan, imanının lezzetini alması mümkün görünmemektedir.

f. Salikin Yolculuğunun Sonu: Fena

Tusi *fena* makamını “O’nun vechi dışında her şey helak olucudur”¹²⁴ ayeti ile açıklar. Vahdette salik ve süluk, seyr ve maksat, istek, isteyen ve istenilen olmadığını ifade eden Tusi, “O’ndan başka her şey yok olacaktır” sözünün de ispat ve açıklamasının yapılamayacağını belirtir. Bu söz ile ilgili olarak ispat ve inkârın da söz konusu olamayacağını belirtir. Çünkü ona göre ispat ve inkâr çokluk ifade eder. Hatta inkârın inkârı, ispatın ispatı da yoktur. İşte fena makamı budur. Hiçbir şey yoktur, sadece O vardır.¹²⁵

Tusi, salikin sülukuna başlaması için önce tevhit inancı ile donanması gerektiğini ifade etmişti. Süluk’un sonunda salik, başta ifade edilen bu tevhit inancının mahiyetini yaşayarak ve müşahede ederek öğrenmiş olur.

Aslında Tusi’ye göre *süluk, tevhitin yine tevhide doğru yapılan uzun bir manevi yolculuktan başka bir şey değildir.*

C. H. BEKTAŞ-I VELİ

13. asırda Anadolu’ya gelen Horasan erlerinden olduğu kabul edilir. Bazı kaynaklarda doğum ve ölüm tarihi olarak 1209-1270 tarihleri olarak verilse de, kesin değildir. Hacı Bektaş-ı Veli’yi, Ahilik teşkilatı ile ilişkili olması yanında, yaşadığı devirden günümüze pek çok insan üzerinde etkili olmuş büyük bir alim ve mutasavvıf olarak görmek mümkündür.

¹²² Tusi, *a.g.e.*, s. 108.

¹²³ Tusi, *a.g.e.*, s. 109.

¹²⁴ Kasas, 28/88.

¹²⁵ Tusi, *a.g.e.* s. 113.

Ayrıca Yeniçeri Ocağı'nın da piri olarak kabul edilir. Yazdığı *Makalat*, *Kitabü'l Fevaid*, *Fatiha Suresi Tefsiri*, *Nasihat*, *Besmele Tefsiri* gibi kitapları günümüze kadar ulaşmış ve çeşitli baskıları yapılmıştır.

a. Şeriat'ın makamları;

İman getirmek; ilk makam imandır. Hacı Bektaş-ı Veli'ye göre iman ne ten ne de can üzere değildir. Arifler imanın akıl üzere olduğunu söyler oysa iman gönülden inanmakla olur.¹²⁶ Hacı Bektaş-ı Veli, ibadet ve iman arasında ilişki kurar ve “ibadet imandır, iman ibadettir... Her günah küfre götürmez, imana şüphe katmak olmaz.”¹²⁷ Tanrı'nın meleklerine inanmak gerekir. Yine Ulu Tanrı'nın Kur'an'ına inanmak, Tanrı dostlarına inanmakta imandır. Bu iman hem meleklerle ve hem Tanrı dostlarına edepsizlikten kaçınarak olmalıdır. Çünkü hem Tanrı'ya iman edilip hem O'nun meleklerine ve dostlarına edepsizlik edilirse, böyle bir iman olmaz.¹²⁸ Aşağıdaki dokuz makamın tamamı kişilerde imanın oluşması ve geçerli olması için gereklidir.

İlim öğrenmek; zekât, oruç, gücü yetince hacca gitmek, gaza ve cünüplükten arınmak; helal kazanmak ve faizi haram bilmek; nikâh yapmaktır; hayız ve nifas halinde cinsi ilişkiyi haram bilmek; cemaat sünnetini tutmak; şefkat; arı giymek ve arı yemek; iyiliği emretmek ve yaramaz işlerden sakınmak.¹²⁹

b. Tarikatın makamları

1. El alıp tövbe etmektir. Bu tarikatın ilk makamıdır. Kul kötü halden döndüğünde tövbeyi kabul eden Allah'ın kendisidir. Öyle bir tövbe etmelidir ki, iman o tövbeden fayda sağlayabilsin. Çünkü tövbe etmek aynı zamanda pişman olmaktır. Pişmanlık ise günahı azaltır. Bundan dolayı tevekkül ile özür inanan kişinin adet edinmesi gereken iki rehberi olmalıdır.¹³⁰

2. Mürit Olmaktır. Mürit üç çeşittir. Bunlardan birincisi şeyhine asla itiraz etmeyen gerçek mürit, içinden kendi istediği gibi davrandığı halde dışından itaat ediyor gibi görünen mecazi mürit, üçüncüsü ise şeyhinin bir hareketinden dolayı onu terk eden mürid-i mürtet yani reddedilmiş mürittir.¹³¹ Yetkinlik kazanma anlamında gerçek mürit olmak gerekir. Diğer iki mürit ise yetkinlik kazanamaz. Ayrıca yetkinlik kazanabilmek için aşağıdaki makamlara da uymak gerekir ki, insanın yetkinlik yolculuğu kesintiye uğramadan sürebilsin.

¹²⁶ H. Bektaş-ı Veli, *Makalat*, Etkileşim Yayınları, 2010, s. 37; TDV Yayınları, 2013, s. 67-82.

¹²⁷ H. Bektaş-ı Veli, *a.g.e.*, s. 38.

¹²⁸ H. Bektaş-ı Veli, *a.g.e.*, s. 38-39.

¹²⁹ H. Bektaş-ı Veli, *a.g.e.*, s. 37-42.

¹³⁰ H. Bektaş-ı Veli, *a.g.e.*, s. 45-46.

¹³¹ H. Bektaş-ı Veli, *a.g.e.*, s. 47-48.

3. Saçları tıraş etmek ve tarikata uygun elbise giymektir. Müridin temizlik açısından yetkinlik kazanabilmesi için gerekli bir aktivite olarak ele alınmaktadır.

4. Mücadele ile yanmaktır. Müridin nefsi ile olan mücadelesinin kesintisiz olması gerekir.

5. Korkudur. Mürid Allah'tan korkmalıdır.

6. Ümitli olmaktır. Allah'ın rahmetinden ümit kesmemektir.

7. Hırka, zenbil, makas, seccade, tespihtir; ibret alıp hidayet üzere olmaktır. Müridin hidayet üzere olması ve hidayette sürekli olması gerekir.

8. Nasihat ve muhabbet sahibi olmaktır. Mürid Allah'a sevgi nazarı ile bakmalıdır.

9. Aşk, şevk, fakr'dır.

10. Candır. "O halde can cana değse, şevkle hareketine şaşılmaz. Çünkü ilahi nasiptir. Her kim değse hemen belirir."¹³²

c. Marifet'in makamları;

Bu kapıda oluşacak temel yetkinlik, insanın kendini ve rabbini bilmesidir. Bunun için hakikatin makamları şunlardır;

Edep; Kaygu; Perhizkârlık; Sabır; Utanmak; Cömertlik; İlim; Tevazu; Marifet; Kendini bilmek.

Bu makamlar aynı zamanda uygulanan metot sonucunda insanda oluşan ahlaki yetkinliklerdir.

d. Hakikatın Makamları:

Toprak olmak; yetmiş iki milleti ayıplamamak; elinden geleni men etmemek; Dünyada yaratılmış her nesneye güven vermek; mülkün sahibi Tanrı'nın huzurunda eğilip itibar bulmak. Çünkü vahdet evindedir; sohbet ve hakikat sırlarını söylemek; seyir; sır; Allah'a yakarış; müşahede edip Allah'a ulaşmak

Hacı Bektaş-ı Veli, bu makamların sonunda, tıpkı Birgivi gibi, şu öğütleri vermektedir; "İşte "Kırk Makam" bu öğrendiklerindir. Daha iyi biliyorsan söyleyiver. Eğer bu "Kırk Makam"ın biri eksik olursa hakikat tamam olmaz, eksik olur. Mesela biri diliyle iman getirirse amma gönlüyle inanmasa yahut öşrünü, zekatını vermese yahut Tanrı hükümlerinden birini inkar etse yahut Muhammed Mustafa'yı inkar etse, al-i evladından birine haksız dese, işlediği bütün amelleri heba olur."¹³³ Kırk makamdan hiç birinin eksik olmaması gerekir. Zira makamlarda eksik bırakılan hiçbir nesne yoktur."

¹³² H. Bektaş-ı Veli, *a.g.e.*, s. 50.

¹³³ H.Bektaş-ı Veli, *a.g.e.*, s. 59.

Hacı Bektaş Veli bu makamların sonucunda; sevinme, ümit ve korku, insanda oluşacak tereddütlere karşı aranan deliller, helal ve haram olan şeylerin bilgisi, fazilet kazanma, şifa bulma ve sonunda da müminler için müjde, inanmayanlar için pişmanlık olduğunu ifade eder.¹³⁴

D. İMAM BİRGİVİ

1521 yılında Balıkesir’de doğan İmam Birgivi, ilköğrenimini, müderris olan babasından aldı. Babasından aldığı bilginin yetersiz kalması üzerine İstanbul’a giderek Samaniye Medresesi müderrislerinden Ahizade Mehmet Efendi ve Kazasker Abdurrahman Efendi’den ders aldı. Daha sonra aynı medresede müderris olarak görev aldı. Bu yıllarda Bayramiyye tarikatından Abdurrahman Karamani’ye intisap etti ve tasavvuf alanında kendini yetiştirdi. Sonra Miras kadısı olarak Edirne’de görev aldı. Bu görevden kendi isteği ile ayrıldı ve bir müddet uzlet hayatı yaşadı. İkinci Selim zamanında, Birgi’de açılan medresede ömrünün sonuna kadar müderris olarak görev aldı.

İmam Birgivi günümüze kadar ulaşmış birçok kitap yazdı. Bunlardan bazıları: İlmihal olarak kaleme aldığı ve günümüz Türkçe’sinde de yayımlanan Vasiyetname, Tarikatu’l Muhammediye, Kırk Hadis Şerhi, Makamat, Cilau’l-Kulup, Risaletun fi Usuli’l-Hadis, Bakara Suresi Tefsiri, Arapça Üzerine Yazılmış Sarf, Nahiv Şerhleri’ni saymak mümkündür. (Arslan A. T, 1992).

İmam Birgivi, Allah’a giden yolların mahlûkatın nefesleri adedince olduğunu belirterek, tahkik ehlinin bu yollardan bir yol tercih ettiklerini belirtir ve bu yolun dört mertebesi bulunduğunu ifade eder. Bunları, şeriat, tarikat, marifet ve hakikat olarak sıralar.

İmam Birgivi, şeriatı, İslam dininin hem inanç ve hem ibadet yönünü beraber ele aldığı genel bir din kavramı olarak ele almaktadır. Çünkü Birgivi, “bu dört mertebenin tümü şeriat olmadan tamam olmaz. Kimin şeriatı mükemmel değilse; onda tarikat, marifet ve hakikat meydana gelmez. Kim mertebeleri tamamladıktan sonra, şeriatı terk eder veya bozarsa; tarikat, marifet ve hakikat’ı bozmuş ve terk etmiş demektir” ifadesi ile anlatmak istediği aslında, dini inanç ve ibadetleri tam olmayan kimselerin, diğer makamlara ulaşması mümkün olmadığı gerçeğidir. Böylece davranış eğitiminin kişinin İslam dini çerçevesinde kaldığı sürece devam edeceğini, İslam dini çerçevesinden çıktığı andan itibaren, anlatılan bu davranış eğitiminin de yok olacağını ifade etmektedir.

¹³⁴ H. Bektaş-ı Veli, *a.g.e.*, s. 60-61.

Birgivi, bu eğitimin dört başlık altında kırk makamdan oluştuğunu ifade eder ve bu makamları, şeriatte on makam, tarikatta on makam, marifette on makam, hakikatte on makam olarak ifade eder.

a. ŞERİATTEKİ ON MAKAM

1. İman

Birgivi, aklın iman açısından gerekli olduğunu belirtir. Birgivi'nin konuya akılla başlamasının ana sebebi, İslam dininin akla verdiği önemden kaynaklanmaktadır. Çünkü akıl olmadan insanın sorumluluğu oluşmaz.

Birgivi, imanı dil ile ikrar ve kalp ile tasdik etmek olarak tanımlar ve bunu çeşitli benzetmelerle açıklar. Örneğin, “iman bir hazinedir, iblis hırsız, akıl ise bekçidir. Bekçi giderse, hırsız da hazinede olanı çalar.”

Başka bir benzetmede “İman koyundur, akıl çoban, iblis ise kurttur. Şayet çoban giderse, kurt koyunu yer.”, “İman süttür, akıl bekçi, iblis ise köpektir. Hepsi de aynı yeredirler. Şayet bekçi giderse, köpek de sütü içer.”¹³⁵ şeklindedir.

Birgivi ortaya koyduğu örneklerin tümünde, iman ile akıl arasındaki ilişkiyi daha iyi anlatmak amacındadır. Çünkü akıl olmadan iman da olmaz.

2. İslam

İkinci makam olarak İslam'ı zikreden Birgivi, İslam'ı Allah'tan başka ilah olmadığına, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) Allah'ın rasulü olduğuna şahadet etmek, beş vakit namazı gerekli şartları ile beraber zamanında yerine getirmek, ramazan orucunu tutmak, gücü yettiği takdirde hacca gitmek olarak tanımlar. Yine bu sorumluluğun akıl sahipleri için gerekli olduğunu belirtir.¹³⁶

3. İlim

İlim istemenin ve elde etmenin her Müslüman için şart olduğunu ifade eden Birgivi, ilimsiz amelin sapıklık olabileceğini ve amelsiz bilginin de günah olduğunu ifade eder.¹³⁷

4. İhsan

Birgivi ihsanı, Allah'a ihlâs, huşu, hudu ve edebe riayet ederek ibadet etmek olarak tanımlar.¹³⁸

5. Evlenmek

¹³⁵ Birgivi, *Makamat*, Kalem yayınları, İstanbul, 2004, s. 35-36.

¹³⁶ Birgivi, *a.g.e.*, s. 45.

¹³⁷ Birgivi, *a.g.e.*, s. 47.

¹³⁸ Birgivi, *a.g.e.*, s. 50.

Evlenmenin Kur'an'a göre farz olduğunu ifade eden Birgivi, "Kadınlardan hoşunuza gideni nikâhlayınız"¹³⁹ ayetini delil gösterir. Çünkü evlenmek, kişinin kendini gayri meşru yaşamı engelleyeceği için, çıkacağı yolculukta ilerlemesi daha çabuk olacaktır.

6. Helal Yemek, Helal Giyinmek

Helal yemek, İslam dininin en önemli kurallarından biridir. Bundan dolayı Birgivi, kişinin manevi yolculuğunda başarılı olabilmesinin helal yemek ve helal giyinmekle olacağını ifade eder.¹⁴⁰

7. Kulun Ehl-i Sünnet Ve'l-Cemaatten Olması

Yedinci makam olarak Birgivi, manevi yolculukta başarılı olabilmek için ehl-i bidat çerçevesi dışında olmak gerektiğini ifade eder. Bu şartı koymasının sebebi imani bir konu olmasından kaynaklanmaktadır. Özellikle inanç konularında Kur'an ve sünnet temelli olmayan inanç noktasından hareket ederek, gerekli olan manevi yolculuğun başlaması mümkün değildir.

8. Şefkat ve Merhamet

Şefkat ve merhamet manevi yolculuğun ahlak yönünü temsil eder. İman, ibadet mükemmel olduktan sonra, manevi yolcunun merhamet ve şefkat sahibi olması gerekir.

9. Helal Kazanmak ve Faizi Haram Kabul Etmek

Birgivi, altıncı makamda ifade ettiği helal yemek ve helal giyinmek başlığı altında incelediği makamla benzerlik arz etmektedir. Helal kazanmaktan amaç hak edilmeyen bir kazançtan kaçınılması gerektiğini ifade etmektedir.

10. Emri bi'l-maruf ve nehyi ani'l münker

İyiliği emretmek ve kötülükten sakındırmak, bu bölümün son makamı olarak ortaya konulmuştur. Çünkü salık, önce iman ederek İslam'ın emir ve yasaklarına uygun bir hayat yaşamak amacıyla, kazancını helal yollardan elde etmeye çalışmalıdır. Aynı zamanda çevresine karşı şefkat ve merhamet sahibi, çevredeki diğer insanlara örnek olarak yaşamayı amaçlamalıdır. Bu aynı zamanda hal ile tebliğdir.

¹³⁹ Nisa4/ 3

¹⁴⁰ Birgivi, *a.g.e.*, s. 53.

b. TARİKATTAKİ ON MAKAM

Birgivi, önceki bölümde salikin kişisel dini gerekliliklerini yerine getirmesinin önemi üzerinde durmuş ve manevi yolculuğa çıkışın ilk adımını tanıtmıştı. Bu bölümdeki makamlarda ise manevi yolculuğun ön hazırlıkları için hangi davranışların yapılması gerektiği üzerinde durmaktadır. Bu makam on bölümden oluşmaktadır.

1. Fakirlerin Girdiği Yola Girmek, Şeyhlerden El Almak, Günahlardan Tövbe Etmek

Yeni bir hayata başlamanın ilk adımı salikin kendini her türlü manevi pislikten temizlemesi gerektiğini belirten Birgivi, bu temizliğin ilk basamağının tövbe etmek olduğunu dile getirmektedir.¹⁴¹

Birgivi, Hz. Ali'nin tövbe etmek isteyen bir kişiye yaptığı tavsiyeyi naklederek, tövbenin altı şartı olduğunu ifade eder. Bunlar;

a. Geçmişteki günahlardan pişman olmak,

b. Kaçırıldığı farzları kaza etmek,

c. Haksız yere aldığı hakları geri vermek,

d. Tartıştığı kişilerden helallik istemek,

e. Bir daha günaha dönmemeye gayret etmek,

f. Nefsini günaha yetiştirdiğin gibi Allah'ın ibadetinde terbiye etmen, günahın tadını nefesine tattırdığın gibi ibadetin acılığını da tattırmandır.

Birgivi, tövbenin kabulü için önce, tövbe eden kişinin tövbesinde samimi olması gerektiğini ve aynı zamanda günahlardan pişman olmak gerektiğini belirtir.¹⁴²

2. Kulun İlimi Talep Edici Olması

Birgivi, ilim sahibi olarak, Kur'an'da anlatılan “zikir ehli”ni kabul eder. İlim talep eden kişilerin de üç çeşidinin bulunduğunu ifade eder. Bunlardan ilkini “mürid-i mutlak” olarak yani şeyhine “neden?” diye sormayan ve onun aleyhine delil getirmeyen mürittir. Bu çeşit müritte tam teslimiyet vardır. İkincisi “mürid-i mecaz” olarak adlandırılır. Bu mürit, gerçekte nefsinin emrinde olmaya devam ederken şeyhinin emrinde ve ona itaat eder gibi gözükmektedir. Üçüncü sınıf mürit olarak “mürid-i mürai”dir. Bu mürit çeşidi de, kendine

¹⁴¹ Birgivi, *a.g.e.*, s. 76.

¹⁴² Birgivi, *a.g.e.*, s. 78.

şeyhinin manevi bir hali görüldüğünde hemen nefesine uyararak şeyhine muhalefet eder ve şeyhini terk eder.¹⁴³

3. Başı Traş Etmek, Giyimini Ehl-i Tarikatın Giyimine Çevirmek, Kendini de Ehl-i Tarikata Benzetmek¹⁴⁴

Başını traş etmek her ne kadar hac ibadetinde ihramdan çıkma işareti olarak ifade edilse de, halk içinde özellikle bazı tarikatlarda saçları kesmek âdeti vardır. Eğer salık manevi yolculuğa çıkacak olan kişi maddi özelliklere karşı ilgisinin azalması için saçlarını kesmesi istenir. Giyimini de maddi farklılıkların ortadan kaldırılması için kıyafette de değişiklik olması gerekir. Müritler arasındaki farklılıkların ortadan kalkması gerekir.

4. Kulun, Korku ile Ümit Arasında Olması

Salikin, ne geçmişinde yaptığı hatalardan dolayı Allah'tan ümidini kesmesi ve ne de geçmişinde yapmış olduğu iyi davranışlar nedeniyle geleceğinden emin olması durumunda olmaması gerektiği belirtilir. Yaşantısı boyunca korku ile ümit arasında hayatını sürdürmesi gerektiği anlatmak için özellikle yerleştirilmiştir.

5. Hizmet Etmek

Salık, tövbe yaptıktan sonra, kalbinin ısındığı, kendisinden ilham aldığı bir şeyhten ders aldıktan sonra, tabii olduğu şeyhin emirleri doğrultusunda dış görünüşünü de düzeltmesinden sonra geçmişi ile hesaplaşması ve geleceği için ümit ile dolu olarak bir hayat yaşamaya başlaması ile beraber, yaşam tarzını da değiştirmesi gerekmektedir. Bunun için de hizmet etmenin bir başlangıç olarak ele alınması gerekir.

6. Nefsini Mağlup Etmek

Salık'ın, hizmet etmeye başlaması ile beraber aynı zamanda iç yolculuğuna başlaması söz konusudur.

7. Allah'a Dönmek, O'ndan Başkasını terk etmek¹⁴⁵

¹⁴³ Birgivi, *a.g.e.*, s. 93.

¹⁴⁴ Birgivi, *a.g.e.*, s. 93.

¹⁴⁵ Birgivi, *a.g.e.*, s. 100.

Salik nefesine karşı muhalefet ederken aynı zamanda Allah'a dönmüş ve Allah'tan gayrısını terk etmiş olmaktadır.

8. Hırka, Kesici Alet, Seccade, İcazet, İbret Almak, Hidayet Bulmak

Birgivi, bu tasavvufi hallerin her salike bir miktar verildiğini ifade eder.¹⁴⁶

9. Cemaat Sahibi, Nasihat Sahibi ve Allah'ın Kullarına Karşı Muhabbet Sahibi Olmak

Birgivi, cemaat sahibi olmakla, namaz için camiye devam etmek, nasihat sahibi olmakla salikin kendisine verilecek olan iyi ve güzel nasihatleri itiraz etmeden alıp hayatında uygulaması, Allah'ın kullarına karşı muhabbet sahibi olmak ile de Allah'ın yarattığı her insanı ayırım yapmadan kabul etmek ve o insanları sevmek olarak ifade etmiştir.¹⁴⁷ Salikte bu sevgi oluşmadığı zaman hizmet etmesi söz konusu olmayacaktır. Çünkü benliğindeki o insanlara karşı ayırım sürekli olarak iç dünyasında ona engel olacaktır.

10. Aşk, Şevk, Fakr ve Kanaat

Birgivi, onuncu makam olarak ifade ettiği aşk, şevk, fakr ve kanaat makamlarının, Allah için olması gerektiğini ifade eder. Tarikatta olmanın anlamı da bu olmalıdır.¹⁴⁸

c. MARİFETTE ON MAKAM

Marifette on makam olarak adlandırılan ve salikte davranış türü olarak kendi nefsinde uygulaması gereken ahlaki davranışlar olarak ortaya çıkan güzelliklerdir. Birgivi marifette on makamın sonunda, salikte oluşan hallerin tamamında Allah'ı tanımayı amaçlamıştır.

a. Edep

Birgivi “hidayete kavuşan, ancak hürmet ve edep ile kavuşmuştur. Mahrum olan da hürmet ve edebi terk etmekle mahrum olmuştur” diyerek salikin marifet makamında ilk olarak öğrenmesi gereken davranış çeşidinin edeple hareket etmek olduğunu vurgulamaktadır.¹⁴⁹

b. Korku

¹⁴⁶ Birgivi, *a.g.e.*, s. 102.

¹⁴⁷ Birgivi, *a.g.e.*, s. 103 (46,46,48 no'lu dipnotlar).

¹⁴⁸ Birgivi, *a.g.e.*, s. 108.

¹⁴⁹ Birgivi, *a.g.e.*, s. 111.

Korkunun Allah'tan korkmak olduğunu belirten Birgivi, "hakkıyla korkmanın ancak Allah'ı bilmek ve tanımakla mümkün olacağını belirtir.¹⁵⁰ Çünkü salık, Allah'ı daha iyi tanıdıkça O'ndan hakkıyla korkmasını da öğrenir. Burada ifade edilen korku, birinden korkmak gibi veya kendine zarar verecek bir şeyden korkmak gibi değildir. Buradaki korkudan anlaşılması gereken, Allah'ı hakkıyla tanımak amacı güden bir korkudur. Bu bir düşmanın düşmanlık yapması nedeniyle duyulan bir korku olmayıp, daha çok bir dostu kırma endişesinden kaynaklanan bir korku gibidir. Salık, Allah'ın sevgisinden mahrum olma korkusu ile yaşamalıdır.

c. Riyazet

Riyazet, yeme ve içmeyi terk ederek açlığa ve kanaate alışmak¹⁵¹ anlamındadır. Birgivi'ye göre riyazet, salikin hayatta kalacak kadar yeme ve içme ile meşgul olması, özellikle davranışların ruhunda kalıcı davranış haline gelebilmesi açısından son derece önemlidir.

d. Tasdik Etmek (kalben kabul etmek) ve İkrar Etmek (kabul ettiğine dille de söylemek)¹⁵²

Salikin kendisine verilen ilmi hakikatleri kalben kabul etmesinin yanında bu ilmi hakikatleri dili ile de ikrar etmesi gereklidir. Bir başka açıdan değerlendirildiğinde, salike kazandırılması gereken davranış güzelliklerini dili ile kabul ettiğini söylemesi yanında, nefsinde de uygulaması ve davranış haline getirmesi gerekmektedir.

e. Hayâ¹⁵³

Salikin marifetteki makamlara ulaşabilmesi, sahip olduğu hayâ duygusu ile yakından ilgilidir. Salikin davranışlarında hayâlî olması onun güzelliğinin artmasına neden olur. Hayâlî olmaya dikkat etmeyen salık, hedefe ulaşamaz.

f. Cömertlik¹⁵⁴

¹⁵⁰ Birgivi, *a.g.e.*, s. 111.

¹⁵¹ Birgivi, *a.g.e.*, s. 117.

¹⁵² Birgivi, *a.g.e.*, s. 117.

¹⁵³ Birgivi, *a.g.e.*, s. 120.

Salik, kendinin ve sorumlu olduğu insanların geçimini temin etme yanında, etrafından başlayarak, ihtiyaç sahibi insanların ihtiyaçlarını da giderme amacında olması gerekir. Salikin en çok dikkat etmesi gereken şey, başkasına muhtaç olmadan yaşamaya çalışmasıdır.

g. İlim¹⁵⁵

Salik ilim sahibi olmalıdır. Sahip olduğu ilim ile hem kendisi ve hem de sorumlu olduğu kişilere faydalı olmayı amaçlamalıdır. Salik ilmi yetersizliğini mutlaka gidermelidir. Zaten ilmi yetersizliği olan salik için, bu yolculuğunu bitirmesi söz konusu olmayacaktır. Yine ilmi olmayan salik Allah'ı bilme konusunda yetersiz kalacaktır.

h. Meskenet

Salikin tevazu içinde olması gerekir.¹⁵⁶ Tevazuyu davranışlarına yansıtamayan salik, yolculuğunu tamamlayamaz. Ancak tevazuda ölçülü olmak gerekir. Fazla tevazu riya derecesine kayması ile karşı karşıya geleceği için gerekli olan yerde tevazu içinde olmak gerekir.

i. Kalbi ve Kalbin Rızasını Gözetmek¹⁵⁷

Tasavvuf'ta kalp oldukça önemli bir organdır. Davranış eğitiminin temeli olan, güzel davranışları önce kalpte yerleştirmek ve sonra diğer organlara yansıtmak gereklidir. Çünkü insanın niyetinin oluştuğu yer kalptir. Kalbin günahlardan korunması gerektiği gibi, ayrıca günahlardan dolayı kirlenmiş olan kalbi de, tövbe ile temizlemek gerekir.

j. Nefsini Tanımak¹⁵⁸

Salikin manevi yolculuğunda anlatılan bütün makamların öncelikle salikin nefsinin terbiye etmesi üzerine kurulu bir yolculuk olmalıdır.

d. HAKİKATTAKİ ON MAKAM

¹⁵⁴ Birgivi, *a.g.e.*, s. 123.

¹⁵⁵ Birgivi, *a.g.e.*, s. 123.

¹⁵⁶ Birgivi, *a.g.e.*, s. 133.

¹⁵⁷ Birgivi, *a.g.e.*, s. 133.

¹⁵⁸ Birgivi, *a.g.e.*, s. 136.

Bu bölümdeki makamlar salikin nefsinde oluşan hallerden bahsetmektedir. Bunlar genellikle manevi yolculuğa çıkan salikin, yaptığı çalışmalar neticesinde elde etmesi beklenen haller olarak görülür. Çünkü salik, her şeyin hakikatine vakıf olabilecek hale gelmiş olmalıdır.

a. Kulun, Mahlukat (yaratılmışlar) Arasında Toprak Misali Olması

Toprak, tasavvufta tevazuyu temsil ettiği gibi, diğer canlılara karşı merhameti de sembolize etmektedir. Bundan dolayı salikin diğer mahlûkata karşı toprak gibi hataları örten ve yok eden bir davranış içinde olması gerekir. Birgivi, bu makamın gereğini, hiç kimsenin eziyeti ile rahatsız olmaması, bilakis kendisine isabet eden şeyin Allah'tan olduğunu bilmesidir. Allah'tan kendisine isabet eden musibet çeşitlerine razı olması, iradesini Allah'a yönlendirmesi, irade ve meşietin (bir şeyin olmasını dilemenin ve takdir etmenin) Allah'a mahsus olduğunu bilmesidir. Zira Allah dilediğini yapar ve istediği şeyi de hüküm vererek takdir eder.¹⁵⁹

b. Tüm Mahlukata bir tek nazar ile bakmak

Birgivi'ye göre, salikin tüm mahlûkata karşı eşit ve tek bir nazar ile bakması gerekir. Konuyu “böylece, bunun ameli hayırlıdır, bunun ameli şerdir demez, bilakis hayra ve şerre kendi nefsinde bakar. Zira hiç kimseye bir başkası için azap olunmaz, sevap da verilmez” diyerek anlatır.¹⁶⁰

c. Allah'ın Kendisini Rızıklandığı Yiyecek ve Elbiseleri İnsanlardan Esirgeyerek Yanında Alıkoymaması, Bilakis Allah'ın Yolunda, O'nun Rızasını Talep Ederek Bolca Harcaması¹⁶¹

Salik, cömert olmalıdır. Çünkü salikin cömertlik yolu ile diğer canlıları da düşünmesi gerekmektedir. Allah'ın rızasını gözeterek cömertlikte bulunması ve diğer canlılara karşı merhamet etmesi ve onların ihtiyaçlarını gidermesi salikin olgunluğunu gösterir.

d. Kulun, ölümünden evvel nefsinden fani olması¹⁶²

¹⁵⁹ Birgivi, *a.g.e.*, s. 137.

¹⁶⁰ Birgivi, *a.g.e.*, s. 137-138.

¹⁶¹ Birgivi, *a.g.e.*, s. 139.

¹⁶² Birgivi, *age*, s. 141.

Salik'in çıktığı bu manevi yolculuğunda nefsini terbiye ederek, nefsinin yok etmesi gerekmektedir. Salik yolun sonunda nefsinin emrinden çıkıp, nefsinin kendi emri altına alabilecek durumda olmalıdır.

e. Mahlûkattan hiçbir kimseye zarar vermemek¹⁶³

Birgivi, salikin bu yolun sonunda sadece diğer mahlûkata karşı merhametli olması yetmez, salik aynı zamanda onlardan gelecek zararlara karşı sabretmeli ve zarar veren mahlûka karşı eza ve cefa etmemelidir.¹⁶⁴

f. Kulun; Sohbet (Dostlukta) Hakikat Kelimelerini Söylemesi ve Tam Bir İrade İle Mürşid-İ Kâmil'e Tabi Olması¹⁶⁵

Manevi yolculuğa çıkacak olan salikin kendi kendine bu sayılan makamları kendi nefsinde uygulaması mümkün değildir. Bu işi bilen ehliyetli kimselerin rehberliğinde bu manevi yolculuğu tamamlaması gerekmektedir. Salik, rehberliğine gireceği kişiyi seçme hakkına sahiptir. Ancak, seçtikten sonra, manevi yolculuğunu onun rehberliğinde tamamlaması gerektiğine inanmalıdır.

g. Ebrar'ın Meslekine Seyr u Suluk Etmek (Yani İyilerin Gittiği Yoldan Gitmeye Çalışmak, Onların Yoluna Girmek)¹⁶⁶

Salik, rehberliğine girdiği kişinin yolun sonuna kadar kendisine rehberlik edeceği inancı ile hareket etmelidir.

h. Kulun, Kendisinden Görünen Kerametleri Gizlemek¹⁶⁷

Manevi yolculuk sırasında salikte görünecek bazı kerametleri saklaması gerekmektedir. Kerametini açığa çıkarması halinde, diğer insanların teveccühüne mazhar olacağı için, salikin seyr u sülukunu tamamlaması mümkün olmayacaktır. Zira insanların teveccühü salikin yolunu keser ve manevi yolculuğun sona ermesine neden olur.

i. Sabır, Vuslat, Tevhit Ve Münacat¹⁶⁸

¹⁶³ Birgivi, *age*, s. 142.

¹⁶⁴ Birgivi, *age*, s. 142.

¹⁶⁵ Birgivi, *age*, s. 144.

¹⁶⁶ Birgivi, *age*, s. 146.

¹⁶⁷ Birgivi, *age*, s. 147.

¹⁶⁸ Birgivi, *a.g.e.*, s. 148.

Salik, yolun sonunda ibadetlerden dolayı oluşabilecek sıkıntı yanında diğer insanlardan gelebilecek olan bazı sıkıntılara da katlanmasını bilmelidir.

Salik, yolun sonunda maşuka ulaşmanın neticesinde, tevhit inancının hakikatini daha farklı olarak anlar. Çünkü tevhit inancının hakikatine ulaşan salikin, Allah'a münacatı daha farklı olacaktır.

j. Batını Gözle Müşahede Etmek ve İlm-İ Ledünniyi Öğrenmek¹⁶⁹

Salik yolun sonuna geldiğinde olayların zahiri yönü yanında onların bir de batini yönlerinin yani görünmeyen yönlerinin de bulunduğu farkında olmalıdır. Bu sayede ledün ilmine vakıf olmasını da öğrenmiş olur.

Bu kırk makamın sonunda, salik nefesine karşı zafer kazanmış ve onu kendi emri altına almış olur. Birgivi, risalenin sonunda şu uyarıyı yapar “Şayet bu kırk makamdan biri noksan olursa, bu yolda gidiş tamam olmaz ve Hakk’a kavuşulamaz. Zira şartları noksan kalmıştır. Mesela, kim, Allah’ın vahdaniyetini diliyle ikrar eder de kalbiyle tasdik etmezse, imanı tamamlanmaz. Diğer şartlar da bu şekildedir. Zira şartın ortadan kalkması, kendisi için şart koşulan şeyin de ortadan kalkmasını lüzumlu kılar. Allah doğruyu en iyi bilendir.”¹⁷⁰

Birgivi’nin ortaya koyduğu dört kapı ve kırk makamdan oluşan esaslar, Hacı Bektaşî Veli’nin (1209-1270) Makalat adlı kitabının üçüncü bölümünde “İnsan kaç makamda Tanrı’ya erer, onu bildirir” başlığı altında yazmış olduğu bilgilerle büyük benzerlik göstermektedir. Her ikisi de dört kapı adını verdikleri; Şeriat, Tarikat, Marifet ve Hakikat’ten oluşan ana esaslarla çerçeveyi çizmiş olup, her kapının on makamı vardır.¹⁷¹ Bu makamlarda da büyük benzerlikler göze çarpmakla birlikte, farklılıkların da olduğu açık bir şekilde anlaşılmaktadır.

SONUÇ

Medreselerde eğitim, genelde en çok incelenen ve üzerinde yazılan konulardan biridir. Bu tür bir eğitimin olumlu ve olumsuz taraflarını ortaya koyan ve daha iyi nasıl olması gerektiği gibi konularla hep karşılaşır ve çeşitli çözümler önerildiğini okur veya duyarız. Fakat çoğu zaman hiç değinilmeyen veya görmezlikten gelinen şey, bu günkü anlamda okul görmeyen ve düzenli okula gitmeyen sıradan insanların eğitiminin nasıl olduğu konusudur.

¹⁶⁹ Birgivi, *a.g.e.*, s. 151.

¹⁷⁰ Birgivi, *a.g.e.*, s. 151.

¹⁷¹ H. Bektaş Veli, *Makalat*, (Terc. A. Sait Aykut), Etkileşim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 37-61.

Genelde sıradan insanların eğitimi ile ilgili yapılan çalışmaların Hz. Peygamberden itibaren var olduğunu biliyoruz. Hz. Peygamberi'n Suffa ashabı ile diğer sahabilerin eğitimi arasındaki fark, birinin düzenli, başka bir tabirle okul gibi bir ortamda oluşu, diğerinin de kurallara bağlı olmaksızın eğitim almalarıdır.

Bu eğitim metodu Gazali'den itibaren dört ana esas üzerine kurulmuştur. Bunlar; İbadetler, Muemalat, Muhlikat, ve Münciyat olarak ortaya konmuştur. Bu dört kapının onar alt başlık olarak ele alınan ve toplamda kırk makamı vardır.

Hayat Boyu Öğrenme olarak adlandırılan bu eğitim, sadece dini ve ahlaki bir yöne sahip olan bir eğitim değil, aksine hayatın her alanını kapsayan bir eğitimidir. Örneğin ticari hayatı Hacı Bektaş-ı Veli ve Birgivi, cömert olmak, helal kazanmak, faizi haram bilmek gibi maddelerle anlatırken; Tusi bu hayatta züht sahibi olmak gerektiğini ve hayatı bir zahit gibi yaşamak gerektiğini, bunun da yiyecekler, içecekler, giysiler, konutlar, şehvet ve haz uyandıran şeyler, mal, mevki, şöhret, devlet erkânına yakın olma ve ölüm vesilesi ile kendisinden ayrılacak olan her şeyin elde edilmesi gibi dünyaya bağlı olan şeylere istek duymayan bir yaşamla mümkün olacağını belirtir. Gazali ise, yaşam boyu eğitimde çalışıp kazanmak; helal, haram ve şüpheli şeyler hakkında bilgi sahibi olmak; cimrilik ve mal toplama hırsından kurtulmak; makam ve ihtişam sevgisinden kurtulmak başlıkları altında ele alır ve çeşitli tavsiyelerde bulunur.

Bu tür bir eğitim, ön hazırlıkla başlayan ve bir ömür boyu devam eden öğrenme ve uygulama yoludur. Tusi bu ön hazırlığın daha iyi anlaşılabilmesi için konuyu, iman, kararlılık, niyet, doğruluk, yöneliş ve ihlâs adı altında altı başlık halinde inceler. Başka bir deyişle eğitimin sonunda belli bir yetkinlik kazanmak isteyen kişi, önce inanmalı sonra bu imanda kararlı olması yanında, niyeti temiz, doğruluk içinde ihlâsla bu eğitim yoluna girmelidir. Tusi'ye göre bu yolda başarılı olmak isteyen kişi, ifade ettiği bu hazırlık aşamasını mutlaka yerine getirmelidir.

Yetkinliğe ulaşmanın ikinci aşaması için engellerin ortadan kaldırılması gerekir. Tusi, engelleri tövbe, züht, fakirlik, riyazet, muhasebe/murakabe, takva ile kaldırmak gerektiğini belirtir. Bu altı davranış türünün manevi yolculuk içinde bulunan salik tarafından yaşam tarzı haline getirilmesi gerekmektedir.

Üçüncü aşamasında, yetkinlik isteğinde bulunan kişinin yetkinliğe ulaşmada yapması gereken davranış türlerini anlatır. Bu haller, halvet, tefekkür, korku (havf) ve üzüntü, umut (reca), sabır, şükür olarak sıralanır. Bir başka deyişle yetkinliği talep eden kişi yalnızlığı sevmeli, düşünce sistemini geliştirmeli, başarıya ulaşacağı ümidi ve başarısız olma korkusu

içinde her an uyanık olarak sabretmeli ve sonunda elde ettiği yetkinlikten dolayı şükretmelidir.

Tusi, hedefe ulaşabilmek için yetkinlik isteğinde bulunan kişide ortaya çıkması gereken hallerin irade, şevk, sevgi, marifet, yakin (kesin bilgi), durgunluk (sükûn) olduğunu belirtir. Bir başka deyişle bu bölüm salikin engelleri aşarak, davranışlarını güzel hasletlerle donattıktan sonra, salike verilen mükâfat olarak anlaşılması gereken manevi haller olarak görmek gerekir.

Tusi yetkinliğe ulaşmak için yapılan manevi yolculuğun sonunda kişide oluşması gereken manevi halleri, tevekkül, rıza, teslim, tevhit, ittihat, vahdet olmak üzere altı makam olarak sıralar.

Tusi bu yolculuğun en sonunda ulaşılan fena makamını “O’nun vechi dışında her şey helak olucudur”¹⁷² ayeti ile açıklar. Vahdette salik ve süluk, seyr ve maksat, istek, isteyen ve istenilen olmadığını ifade eden Tusi, “O’ndan başka her şey yok olacaktır” sözünün de ispat ve açıklamasının yapılamayacağını belirtir. Bu söz ile ilgili olarak ispat ve inkârın da söz konusu olamayacağını ifade eder. Çünkü ona göre ispat ve inkâr çokluk ifade eder. Hatta inkârın inkârı, ispatın ispatı da yoktur. İşte fena makamı budur. Hiçbir şey yoktur, sadece O vardır.

Böylece Tusi’nin ifade ettiği yaşam boyu eğitim, tevhitte fenaya yapılan bir manevi yolculuk olarak ortaya çıkar. Ancak Tusi, yaşam boyu devam edecek olan bu yolculuğa çıkacak kişinin, yalnız başına mı yoksa bir rehber eşliğinde mi yapacağı konusunda bilgi vermemektedir.

Hacı Bektaş-ı Veli, bu eğitimde kapıların yirmisinin sözle anlatıldığını, yirmisinin de davranışla anlatıldığını ifade etmesi, bu eğitimin aslında sadece okuma yazma ile değil, aynı zamanda rol model yoluyla kişiden kişiye geçtiğini ortaya koymaktadır. Zaten bu tür eğitimin düzenli medrese eğitiminden farkı da burada yatmaktadır. Zaten Hacı Bektaş-ı Veli’nin, anlatılan bu kırk kapının öndersiz yapılmayacağını belirtmesi de, bunun bir işareti olarak görülebilir.

Yaşam boyu eğitimde bir başka metot ortaya koyan Birgivi, Allah’a giden yolların mahlûkatın nefesleri adedince olduğunu belirterek, tahkik ehlinin bu yollardan bir yol tercih ettiklerini belirtir ve bu yolun dört mertebesi bulunduğunu ifade eder. Bunları şeriat, tarikat, marifet ve hakikat olarak sıralar.

¹⁷² Kasas, 28/88.

Birgivi ortaya koyduğu bu dört kapının iman ile başlayan ve sonunda fena makamına ulaşması ile son bulan bir manevi yolculuk olarak ortaya koyar. Bu anlamda Tusi ile aynı düşünceyi paylaşmış olur.

Birgivi ile Hacı Bektaş-ı Veli'nin ortaya koyduğu yetkinliğe ulaşmak için izlenmesi gereken yol ve metot arasında büyük benzerlikler bulunmakla birlikte, makamların anlaşılması ve ifade edilmesinde farklılıklar göze çarpmaktadır. Aslında hem Hacı Bektaş-ı Veli ve hem de Birgivi'nin metodu, Gazali'nin ortaya koyduğu, Kimya-ı Saadet ve Dinde Kırk Esas adlı kitaplarında anlattığı metot ile benzerlikler göstermektedir. Fakat Gazali, her iki kitabında da dört kapı kırk makam ifadesini kullanmamıştır. Bu terimlerin önce Hacı Bektaş-ı Veli tarafından kullanıldığını düşünmekteyiz. Çünkü Hacı Bektaş-ı Veli yaşadığı devir itibariyle Birgivi'den daha erkendir.

Başka bir açıdan bakıldığında hem Birgivi ve hem de Hacı Bektaş Veli, yetkinliğe ulaşmak isteyen kişinin, bu manevi yolculuğu kendi başına yapamayacağını, bir rehber eşliğinde, hiçbir makamı atlamadan ve sıra gözetilerek yapılması gerektiği görüşündedir.

EDİRNE-II. BAYEZİD DARÜŞŞİFASI'NDA AKIL HASTALARININ TEDAVİSİ

Sefa Bulut* , Hilal Sarı* , Nebahat Gülcü Bulut*

15. ve 16. yüzyıllar Edirne'nin en parlak dönemleridir. Bu dönemde Avrupa'nın en önemli beş kentinden biri haline gelen Edirne, bir eyalet merkeziydi ve sınırları Gümülcine'den Silivri'ye kadar uzanıyordu. Edirne, Bursa'dan sonra Osmanlı Devleti'nin ikinci başkentidir ve Osmanlı Devletine 91 yıl başkentlik yapmıştır. Daha sonraki yıllarda da İstanbul'a yakın olduğu için, padişahların dinlenme ve sefere hazırlık yeri olarak kullanılmıştır. Bu nedenle de sayılamayacak kadar çok tarihi eser ve binaya sahiptir. Edirne sahip olduğu anıtsal yapı sayısı ve çeşitliliği açısından zengin bir müze kent görünümündedir. Şehir merkezinde hemen her yerde karşınıza sizi şaşırtacak heybetli bir tarihi eser çıkmaktadır.

Bu eserlerden en önemlisi, II. Beyazıt Külliyesi'dir. Burası aslında bir cami, okul, hastane, imaret, aşevi ve erzak depolarından oluşan geniş bir yerleşkedir. Bu yapılar Tunca nehrinin kıyısında, Yeni İmaret semtinde yer almaktadır.

* Doç.Dr., Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Eğitim Fakültesi.

* Uzman. Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Eğitim Fakültesi.

* Doç.Dr., Psikolojik Danışmanlık ve Rehberlik PDR , Özel Eğitim ABD.

Hastaneler ilk olarak Selçuklular döneminde açılmış olmalarına rağmen, Osmanlı İmparatorluğu döneminde en yüksek ve ihtişamlı seviyesine çıkmıştır. Bursa, Edirne, İstanbul ve Manisa da hastaneler (şifa-evleri) yapılmıştır.

Hindistan'dan, İspanya'ya kadar uzanan sahada kurulan Türk-İslam hastaneleri tıp, psikiyatri ve mimarlık tarihi açısından incelendiğinde, psikosomatik hastalıkların tedavisinde bugünkü anlamıyla klinik niteliğindeki ilk müesseseler olarak, dünya psikiyatrisinin ve hastaneciliğinin gelişmesine öncülük ettikleri söylenebilir (Terzioğlu, 1992).

Osmanlı darüşşifalarının en önemlilerinden biri de sekizinci Osmanlı padişahı olan Sultan II. Bayezid'in 1488 yılında Edirne'de yaptırdığı külliye'nin yanında bulunan darüşşifadır. II. Beyazıd'a ikinci başkent konumundaki Edirne'nin bir "Darüşşifa"ya ihtiyaç duyduğu söylenir. O tarihlerde Edirne eski başkent konumunun yanında gelen gidenin çok olduğu büyük bir ticaret şehridir. Bu külliye, Bursa ve İstanbul Fatih Külliyelerinden sonra imparatorluğun üçüncü büyük külliyesidir. Sultan II. Bayezid Külliyesi Vakfı'nın kurucu mütevellisi Rüstem Çelebi adında bir kişidir (Şengül, 2008).

Sultan II. Bayezid

Darüşşifanın aynı zamanda tıp eğitimi veren bir de medresesi vardır. Sultan II. Bayezid Darüşşifası, merkezi hastane mimarisinin tarihteki ilk örneklerinden biri olarak kabul edilmektedir. Bu hastanenin benzerleri Batı'da ancak iki yüzyıl sonra inşa edilmeye başlanmıştır. Bu hastanenin en büyük özelliği tedavide dönemin hekimlik bilgilerinin yanında musiki ve su sesinin kullanılmasıdır (Şengül, 2008).

Cami, imaret, hastane, medrese, hamam, mutfak, tabhane ve erzak depolarından ibaret külliye binaları, çok sade beş kapıdan girilen alçak bir duvarla çevrili 22 bin metrekarelik geniş bir alanda, Tunca Nehri kıyısında doğu-batı eksenini üzerindeki cepheler nehre değil, yola bakacak şekilde düzenlenmiştir. 100'den fazla kubbesiyle 15. yüzyılın en büyük dini ve sosyal kuruluşlarından biri olan mimari topluluğunun ortasında 500 m²'lik bir alanı kaplayan camii ana kütle halinde tüm külliye hâkimdir. Böylesine büyük ve çok yönlü bir külliye Edirne'de yapılmasının nedeni, bu şehrin tarihteki öneminden kaynaklanmaktadır. Edirne, 15. yüzyıl şartlarında düşünüldüğünde İstanbul'un fethinden sonra hem ikinci başkent, hem de batıya açılan bir menzil şehriydi (Aslanapa, 2004).

Külliye'nin yapılış amacı, önemli bir şehir ve başkent olan Edirne'ye bir darüşşifa (hastane) yapmaktır. Çok geniş bir düşüncenin ürünü olan külliye'deki diğer üniteler ise hastane hizmetini doğrudan veya dolaylı olarak tamamlayan sosyal, kültürel ve dini nitelikteki yapılardır. Tüm birimlerin aynı amaca yönelik hizmetleri döneminin sağlık ve sosyal yardım anlayışını yansıtmaktadır. Tüm yapıların 4 yıl gibi kısa bir sürede bitirilmesi ise imparatorluğun ekonomik ve teknik gücünün bir göstergesidir (<http://saglikmuzesi.trakya.edu.tr/pages/genel-bilgi#.VdXMD7Ltmko>).

Buralarda genellikle binaların içersisinde ve ortasında bir bahçe (internal courtyard-avlu) ve su fıskiyesinin-havuzunun olduğu görülmektedir. Bu bahçelerde, hastaların kalplerine huzur ve rahatlık duygusu veren çiçekler bulunmaktadır (Nemlioğlu, 2009).

Türkler, doğanın insan üstündeki yararlı etkisini bildiklerinden bunu çok ustaca kullanmışlar ve doğayla iç içe yaşamayı başarmışlardır. Her zaman yaşamlarını bahçe ile bütünleştirmişler böylece de doğaya yakın olmuşlardır. Özellikle de, çiçekleri sadece güzel görünüşleri ve kokuları için değil, sağlıklı yaşamak ve ilaç yapımında kullanmak için de yetiştirmişlerdir (Nemlioğlu, 2009).

Aslında buranın temelleri, II. Murat döneminde Edirne'de yaptırılan bir cüzzamhane ile başlamıştır. Daha sonra, II. Sultan Beyazıt'ın 1484-1488 yılları arasında, Mimar

Hayrettine'e yaptırdığı külliye ile devam etmiştir. Yapının mimarlarının Hayrettin, Kemalettin ve Yakup Şah bin Sultan Şah olduğu sanılmaktadır. Fakat asıl mimarın Mimar Hayrettin olması muhtemeldir. Tunca nehri kenarındaki cami yanına, akıl hastalarının su, müzik ve kuş sesleriyle tedavi edildiği, darüşşifası ve tıp medresesi yapılmıştır. Burada tabhane denilen hastaların iyileştikten sonra bir süre daha bakıldığı bir yer (nekahat yeri rehabilitasyon merkezi) de vardır (Taneli, 2009).

1488 yılında hizmete giren bu külliyenin medresesi döneminin temel tıp bilimlerinin öğretildiği bir üniversite konumunda olup hastanesi ise bu öğrencilerin uygulama yaptıkları yerd. II. Beyazıt Camiinin dış avlusunda bir de su terazisi yer almaktadır. Burası da külliye ile aynı tarihte, 1488'de yapılmıştır. Bu yapıda külliyenin su dağıtımını gerçekleştirilmektedir (Köylüoğlu, 1991).

Yapı kompleksi için seçilen yer de oldukça ilgi çekicidir. Yapılar, Tunca nehri kenarında, şehrin merkezinden 2 km uzaklıkta (2 km, yürüyerek 10-15 dakika) şifahanesinin gerektirdiği kırsal alan sessizliğinde, mimarının kendine has bir çevre ve bütün oluşturduğu eşine az rastlanan örneklerden bir tanedir (Ögel, 1988). Yapılar nehrin ve doğanın buluşmasıyla eşsiz bir zarafet kazanmıştır. Külliyenin bulunduğu alan, tarihi Kırkpınar Güreşlerinin yapıldığı alana çok yakın bir mesafededir (Yürüyerek 10-15 dakika kadar). Daha sonra bu güreş alanı içine Kanuni Sultan Süleyman zamanında bir adalet kasrı ve gözetleme kulesi yapılmıştır. Daha sonraki yıllarda ise buraya Avcı Köşkü inşa edilmiştir.

Külliyenin Birimleri

Bu yerleşimde, cami, darüşşifa, tıp medresesi, imaret, mutfak, tabhane, hamam, talimhane ve mumhane gibi bölümlerden oluşan özgün yerler bulunmaktadır (Erdoğan ve Kuteri, 2010, s. 142). Aslında külliye, orada yaşayanların tüm ihtiyaçlarının karşılanabildiği modern bir üniversite ve sosyal imkânlar açısından da geniş bir yerleşkedir. Külliye, döneminin en önemli sağlık, sosyal, kültürel, eğitim ve dini kurumlarından biri olup şu birimlerden oluşmuştur.

1-Camii, 2-Darüşşifa (Hastane), 3-Medrese, 4-Tabhane (Misafirhane ve Dinlenme Evi), 5-İmaret (Mutfak- aşevi- kiler), 6-Çifte Hamam, 7-Değirmen, 8-Köprü, 9- Su Dolabı, 10- Mehterhane (Dönemin Musiki Konservatuarı),11-Sıbyan Mektebi (İlkokul) 12- Muvakkithane (Günün saatlerini, takvimi bildiren kuruluş), 13- Su Terazisi (dağılacak olan suyun basıncını ayarlamak için), 14- Talimhane, 15- Mezarlık (yapı kompleksinin dışında hemen yanında) Bu birimlerden; çifte hamam, değirmen, su dolabı, mehterhane ve sıbyan mektebi yıkılarak yok olmuştur. Bunlardan çifte hamam, değirmen ve su dolabının yerleri bilinmekte, mehterhane ve sıbyan mektebinin yeri hakkında günümüze bir bilgi ve belge ulaşmamıştır.

Bu ünitelerden günümüze kadar ayakta kalmış olanlar 1-6 numarada yazılmış olanlardır. 7-11 numarada belirtilenler yıkılmışlardır. 9-10 ve 11 numarada belirtilenler ise külliye'nin vakfiyesinde gösterilmemiş olup, bunlar sonradan yapılmışlardır.

Tabhane

Caminin iki yanında birer tabhane yer alır. Her biri dokuz kubbe ile örtülü tabhaneler, haç biçimli iç düzenlemeye sahiptir. Ortadaki avluya dört eyvan açılır ve köşelerinde birer odacık vardır. Sultan II. Bayezid Camii, örneklerine çok az rastlanan “tabhaneli cami”dir. Yani sağ ve soluna bitişik şekilde yapılmış iki misafirhanesi vardır. Bu binaların her biri, dokuz kubbenin örttüğü, köşelere yerleşmiş dört oda ile, yanlardaki ikişer eyvan ve bir orta boşluktan oluşur. Tabhane, kelime anlamı olarak “Güç ve kuvvet bulma evi” anlamına gelir.

Hem uzak yoldan gelen yolcuların, hem de hastanede yakınları yatmakta olan kişilerin, üç günü geçmemek koşuluyla ücretsiz olarak yatıp, yemeklerini yiyebilecekleri bir yerdi. Burada hastaneden taburcu olan kişiler nekahet dönemlerini geçirirlerdi.

Vakfiyede belirtilen yatak ve yastık sayılarına bakıldığında bu misafirhanelerin 30 yatak kapasiteli bir yer olduğu söylenebilir (Kazancıgil, 1997):

BÖLÜMLER

Müze Darüşşifa ve Tıp Medresesi olmak üzere iki ana bölümden meydana gelmiştir.

Darüşşifa

Birinci Avlu

İlk avlunun bulunduğu birinci bölümde geçmişte poliklinik odaları olarak kullanılan odalar vardır. Hizmet Odaları olarak kullanılan mutfak, çamaşırhane ve şuruphane gibi odalar ise, girişin sol tarafındadır.

İkinci Avlu

İkinci avluda küçük bir bahçe ve karşılıklı yer alan 4 oda vardır. Bu odalar geçmişte yönetici odaları olarak kullanılmıştır.

Üçüncü Avlu (Şifahane)

Üçüncü bölüm geçmişte hastaların yatırıldığı birimdir. Burada 4 yazlık, 6 kışık oda ve bir musiki sahnesi vardır. Ortadaki havuzun şadırvanından su akmaktadır. Burası geçmişte ruh hastalarının musiki, su sesi ve güzel kokularla tedavi edildiği akustiği ile ünlü mekândır.

Şifahane de Bulunan Su Şadırvanı

Tıp Medresesi (Medresetü'l-Etibba)

Geçmişte tıp medresesi olarak kullanılan ve dönemin hekimlerinin yetiştirildiği ve Medrese-i Etibba adı verilen eğitim bölümü vardır. Burada 18 öğrenci odası, bir dersane ve bunların açıldığı bir orta avlu vardır.

Tıp Medresesi Avlusu

Külliye Gelirleri

Külliye çalışanlarının ücretlerinin düzenlice ödenmesi, ihtiyaçların karşılanması ve de hizmetlerin aksamadan yürütülmesi için İstanbul ve Edirne’de çok sayıda dükkân, köy, arsa, hamam ve dolap vakfedilmiş ve tüm bunlar düzenli olarak vakfiyeye işlenmiştir.

İstanbul’da vakfedilen yerler: Despina Köprüsü’yle Kâğıthane arasında bir oda ve 2 değirmen, Yeni Camii civarında yapılan çifte hamam, Yeniçeri Odaları civarındaki Molla Hüsrev Mescidi yanındaki bir hamam, Balat’ta çifte hamam, İstanbul dışında Salhane denilen yerde 2 hamam.

Edirne’de vakfedilen yerler: Meriç ve Arda Nehirleri arasındaki bahçeler, Tunca kenarında Şahabettin Paşa Köprüsü altındaki 2 dolap ve 1 değirmen. Bunlara ek olarak, Pir Mezit bahçesi ve içinde 3 ev ve 1 mutfak, külliye köprüsü altındaki 2 değirmen ve köprü yanındaki çifte hamam ve 1 dolap, 164 adet saraç dükkânı, Bayezid İmareti önünde yapılan 10 dükkân, tahıl pazarındaki 9 dükkân, Salhane’de 35 dükkân ve Şahabettin Paşa Çifte Hamamı. Bunların dışında toplam 88 köy de bu amaç doğrultusunda vakfedilmiştir ki bunların bağlı oldukları şehir ve kasabalar 1574 yılındaki eklemelerle şu şekildedir: Edirne’ye bağlı 20 köy, Dimetoka’ya bağlı 12 köy, Kızılağaç’a (Fikeli) bağlı 12 köy,

Filibe'ye bağlı 12 köy, Szeboli'ye bağlı 5 köy, 2 ada, Yanbolu ve Nigbolu'ya bağlı 9 köy, Gmlcine'ye bağlı 10 köy, İnoz'da 728 hane (Enez) ve buraya bağlı 1 köy. 1493 yılında tüm bu vakıflardan gelen gelir 782.930 akçedir. Bu gelir 1574 yılında 1.552.131 akçeye yükselmiştir. Bu, dönemine göre oldukça yüksek bir rakamdır ve vkfa ne kadar büyük önem verildiğini ve hizmet kalitesinin yksekliliğini göstermektedir (şengül, 2008).

Hastanenin Kuruluş Yıllarındaki Kadrosu

Hastane kadrosunda, 1 baştabip, 2 tabip, 2 göz mütehassısı, 2 operatör, 1 eczacı ve 1 kütüphaneci vardı. Diğer personelle birlikte personel sayısı toplam 21'ye ulaşıyordu. Çeşitli dönemlerde bu personel sayısında değişiklikler olmuştur. İlk açıldığında 21 personelle 32 hastaya hizmet vermiştir. İlk dönemlerde tüm tıbbi alanlarda hizmet verirken daha sonraları sadece akıl ve ruh hastalarını tedavi etmiştir.

1829 Rus İşgali Sultan II. Bayezid Kllyesi'nin hizmetlerini de olumsuz yönde etkilemeye başlamıştır. Bu zamandan sonra hastane tamamen akıl hastalarının tecrit ve tedavisinde kullanılmıştır. 1870'lerden sonra ise burası tamamen bir tecrit yeri olmuştur. Sultan II. Bayezid Darşışıfası 400 yıl boyunca sürdürdüğü hizmetine Osmanlı-Rus Savaşı ile ara vermiştir. 1860'lardan sonra yavaş yavaş önemini yitiren ve bakımsız bir kurum haline gelen darşışıfa, Edirne işgalleri ile birlikte çok kötü günler yaşamaya başlamıştır.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Edirne, Rusların ikinci kez işgaline uğramış, bu işgal esnasında şehirdeki birçok kurum gibi burası da kapatılarak, hastalar İstanbul'a gönderilmiştir. Rusların Edirne'yi boşaltmasından sonra restorasyondan geçirilip, bir süre daha hizmet vermeye devam eden Drşışıfa, 1883 yılında tekrar kapatılarak, akıl hastaları, İstanbul'a Toptaşı Bimrhanesi'ne gönderilmiştir (Karlıkaya ve Gökçe, 2001).

Fakat yeniden açılan hastanede eskisi gibi modern tedaviler yapmak yerine, hastalar zincirlere vurulmuştur, 1916 da Mazhar Osman gelerek hastaları zincirden kurtarmış ve hastane kapanmıştır.

Akıl Hastalıklarının Tedavisi

Darüşşifalar aslında her türlü hastalığın tedavi edildiği sağlık merkezleridir. Bu sağlık merkezlerinde akıl hastaları da dışlanmadan, diğer hastalarla birlikte tedavi edilmişlerdir. Birçok darüşşifada ise akıl hastalarının tedavi edildiği ayrı bölümler ayırır. Edirne Sultan II. Bayezid Darüşşifası'nın kuruluş yıllarında da ileri derecede akıl hastaları için birinci avluda ayrı bir oda da ayrılmıştır (Barkan, 1964).

Bazı darüşşifalar da zaman zaman sadece akıl ve ruh hastalıklarının tedavi edildikleri yerler olmuştur. Edirne Sultan II. Bayezid Darüşşifası'nda 18. yüzyıldan sonra sadece akıl ve ruh hastaları için kullanılmıştır. Osmanlı'da akıl hastalıkları çeşitli isimler altında sınıflanmış ve bu doğrultuda hastalar darüşşifalarda tedavi altına alınmışlardır. 15-18. yüzyıllardaki Osmanlı el yazmalarına göre akıl hastalıkları şu şekilde sınıflanmıştır (Unutmaz, 2001).

Sersam: Menejit ve beyin iltihaplanması. Subari denilen sersam tipi ise en kötüsü olarak kabul edilir ve belirtileri delilik ve endişedir.

Soğuk sersam olarak bilinen türün belirtileri ise, unutkanlık, baş ağrısı ve kuvvetli uykusuzluktur.

Seher Subatı: Bir tür uyuşukluk ve akli başında olmama hali. Uykuya yenilmiş, bilinci kaybetme ve derin uyuma isteği.

Ahze: Motor davranışların ve bütün duyguların aniden durması. Oturmak ya da dikilmek gibi bir duruş pozisyonunda kaskatı kesilme hali.

Mal-i hülya: Birçok değişik hastalığı içinde bulunduran rahatsızlık durumu. Osmanlıca'daki isimleri merakî, kutrup ve aşk. Ana belirtileri endişe, takıntı ve kederlilik olduğu kabul edilir.

Aşk: Sevginin aşırı hastalıklı hali, karasevda.

Unutsağuluk: Unutkanlık anlamına geliyor. Bu hastalığa yakalananlar gördükleri ve işittikleri her şeyi büyük bir netlikle yakalar, ama hemen sonra unutuverirler. (Alzheimer, 1., 2. , 3. derece vs ?).

Eblehlik: Ahmaklık ya da gaflet olarak biliniyor. İnsanların küçük çocuk ya da yaşlılar gibi davranma hali. (Mental retardasyon, zihinsel engellilik, donuk zeka, sınırdaki zeka vs. gibi ?).

Süban: Kafatasının içinde toplanan su.

Devvar: Hasta, dünyanın kendi başının etrafında döndüğünü zanneder.

Kabus: Uyku sırasında ortaya çıkan korku hali. Karabasan.

Sar'a: Kontrol dışı aşırı kasılmalar ve şuur kaybı. Epilepsi.

Sekte: Aniden oluşan bir kasılma türü. Organların işlevsiz kalma hali (Histeri?)

Lakve: Yüz felci.

Hadr: Uyuşukluk hali. (Depresyon?).

Ra'şe: El ve başın istem dışı titremesi. (Parkinson?)

Falic: Kasların normal hareketini yapmaması.

Teşennüc: Bir tür adale kasılması. Ense çekilmesi olarak da bilinir.

Levi: Çok yemek ve içmekten oluşan hareketsizlik hali.

Suda ve Şakika: Baş ağrısı, migren.

Müzikle tedavi yönteminin kökenleri Orta Asyadaki Şamanizm'e kadar gitmektedir. Bu dönemde dans, müzik ve büyüden oluşan dinsel ritüeller vardı (Benzer törenlere Amerikan Kızılderililerinde de rastlanmaktadır). Daha sonraları, Türklerin İslamiyet'e girmelerinden sonra da Ebubekir Razi, Ebu Nasr Farabi ve İbni Sina müzikle tedaviyi kullanmıştır.

Bu gelenek daha sonra da Selçuklular ve ardından da Osmanlılar tarafından geliştirilerek kullanılmıştır. Önceleri hekimler tarafından bireysel uygulanırken daha sonraları darüşşifalar vasıtasıyla hastane ortamında ve diğer tedavi yöntemleriyle birlikte kullanılmıştır. Müzikle tedavinin tarihte bunun bilinen ilk uygulamaları 1154 yılında yapılan Şam da ki, Nureddin Zengi Şifahanesi'de yapılmıştır. Bu yöntem daha sonra Selçuklu ve Osmanlı darüşşifalarının birçoğunda geliştirilerek devam ettirilmiştir (Şengül, 2008).

Müzikle tedavinin de yapıldığı Türk-İslam hastanelerinin en önemlilerinden biri Edirne Sultan II.Bayezid Darüşşifası'dır. Bu hastane tarihteki müzikle tedavinin zirvesine çıkmıştır. Çünkü daha önce hastanelerde müziğin tedavide kullanımı böylesine sistematik bir şekilde düzenlenmemiştir. İnsanları rahatlatmak için sadece musiki değil, bunu tamamlayan ve belki de etkisini arttıran bir de su sesinden yararlanılmıştır. Bu hastanenin yapılışında müzik sahnesinin düşünülmesi ve ayrıca ortamın akustiğine büyük önem verilmesi müzikle tedavi konusuna ne kadar önem verdiklerini göstermektedir.

Hastane tarihimizde müzikle tedavi geleneği, Edirne Darüşşifa'sında daha sistematik ve kurumsal bir gelişme göstermiştir. Binada akustiğe son derece büyük bir önem verilmiş ve yataklı tedavi bölümüne bir de müzik sahnesi konulmuştur. Daha da önemlisi hastaları tedavi eden ve bu konuda uzmanlaşan müzisyenler görevlendirilmiştir (Şengül, 2008).

Edirne Darüşşifası, başlangıç yıllarında her tür hastanın tedavi edildiği tam teşekküllü bir hastane iken, sonraki yıllarda çoğunlukla akıl hastalarının tedavi edildiği ve bu konuda uzmanlaşmanın olduğu bir tedavi bir merkezi olmuştur (Şengül, 2008).

Geleneksel Osmanlı hekimliğinin son temsilcisi kabul edilen Gevrekzade Hasan Efendi'nin "Er Risaletü'l- Musikiye Mine'd-devai'r-rühaniyye" adlı eseri, müzikle tedavi konusunda bağımsız olarak yayınlanmış tek eserdir (Şengül, 2008). Gevrekzade Hasan Efendi, ünlü risalesinde, müziğin menşei, müzikle tedavinin hususiyetleri, müzikle tedavide hekimin özelliği, makamlar, terkipler, makamların tedavi ettiği hastalıklar, makamların ten, milliyet, meslek ve vakitle olan ilişkilerine ayrıntılı olarak değinilmiştir (Şengül, 2008).

Gevrekzade Hasan Efendi risalesinde makamların ve usullerin ayrıntılı bir tanımını yaptıktan sonra, makamların tedavi ettiği hastalıklarla ilgili bilgiler de verir. Gevrekzade makamlarla, burçların ilişkisini ve hangi hastalıklara iyi geldiğini şu şekilde açıklamıştır.

Buna göre;

Rehavi makamı: Tüm baş ağrılarına, burun kanamasına ve felce iyi gelir.

Rast; hamel (koç): Tabiatı ateşlidir. Felce iyi gelir.

Irak; sevr (boğa): Tabiatı topraktır. Ateşli hastalıklara, çocukların sersam (menenjit), hafakana (çarpıntı) iyi gelir.

İsfahan; cevza (ikizler): Tabiatı havadır. Barid (soğukluk), düşünme ve hatırlama gücünü arttırır.

Zirefgent; seretan (yengeç): Tabiatı sudur. Ağız felci, inme sırt ve kulunç ağrılarını iyileştirir.

Büzürg; esed (aslan): Tabiatı ateştir. Zihni berraklaştırır, zihni toparlar, kara sevdaya, beyin ve kulunç ağrıları ile korkuya iyi gelmekteydi.

Zengule; sünbüle (başak): Tabiatı topraktır. Kalbe ferahlık ve huzur verir.

Rehavi; mizan (terazi): Tabiatı ateştir. Her türlü baş ağrısına iyi gelir, hafakanı (çarpıntı) engeller, burun kanaması ve felce iyidir.

Hüseyni; (akrep): Tabiatı sudur. Kalp ve ciğer iltihaplarında ve mide rahatsızlıklarında kullanılır.

Hicaz; kavs (yay): Tabiatı ateştir. Hicaz Makamı, İdrar zorluğunu giderir, cinsel gücü harekete geçirir.

Buselik; cedy (oğlak): Tabiatı topraktır. Kulunç ve kalça kemiği ağrısını dindirir, kan hastalıklarına faydalıdır.

Neva: delv (kova): Tabiatı havadır. Siyatik ve kalça kemi ağrılarına iyi gelir, insanı bozuk düşünceden uzaklaştırır.

Uşşak; hüt (balık): Tabiatı sudur. Uykusuzluğa iyi gelir, insanı rahatlatır.

Çok şaşırtıcı olarak, doktor ve müzikolog olan Gevrekzade makamların ten ilişkilerini şu şekilde açıklamıştır. Esmer tenliler için uygun makam Irak makamı ve bu makama tabi olan makamlardır. Buğday tenlilere İsfahan makamı ve buna tabi olan diğer makamlar uygundur. Sarışınlara Rast makamı ve buna bağlı olan makamlar etki eder. Beyaz tenlilerin makamı ise, Küçük ve buna tabi olan makamlardır (Şengül, 2008).

18. yy. sonlarında yaşayan Hekimbaşı Gevrekzade Hafız Hasan Bin Ahmed'in "Emraz-ı Ruhaniyeyi Nagamat-ı Musikiye-i Tedavi" adlı risalesinde, akıl hastalarının musikiyle tedavi edilmeleri ile ilgili bilgiler vardır. Gevrekzade, bu eserinde eski Türklerde akıl hastalarının müzikle tedavilerine büyük değer verildiğini ve uygulanan bu tedavi ile olumlu sonuçlar alındığını belirtmekte; müzikle tedavinin özellikle durgun, hayata küskün ve çevreye karşı ilgisiz hastalar (depresyonda olan) üzerinde etkili olduğunu belirtmiştir (Şengül, 2008).

Evliya Çelebinin Anlatımlarıyla Edirne-II. Bayezid Dârüşşifâsı

1652 yılında Edirne'yi ziyaret eden Evliya Çelebi, külliyyeden; "Orada bir darüşşifa vardır ki dil ile tarif edilmez, kalemler ile yazılmaz " diye bahseder. Ünlü seyyah, ayrıca külliye için şu ilginç tanımlamalar da bulunmuştur.

"Adı geçen bağın ortasında, göğe baş uzatmış bir yüksek kubbedir ki güya aydınlık hamam camekanı gibi tepesi açıktır. Bu açık yerde altı adet ince mermer sütunlar üzerinde Kiyaniyan tacı gibi bir kubbecik vardır. San'atkar iş üstadı, bu küçük kubbenin ta tepesine halis altın ile yıldızlanmış bir çeşit demir mil üzerine bir bayrak yapmış, ne taraftan rüzgar eserse, o bayrak o tarafa döner. Garip görünüşlüdür. Ama aşağı büyük kubbe sekiz köşelidir. Bu kemerli kubbe içinde dahi sekiz kemer vardır. Her kemerin altında bir kış odası vardır. Bu odaların her birinde ikişer pencere vardır. Bir penceresi odanın dışında olan gülistanlı ağaçlığa bakar, diğeri de bu büyük kubbenin ortasındaki büyük havuz ve şadırvana bakar. Bu sekiz adet kış odalarının önünde, yine büyük kubbe içinde sekiz adet yazlık odalar vardır.

Üç tarafı kafesli mermerler ile yapılmış bu büyük kubbe altındaki büyük havuzun çevresindeki sel sebillerden berrak su çağlayıp havuza girince, fiskiyelerden berrak su, kemerli kubbenin göbeğinde nihayet bulur.

Böyle dikkat ve özenle yapılmış şifa yurdunun anlatılan odaları çeşitli hastalıklara tutulmuş zengin, fakir, ihtiyar ve genç hastalarla doludur.

Bazı odalarda ilkbaharda delilik mevsiminde Edirne'nin aşk denizi derinliğine düşmüş sevdalı aşıklar çoğalıp, hekimin emriyle bu tımarhaneye getirilerek altın ve gümüş yıldızlı zincirlerle kerevetlerine takılıp, her biri aslan yatağında yatar gibi kükreyip yatarlar... Kimisi havuz ve şadırvanlara bakıp kalender hülyası kabilinden sözler eder, nicesi dahi o kemerli kubbenin etrafında olan gülistan ve bağ ve bostan içindeki binlerce kuşların cıvıltılarını dinleyip, delilerin perdesiz ve ölçsüz sesleriyle feryada başlarlar.

Bahar mevsiminde çiçek kısmından sim ve zerrin, deveboynu, müşkü rumi, yasemin, gülnesrin, şebboy, karanfil, reyhan, lale, sümbül gibi çiçekler hastalara verilip güzel kokuları ile hastalar iyileştirilirler. Fakat delilere bu çiçekleri verince kimini yerler, kimini ayakları altında çiğnerler. Bazıları dahi meyveli ağaçları seyredip, ah daha hel hope pe pohe pelo deyip, çimenlik teması ederler...”

Sağlık Müzesi

Edirne Sultan II. Beyazıt Külliyesinin Darüşşifası, 1984’de yapılan bir protokolle Vakıflar Genel Müdürlüğü’nce eğitim amacıyla Trakya Üniversitesine tahsis edilmiştir. Rektörlüğün çabalarıyla ve 11.04.1997 tarihli Kültür Bakanlığı onayıyla da Trakya Üniversitesi Sağlık Müzesi’ne dönüşmüştür. Enver Şengül müdüriyetinde Ruh Hastalarını Readaptasyon Derneği’nin katkılarıyla 30 Haziran 2000 tarihinde de Şifahane kısmında, tasarımını Türkan Kafadar’ın yaptığı Psikiyatri Tarihi Bölümü düzenlenmiştir. Trakya Üniversitesi Sağlık Müzesi’nin Tıp Medresesi bölümü önce “Trakya Üniversitesi Çağdaş Resim ve Heykel Müzesi” olarak 22 Eylül 2002’de açılmış, gerek mekân-eser ilişkisinin gerekse uygulama alanının olumsuzlukları nedeniyle kısa sürede kapatılmış; daha doğru bir kararla 23 Nisan 2008 tarihinde “Trakya Üniversitesi Sağlık Müzesi-Tıp Medresesi” olarak hizmete girmiştir. Avrupa Yılın Müzesi çalışmaları kapsamında Trakya Üniversitesi Sağlık Müzesi, Avrupa Parlamentosunun 2004 yılı Avrupa Müzesi ödülünü kazanmıştır. 2005 yılında da Hırvatistan’ın Dubrovnik kentinde yapılan “Dünya Ödüllü Müzeler Buluşması’nda” sunum ikinciliği; 2007 yılında Almanya’nın Köln kentinde düzenlenen “Kültürel Mirastaki En İyiler” ve “Mükemmellik Kulübü”nün düzenlediği ödüllü müzeler buluşmasında sunum birinciliği kazanmıştır (Baykan, 2013).

Müzede 500 yıl öncesinin bir “Osmanlı bimarhanesi” canlandırılmıştır. Tedavide, dönemin hekimlik bilgilerinin yanı sıra müziğin, su sesinin, güzel kokuların ve meşguliyetin kullanıldığı bu mekânlar geçmişi zengin bir görsel anlatımla günümüze taşımaktadır. (<http://saglikmuzesi.trakya.edu.tr/pages/evliya-celebi#.VdXLCLLtmko>).

OSMANLI'DA MUSİKİ EĞİTİMİ VE KURUMLARI

Mehmet Tıraşçı *

GİRİŞ

İslam'dan önce de Türklerin millî bir mûsikîsi vardı.¹⁷³ Mûsikînin şiiirden ayrılmadığı bu dönemde şaman, ozan, kam veya baksı (bahsı) denen din adamları aynı zamanda birer mûsikîşinastı. (Ergun, 1942, s. 7) İslam'dan sonra ise zaman içinde Türk din mûsikîsinde farklı türler meydana geldi. Bunların bir kısmı Türklerin İslamlaşmasından önce var olmakla birlikte bazıları da tamamen Türkler tarafından ortaya kondu. Ancak önceden var olan türler zamanla Türk mûsikîsinin biçim ve türlerine uyarlandı.

Kısaca ses sanatı diye tarif edebileceğimiz mûsikînin, dinî gayelerle icra edilmesine dinî mûsikî denir. Bu manada Türk din mûsikîsi, Türklerin İslam'dan sonra ilâhî duyguları açığa çıkarmak, ibadetlerin edası sırasında kalbî hislerin açığa çıkmasını sağlamak, bireyde dinî tefekkür ve tasavvur elde etmek gayesi ile icra ettikleri saz ve söz mûsikîsini kapsar.

Bu tebliğde iki konu ele alınacaktır. Birincisi, Türk-İslam coğrafyasında dinî mûsikî eğitimi verilen tarihî kurumlardır. Fakat cami, medrese ve tekkeleri saymazsak aşağıda da ele alacağımız gibi XV. yüzyıl öncesinde kurumsallaşmış bir eğitim merkezinden bahsedemiyoruz. Bunun sebepleri ayrı bir inceleme konusu olabilir.

Tebliğimize konu olan Osmanlı dönemi ise özellikle XV. yüzyıldan sonra gelişen kurumlar ve mûsikî anlayışı çerçevesinde önem arz etmektedir. Osmanlı Devleti son dönemlerine kadar dinî mûsikîde birbirinden kıymetli tür ve biçimlerin membaı olmuş, bu alanda pek çok mûsikîşinas yetişmiş ve günümüzde her yönü ile diğer İslam devletlerinden daha zengin bir miras bırakabilmiştir.

Ele alacağımız ikinci konu ise Osmanlı dinî mûsikîsinde eğitim metodu olan meşk sistemi olacaktır. Meşk sistemi talebenin bizzat hocasından usûl ve makam dersleri alarak Türk mûsikî eserlerinin tekrar edilmesi esasına dayanır. Peki, Osmanlı'da nota sistemi bilinmesine rağmen neden bu sistemde ısrar edilmiştir? Bu sistemin ne gibi sonuçları olmuştur? Günümüzde bu sistemi uygulayabilir miyiz? İşte bu bölümde bu soruların cevapları aranacaktır.

* Yrd. Doç. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Sivas, mirasci@hotmail.com

¹⁷³ Eski Türklerde mûsikî için bkz. Feyzan Göher Vural, *İslamiyet'ten Önce Türklerde Kültür ve Müzik*, Çizgi Kitapevi, Konya 2011.

A. Osmanlı Döneminde Dinî Mûsikî Eğitim Kurumları

Selçuklulardan sonra kurulan Osmanlı Devleti'nde ilk hükümdarlar, yaptıkları fetihlerin ardından, oralara hemen bir cami ve medrese inşa ettirirlerdi. Bu gelenek son dönemlere kadar da devam etmiştir. Ayrıca birçok padişah ve yöneticinin ilim, sanat faaliyetlerinin gelişmesi için bizzat destek olduğu görülmektedir. Bu konuda Sultan II. Murad Han (1421-1451), Fatih Sultan Mehmed Han (1444-1481) ve II. Bayezid (1481-1512) örnek verilebilir. (Özcan, 1999, s. 726) Osmanlılarda dinî mûsikî eğitimi verilen kurumları şöyle tasnif edebiliriz:

1. Dârü'l-Kurrâ

Kur'an-ı Kerim'in öğretildiği, bir bölümünün veya tamamının ezberletildiği ve kıraat ilimlerinin talim edildiği yerdir. Bu kurumlara darü'l-huffâz da denilmiştir. İslam dünyasında camiler yüksek seviyede Kur'an eğitimi verilen müstakil kurum darülkurradır. Osmanlı'da Kur'an eğitimi yapılması için pek çok darülkurra kuruldu ise de bu binaların çoğu günümüze ulaşmamıştır. (Bozkurt, 1993, s. 543-544)

Bilindiği gibi Hz. Peygamber: “*Kur'ân'ı sesinizle süsleyiniz.*” buyurmuşlardır. Bu ve benzer hadisleri¹⁷⁴ örnek alan Müslümanlar da Kur'ân okurken, onu en güzel surette icra etmeye çalışmıştır.¹⁷⁵ Bu manada Kur'ân öğretilen ve ezberletilen kurumlar, bizatihi mûsikî dersi bulunmasa da icra yönünden hocalarını taklit etmek sureti ile yetişmişlerdir.

2. Medreseler

İslam dünyasında ilk medreseler hicri dördüncü asırda Nişabur'da kurulmuştur. (Bozkurt, 1993, s. 544). Osmanlıda ise medreseler ilk dönemlerden itibaren var olmuştur. Daha önceden de bahsettiğimiz gibi padişahların da desteğiyle gelişip yayılmışlardır.

Osmanlı medreselerinde icra düzeyinde bir mûsikî eğitimi verilmemiştir. Fakat medrese kütüphanelerindeki kitaplarda mûsikî, gerek müstakil olarak gerekse eser içlerinde yer almıştır. Örneğin; Fatih Sultan Mehmed'in Topkapı Sarayı'nda kurduğu kütüphanede

¹⁷⁴ Başka bir hadiste ise, Kur'ânı güzel okumasından dolayı Ebû Mûsâ el-Eş'ârî şu şekilde taltif edilir: “*Ey Ebû Mûsâ! Gerçekten sana Dâvud hânesinin sadâlarından bir sadâ verilmiştir.*” Bkz. Buhâri, *Sahih-i Buhârî* (Çev: Abdullah Feyzi Kocaer), Hüner Yayınları, Konya, 2004, s. 676.

¹⁷⁵ Buna rağmen İslam dünyasında mûsikînin hükmü, yer yer tartışmalara konu olmuştur. Bu konudaki çalışmalara şunlar örnek verilebilir: İbni Ebîdünyâ'nın Sema ile ilgili *Risâlesi*, Ali İbni Sultan Muhammed el-Heravî'nin *Risâletisi*, Nüveyrî'nin *Nihâyetü'l-Ereb*, İsmail Ankaravî'nin *Hüccetü's-Semâ* ve *er-Risâletü't-Tenzîhiyye fî Şe'nî'l-Mevlevîyye* isimli risâlesi, Mustafa el-Bulâkî'nin *es-Seyfü'l-Yemânî li men Kâle bi-Hilli Semâ'a'l-Âlâti ve'l-Engâm* isimli eseri, Muhammed bin Mahmud bin Ali el-Dâmûnî'nin *eş-Şihâb'l-Kabîs fî Reddi alâ men Reddi alâ Seyyidî Abdülganî en-Nablûsî* isimli eseri... Bunlardan başka yüzlerce eser için bkz. *Osmanlı Mûsikî Literatürü Tarihi* (Edt. Ekmeleddin İhsanoğlu), İrcica, İstanbul, 2003.

mûsikîye dair pek çok eser yer almıştır. Dolayısıyla müderrisler bu bölümleri atlamıyorlardı ise mûsikînin en azından nazarî olarak ele alındığı söylenebilir. Ayrıca edebiyat ve tasavvuf gibi mûsikî ile ilişkili olan derslerde kaside, gazel, murabba gibi türler işlenirken mûsikîden bahsetmemek de büyük eksiklik olacaktır. Neticede elimizde net bir bilgi olmayışından Osmanlı medreselerinde mûsikî dersleri hakkında ancak yoruma dayanan bir takım bilgiler elde edebiliyoruz. Fakat medrese kökenli birçok mûsikîşinas oluşu bu çıkarımları destekler niteliktedir. (Özden, 2013, s. 18)

3. Enderun

Osmanlı Devleti'nde XV. yüzyıldan itibaren medrese dışında eğitim veren en önemli resmî kurumdur. (İpşirli, 1995, s. 185) Askerlikten idareciliğe, güzel sanatlardan din eğitime kadar çeşitli alanlarda öğrenim verilmekteydi. Enderun'daki sanatsal faaliyetlerin en önemlilerinden biri mûsikî olmuş, burada Dede Efendi gibi pek mühim mûsikîşinaslar yer almıştır. (Özden, 2013, s. 18)

Osmanlılarda mûsikî ve çalgı dersleri II. Murat Han (1421-1451) zamanında başlamış, Topkapı Sarayı'nda Enderun'un kurumsallaşması ile de burada devam etmiştir. (Uzunçarşılı, 1977, s. 79) Gerek talebesi, gerekse hocaları rütbeli subaylardan sayılan Enderun'da dinî mûsikî eğitimi de yapılmış, Saray'ın imam, müezzin ve hafızları ekseriyetle buradan yetişmiştir. (Öztuna, 1987, s. 66)

XVI. yüzyıl bilhassa Türk Din Mûsikîsi'nin parlak eserlerinin verilmeye başlandığı dönemdir. Tokatlı Gülşenî Derviş Ömer Efendi bu dönemde sayabileceğimiz en mühim Enderun hocalarındandır. 140 yaşlarına kadar yaşadığı rivayet edilen Derviş Ömer Efendi, Kanunî Sultan Süleyman (1520-1566), Sultan IV. Murat Han (1623-1640) arasındaki sekiz padişah dönemine şahit olmuş ve Enderun'da Evliya Çelebiye hocalık yapmıştır. (Özcan, 1999, s. 726)

4. Cami, Mescid ve Külliye

Camiler İslamın ilk dönemlerinde bilhassa Kur'an ve hadis öğrenme merkezi idi. İlk dört asırda bu dersler yalnızca camilerde verilirdi. (Bozkurt, 1993, s. 543) Camilerde sadece ses-söz mûsikîsi (a capella) mevcuttur. Dolayısıyla saz eğitimine yer verilmez. Ayrıca cami mûsikîsi ilan niteliğinde olan bazı türlerle, ibadetlerin edası sırasında icra edilen türlerden oluştuğu için lâ-dinî türlerden bahsedilmez. (Öztuna, 1987, s. 66)

5. Mektepler

Osmanlıda mekteplerde mûsikî eğitimine rastlıyoruz. Fakat mûsikî eğitiminin ilk resmî kurumu olan Darüelhan'a (1914) kadar mekteplerde mûsikî eğitimi oldukça sığ kalmıştır. Bunlardan, sıbyan mektebinin müfredatında mûsikî ile alakalı bir ders bulunmamasına rağmen, buralarda dinî mûsikî eğitimi yapıldığına dair bilgiler mevcuttur. Din derslerinin yanında, okunan şuşul, ilâhî ve basit millî marşlarla derse eşlik edilirdi. Ahmet Rasim'in Falaka isimli eserinde talabelerin ilâhî okumalarından bahsedilmesi bu kabildendir. (Özden, 2013, s. 67)

Türk mûsikîsinin konservatuar niteliğindeki ilk kurumu sayabileceğimiz Darüelhân'da ise repertuar derslerinde dinî mûsikî eserlerine de yer verilmiştir. (Özden, 2013, s. 100-102)

6. Mûsikî Cemiyetleri

1908'den sonra imparatorluğun son ve Cumhuriyetin ilk yıllarında mûsikîşinaslar tarafından pek çok mûsikî cemiyeti kurularak buralarda mûsikî eğitimi verildi. (Öztuna, 1987, s. 68) Abdülkâdir Töre tarafından açılan Gülşenî Mûsikî Cemiyeti'ni buna örnek verebiliriz.

7. Meşhur Mûsikîşinasların Evleri

Osmanlı döneminde meşhur mûsikîşinasların evleri muayyen günlerde yapılan meşkler sayesinde birer mûsikî mektebi konumuna gelmiştir. Hatta pek çok meşhur musikîşinasın hayatlarına baktığımızda, özellikle talebelik yıllarında bu meclislere yollarının düştüğüne şahit oluyoruz. Osmanlı'nın özellikle son dönemlerinde birçok mûsikîşinas bu ev ve konaklarda eğitim almış, dinî eserler meşk etmiş ve çalgı dersi talim etmiştir. (Öztuna, 1987, s. 68)

8. Tekkeler

Osmanlı döneminde dinî mûsikînin gelişmesi ve yayılması açısından en mühim kurumlardan biri de tekkelerdir. Tasavvufta sanatlar bir amaç değil araçtır. Kişiyi Hakk'a çekmek kulağa hitap etmek suretiyle estetik duyguları harekete geçirerek beşerî zevki, ilâhî zevke tevdi etmek, tekke mûsikîsinin temel amacıdır. (İnançer, 1999, s. 679)

Anadolu ve Rumeli'de olduğu gibi buraların dışında da birçok merkezde mûsikîşinasların yetiştiğine şahit oluyoruz. Bunda bilhassa tarikatların doğrudan etkisi olmuştur. Mısır'da tekke mûsikîsinin yayılması ve gelişmesinde Mevlevîliğin ve Gülşenîliğin etkisi buna örnek verilebilir. Bu tekkeler ayrıca Türk Mûsikîsinin yayılmasına da vesile olmuştur. (Özcan, 1999, s. 727)

Dinî mûsikînin yayılması açısından en mühim rolü mevlevîhaneler üstlenmiştir. Mevlevîhaneler altı asır boyunca Osmanlı'nın fikir ve sanat hayatını doğrudan etkilemiş, kurumsallaşmaya başladığı XV. yüzyıldan itibaren de Osmanlı mûsikî hayatının beslendiği en mühim kaynaklardan olmuştur. Mevlevîler mûsikîye hususî bir önem atfetmiş, mûsikîyi insan ruhunu güzelleştiren bir araç olarak görmüşlerdir. Buralarda mûsikînin hem amelîyesi hem de nazariyesi öğretilmiş, bu eğitim neticesinde pek kıymetli mûsikîşinaslar yetişmiştir. Ayrıca bunların bir kısmı Türk mûsikîsi nazariyatına dair eserler kaleme almışlardır. Abdülbâkî Nâsır Dede ve Nâyî Osman Dede bunlara örnek verilebilir. Osmanlıda, Enderun'dan sonra en önemli mûsikî eğitim kurumu mevlevîhaneler olmuştur. (Özden, 2013, s. 30)

Semâ sırasında mûsikî icrasının bulunması sebebiyle en küçük mevlevîhanelerde bile birer mûsikî heyeti bulunurdu. Fakat bunlardan Galata, Yenikapı, Beşiktaş, Üsküdar ve Konya âsitânesi gibi büyük tekkeler aynı zamanda mühim bir mûsikî mektebi vazifesi üstlenirdi. Buralarda hem dinî eserlere hem de lâ-dinî eserlere yer verilirdi. (Öztuna, 1987, s. 66)

Diğer tekkelerde mevlevîhaneler kadar ciddi bir mûsikî eğitimine rastlanmaz. Ancak Halvetî, Cerrahî, Rıfâî, Kadirî, Bektaşî ve Celvetî gibi cehrî zikrin bulunduğu tarikatlarda mûsikîye yer verilmesi kısmen mûsikî eğitimine katkı sağlamıştır. Fakat bu kurumlar mevlevîhaneler gibi bir konservatuar şeklini almamıştır. (Öztuna, 1987, s. 66)

Türk Din Mûsikîsi'nin zirve isimlerinden ve özellikle cami mûsikîsini ihya etmesi ile tanınan, salâ ve salavât denince ilk akla gelen kişi Hatip Zakirî Hasan Efendi (ö. 1623) küçük yaşlarda İstanbul'a gelmiş, Halvetiye tarikatına intisap ederek burada zâkirbaşılığa kadar yükselmiştir. (Özcan, 1999, s. 728) Dolayısıyla cami mûsikîsinde önemli sayılan kimselerin bile tekkelerden kazanımlar elde etmiş olması, Osmanlı dinî mûsikîsi için tekkelerin önemini göstermektedir.

B. Osmanlı Döneminde Dinî Mûsikî Eğitim Metodu

Osmanlı döneminde mûsikî eğitimi meşk metoduna dayanıyordu. Bu sistem esasında Hat sanatından alınmadır. Meşk, hoca ve talebenin karşı karşıya gelip¹⁷⁶ önce hoca sonra da talebe tarafından eserlerin usûlü ile birlikte (yani usûl vurularak) tekrar edilmesi ve öğrenilmesi esasına dayanan bir eğitim metodudur. (Behar, 2012, s. 19). Bu metotta kesinlikle nota türünden materyaller kullanılmaz.

¹⁷⁶ Meşk sistemi denince hoca ve bir talebenin karşı karşıya gelerek ders yapması akla gelir. Fakat özellikle mûsikî eğitimi verilen kurumlarda toplu meşk yapıldığı da görülebilir.

Osmanlı döneminde mûsikî eğitiminde pedagojik bir normun varlığından söz edilmez. Mûsikî meşkinde talebe kaç yaşında başlaması gerektiğine dair bir kural da yoktur. Mahalle mektebinde okuduğu ilâhî nedeniyle güzel sesli ve yetenekli olduğu anlaşılın çocuğun hemen mûsikî meşkinde verildiği gibi daha geç yaşlarda meşke başlayanlara da rastlanmaktadır. (Behar, 2012, s. 57)

XIX. yüzyılın sonların kadar mûsikî meşkinden genelde ücret alınmazdı. Ancak saraylarda ve okullarda mûsikî eğitimi veren hocalar bunun için belli bir maaş alırlardı. Özellikle son dönemde maddî durumu iyi olmayan mûsikîşinasların, mûsikî meşkinden ücret almaya başladığı kaydedilir. (Özcan, Mekş-Musiki, 2004, s. 375)

İslam dünyasında ilk nota örneklerinin İshak el-Mevsilî'ye dayandığına dair *Kitâbü'l-Eğâni*'de bilgiler bulunmakla birlikte Kindî'den (ö. 874) beri nota bilinmekte ve uygulanmaktadır. (Turabi, 2013, s. 522) Yine Safiyyüddin Urmevî (ö. 1294), Abdülkadir Meragî (ö. 1435), Dimitri Kantemir (ö. 1723), Kutbunnayî Osman Dede (ö. 1729) ve Abdülbâkî Nasır Dede (ö. 1821) İslam dünyasında kendine ait nota sistemi kuran önemli isimlerdendir.

Fakat İslam dünyasında nota bilinmesine rağmen mûsikî eğitiminde meşk sistemi tercih edilmiştir. Hatta bu sistem öğrencinin mûsikî kabiliyetini ölçmek için bir vasıta. Nitekim Hacı Arif Bey (ö. 1911), bir öğrenciye aynı eseri on beş sefer okur sonrada onun tekrar etmesini istemiş. Şayet öğrenci buna muvaffak olamazsa mûsikî kabiliyeti olmadığına hükmedip öğrenciyi reddedermiş. (İnal, 1958, s. 70)

Meşk sistemine verilen ehemmiyeti göstermek adına bir hikâyeyi burada aktarmak istiyoruz. Neyzen Emin Dede (ö. 1943), hocası Aziz Dede'den ney meşk ettiği yıllarda, ondan habersiz Şevket Gavsî ve Rauf Yektâ Beylerden de mûsikî nazariyatı ile nota dersleri alıyordu. Fakat bir gün hırkasını çıkarırken nota sayfalarını, Aziz Dede'nin önüne düşürüverdi. Aziz Dede: “*Bu ne?*” diye haykırdığı öğrencisini, iki tokat atıp kapı dışarı etti. Emin Dede hatasını telafi etmek ve hocasının gönlünü almak için tam dokuz ay Aziz Dede'nin Üsküdar'daki evinin kapısının önünde bekledi. Nihayetinde soğuk bir İstanbul kış günü hastalanmasından endişe eden Aziz Dede öğrencisi affedip içeri aldı. (Ayvazoğlu, 2008, s. 46)

Türk Mûsikîsinin asırlar boyu meşk usûlü ile öğretilmesi bir tesadüf veya nazariyat eksikliğinden kaynaklanmaz. Çünkü mûsikîmiz duyuma dayanır. Bu konuda bir örnek verecek olursak: bizde baskılar veya günümüz tabiri ile notalar “perde” ismi¹⁷⁷ ile anılır ve

¹⁷⁷ Perde isminin verilmesinde, perdenin açılıp kapanması sebep olmuş olabilir. Çünkü ışığın durumuna göre nasıl perdeyi açıp kapatırsak baskılarımızı da nağmenin keyfiyetine göre pestleştirip tizleştirebiliriz.

sabit değildir. Bir makama ait perdeyi çıkarken farklı inerken farklı icra edebiliriz. Dolayısıyla yalnız kitabî bilgi vermekle Türk mûsikîsi öğretilemez. Meşk sistemine bu kadar önem verilmesinin bir diğer sebebi ise özellikle dinî mûsikîde eğitimin amacının salt mûsikî öğrenilmesi olmamasıdır. Bu öğrenim neticesinde öğrenci, hocasından aynı zamanda tasavvufî eğitim alır ve bağlı bulunduğu silsileyi tanımış olur.

1. Meşk Metodu

Bir sözlü eserin meşki şu şekilde olurdu: Öncelikle talebeye eserin güftesi yazdırılır, doğru telaffuz etmesi ve manasının anlaşılması için bir ön hazırlık dersi yapılırdı. Daha sonra eserin usûlü vurularak tekrarlanır, talebenin de buna eşlik etmesi ile eserin yürüyüşü yani iskeleti meydana gelirdi. Usûl kısmı anlaşılınca kısım kısım eser usûlü ile vurularak hoca tarafından tekrar edilir, sonra da talebeden bu kısımları icra etmesi beklenirdi. Eserin parça parça okunuşundan sonra tümü hoca tarafından okunur, talebe de bu eseri hocasının okuduğu şekilde okuyana kadar ders devam ederdi. Öğrenci aldığı dersi daha sonra evinde tekrar eder, bir sonraki derste hocasına aynı şekilde okuyarak hocasının beğenmesi halinde eseri geçmiş sayılırdı. (Özcan, Meşk-Musiki, 2004, s. 374) Bu manada günümüzde dahi bir mûsikîşinasa: “*Bu eseri kimden meşkettin?*” diye sorulması bu kabildendir.

2. Meşk Sisteminin Türk Mûsikîsine Katkıları

Türk mûsikîsinde meşk XIX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar temel mûsikî eğitim metodu olarak uygulanmış, daha sonra Batı etkisiyle kurulan Muzıka-yı Hümâyûn ve mektepleri gibi mûsikî kurumlarında meşkin yanında nota bilgisi de verilmiştir. Bu haliyle meşkin yanında nota sisteminin de okutulmasının günümüzde de varlığını sürdüren bir yöntem olduğunu ifade edebiliriz.

Meşk sisteminin en önemli faydası, talebenin bir eseri, çalgıyı, mûsikî tekniğini ve icrayı hocasından tarz ve üslubu ile öğrenmesi ile oluşan, tavır denilen ekolün ortaya çıkmasını sağlamış olmaktadır. Ayrıca eserler, usûlü ile öğrenilmesi ve direk hafızaya alınması sebebiyle daha kalıcı oluyor. Yıllar geçse de talebe hocasından geçtiği bir eseri unutmuyordu. (Özcan, Meşk-Musiki, 2004, s. 374)

3. Meşk Sisteminin Menfî Yönleri

Her ne kadar meşk sisteminin neticesi, talebenin yeteneği ile doğrudan orantılı olsa da, bu metot sabır gerektiren meşakkatli bir sisteme dayandığı için genellikle eğitim süresi uzun

olurdu. Ayrıca eserlerin yalnız hafıza ile korunması zamanla bazı nağme farklılıklarının doğmasına sebep olabiliyordu.

Örneğin, mevlevîler gibi eserleri konusunda oldukça muhafazakâr bir topluluktan intikal eden ayinlerin günümüzdeki notalarında dahi farklılıklar bulunmaktadır. 1853’de vefat eden Mustafa Nakşî Dede’nin *Şedd-i Arabân Âyini* gibi notaya alınması bir asır dahi sürmeyen eserde bile, günümüzde farklı nota örneklerine rastlanmaktadır. (Behar, 2012, s. 124-125)

Bir diğer olumsuz durum ise eserlerin yazıya alınmaması, zamanla tekrar edilmeyen eserlerin unutulmasına sebep oluyordu. Örneğin, kaynaklara yer aldığına göre pek çok türde binden fazla eser besteleyen, Türk mûsikîsinin önemli isimlerinden Buhûrîzâde Mustafa İtrî (ö. 1711) gibi bir mûsikîşinasın bile günümüze ancak 42 kadar eserinin ulaşması (Aksüt, 1993, s. 37), meşk sisteminin doğurduğu bu türden bir olumsuz durumun neticesidir.

SONUÇ

Osmanlılarda mûsikî eğitimi veren ilk kurum 1826’da kurulan Muzıka-yı Hümâyûn’dur. Fakat burada Batı mûsikîsi eğitimi verilmesini hesaba katarsak müstakil olarak Türk mûsikîsi eğitimi verilmesi için kurulan ilk eğitim kurumunun 1916’da açılan Darüelhan olduğunu ifade edebiliriz. Dinî mûsikî eğitimi için kurulmuş müstakil bir kurumun varlığından ise bahsedemiyoruz.

Osmanlılarda dinî mûsikî eğitimi verilen kurumları darülkurra, medreseler, Enderun, cami, mescid ve külliyeler, mektepler, mûsikî cemiyetleri, meşhur mûsikîşinasların evleri ve tekkeler diye sıralayabiliriz. Fakat isimlerinden de anlaşıldığı gibi bu kurumlar, bizatihi dinî mûsikî eğitimi verilmek için kurulmamıştır. Buna rağmen Türk din mûsikîsi Osmanlı Devleti’nde, özellikle XVI. yüzyıl sonrasında zirve yıllarını yaşamış, diğer İslam devletlerine kıyasla oldukça üstün bir medeniyet ve kültür ortaya koyabilmiştir. Mevlid, Miraciye ve Regaibiyye gibi kutsal gecelerde okunması için bestelenmiş eserler, farklı duyuruları ilan etmek için ayrı ayrı bestelenmiş salâ örnekleri, mevlevî ayini gibi klasik Türk mûsikînin en sanatlı eserleri, repertuar açısından en zengin sayılan Bektaşî nefesleri Türk din mûsikîsinin miraslarından sadece bir bölümüdür.

Osmanlı döneminde mûsikî eğitimi için genel kaide oluşturmuş pedagojik bir sistemden bahsedilemez. Eğitim sistemi denince daha çok meşk sistemi akla gelir. Bu

sistemin Türk mûsikîsine katkıları olduğu gibi, eserlerin unutulması, eldeki eserlerin ise orijinalliğinin kesinlik arz etmemesi gibi durumlarda eksileri de olmuştur.

Yine de günümüzde bu sistemi tamamen terk edip yalnız icra ile yetinemiyoruz. Çünkü Türk mûsikîsinin zamanla ortaya konulan mirası duyuma dayandığından kitabî bilgi ile eğitim yapamıyoruz. Nota ve nazariyat da günümüzde vazgeçilmez bir konumdadır. O halde Türk Din Mûsikîsi dersinin günümüzde, Osmanlı'nın son dönemlerinde şekillenmeye başladığı gibi hem icra, hem de nazariyatla desteklenerek okutulması gerektiği kanaatindeyiz.

XIX. YÜZYILDA DOĞU TÜRKİSTAN COĞRAFYASINDA EĞİTİM KURUMLARI OLARAK MEDRESELER¹⁷⁸

Bahattin Gencal*

Tarih boyunca Orta Asya'daki medeniyetlerin varlık sebebi olan İpek Yolunun güzergâhında bulunmasından dolayı önemini hiçbir zaman kaybetmeyen, üzerinde çeşitli Türk gruplarının yaşamış olduğu ve devletler kurduğu Doğu Türkistan coğrafyası, Türk dünyasının en doğusunda yer almakla birlikte XIX. yüzyılda bu coğrafya üzerinde Kırgız ve Kazak gibi Türk boyları yanında ağırlıklı olarak Doğu Türkistan Türkleri ve Andicanlılar¹⁷⁹ yaşamaktaydı. Günümüzde Uygur olarak adlandırdığımız Doğu Türkistan Türklerinin bu coğrafya üzerinde XIX. yüzyılda hem siyasi hem de kültürel anlamda bölgenin mutlak hakim gücü oldukları göze çarpmaktadır.

Doğu Türkistan'da yaşayan Türk halkının yaşantılarına bakıldığında genelde hayvancılıkla geçinen ve bu anlamda koyun sürüleri ve at besleyen, büyükbaş hayvancılıkla uğraşan fakat az da olsa hem kendilerinin hem de hayvanlarının ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla ziraatçılık yapan Kırgız ve Kazak gibi Türk boylarının göçebe olarak yaşamlarını devam ettirdikleri görülürken; bunun tam aksine tarım, hayvancılık, ticaret vb. gibi işlerle uğraşan köy, kasaba ve şehirlerde yaşayan Doğu Türkistan ve Andican Türklerinin yerleşik hayat sisteminde hayatlarını idame ettirmişlerdir.

Bu makalede işlenen konunun ana teması olan XIX. yüzyılda “*Doğu Türkistan coğrafyasında eğitim kurumları olarak medreseler*” konusuna gelince, tüm Orta Asya'da göçebe olarak yaşayan diğer Türk halklarında olduğu gibi Doğu Türkistan coğrafyasında da medrese gibi kurumların göçebe yaşayan Türk halklarında yok denecek kadar az olduğu ve bu doğrultuda Kazak ve Kırgız boylarının yaşadıkları dağlık bölgelerde eğitim kurumları olan medreselerin bulunmadığı, bunun aksine yerleşik yaşayan Türk gruplarında (Doğu Türkistan Türkleri) tarım, hayvancılık ve ticaret yanında mektep ve medrese gibi eğitim kurumlarının

*Yrd.Doç.Dr., Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Tarih Bölümü, Bolu.

¹⁷⁸ Bu makale XIX. yüzyılda Doğu Türkistan Uygurlarında Sosyal ve Kültürel Hayat adlı doktora tezinden faydalanılarak genişletilmiştir. Bahattin Gencal, *XIX. Yüzyılda Doğu Türkistan Uygurlarında Sosyal ve Kültürel Hayat*, Kırgızistan- Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Bişkek 2012.

¹⁷⁹ XIX. yüzyılda Batı Türkistan coğrafyasından özellikle Andican şehriden Doğu Türkistan Topraklarına yerleşme veya ticaret amacıyla gelip yerleşen Türk gruplarının hepsine Doğu Türkistan Türkleri tarafından genel anlamda Andicanlılar denmektedir. Andican günümüzde Özbekistan Cumhuriyetine bağlı bir şehir olup Fergana vadisinde kurulmuştur. Kırgızistan Özbekistan sınırında bulunmaktadır.

var olduğu ve bu kurumlarda okuyan öğrencilere eğitim verildiği tarihi kaynaklardan anlaşılmaktadır.

Bu bağlamda Doğu Türkistan coğrafyasında temel eğitim mekteplerde, orta ve yüksek eğitim ise orta ve yüksek dereceli medreselerde gerçekleştiriliyordu. Bu eğitim kurumlarına gelen öğrenciler okul müfredatında belirlenmiş olan dersleri bu kurumlarda çalışan müderrislerden almaktaydılar.

İnsan hayatına yön veren eğitim sisteminin en önemli unsurlarından biri şüphesiz okuldur. XIX. yüzyılda dünya üzerinde bulunan bütün gelişmiş veya gelişmekte olan toplumlarda aileler eğitim almasını istedikleri çocuklarını daha küçük yaşlarda eğitim kurumlarının başlangıç seviyesi olan ilkokullara vererek bu müesseselerde eğitilmelerini amaçlamışlardır. Bu durum dünyanın her yerinde olduğu gibi, XIX. yüzyılda Doğu Türkistan coğrafyasında da bu şekilde devam etmekte olup ebeveynler çocuklarını eğitim almak amacıyla bu bölgede kurulmuş olan mekteplere göndermekteydiler. Nicelik olarak bakıldığında XIX. yüzyılda Doğu Türkistan coğrafyasında öğrencilerin eğitim gördükleri okul sayısının çok fazla olduğu göze çarpmakla birlikte, bu coğrafyada ilkokullara “mektep” denilmekte ve bu mekteplerdeki öğreticilere “halfe” adı verilmekteydi¹⁸⁰. Bu eğitim kurumlarında öğrencilerin gördüğü eğitim, düşünme yeteneğini çok az geliştiren ve neredeyse hiçbir pozitif bilgi vermeyen, tümüyle skolastik bilgiydi. Halbuki bu bölgeyi ziyaret eden Rus yazarların verdiği bilgilere göre Doğu Türkistan’ın yerleşik halkının gayet gözle görülür biçimde doğuştan gelen üstün yetenekleri, anlama yetilerindeki çabukluk ve zekilikleriyle fark edilir, fakat bu halk, çabuk kanmaya ve düşüncesizliğe de yabancı değildi.

Doğu Türkistan’da genel anlamda ilköğretim hem köylerde hem de şehirlerde yapılmaktaydı. Eğitimin verildiği yerlerden biri olan köylere baktığımızda, buralarda yaşayanların sayısına göre kız ve erkek çocuklar için iki yahut daha fazla mektep bulunmaktaydı. Eğitimin verildiği diğer yerleşim birimleri olan şehirlere gelince mektepler medreselerin yanında yer alırdı. Şehir ve köylerdeki mektepler, kız ve erkek okulları diye iki kategoride eğitim vermekteydi. Erkek mekteplerinde cami mollaları (halfe) ders vermekte, kız okullarında ise din adamı olmayan kadın yahut erkekler ders verirlerdi. Bu coğrafyada çocuklar altı yedi yaşlarında okula başlayıp on veya on iki yaşına kadar okurlardı. Bu mekteplerde öğrencilerin kendi dillerinde Arap harfleriyle yazılmış Uygurca okuma ve yazma öğretilmekteydi. Mekteplerde ana ders olarak ise Kur’an okutulmaktaydı. Burada öğrenim

¹⁸⁰ A. N. Kuropatkin, *Kaşgariya*, S. Peterburg 1879. s.36 ; Gencal, *a.g.t.*, s. 96.

gören çocuklara Arapça uzun metinler ezberletilmekteydi ki bunların manasını öğrencilerin yanında öğretmenlerin de çoğu anlamamaktaydı¹⁸¹.

Doğu Türkistan coğrafyasında ilköğretim sonrasındaki eğitimin orta ve üst basamaklarını oluşturan ve yüksek eğitimin verildiği en önemli eğitim kurumlarından biri de medreselerdir. XIX. yüzyılda İslam dünyasının genelinde varlığını sürdüren eğitim kurumları olan medreseler, aynı şekilde Doğu Türkistan coğrafyasında da faaliyetlerini devam ettirmekteydi. Bu coğrafyada bulunan medreseler¹⁸² şehirlerde ilkokulların yani mekteplerin yanında eğitim-öğretim faaliyetlerine devam ediyordu. Bunlara ek olarak Aksu, Kâşgar, Yarkend ve Hotan gibi büyük şehirlerde ise yüksek medreseler bulunmaktaydı. Orta ve yüksek medreseler genelde şehirlerdeki merkezî mescidlerin yanında yer almakta olup bunlar genç insanları neredeyse sadece dinî sahada yetiştiriyorlardı. Buralarda eğitim veren yöneticilere müderris (profesör) denilmekteydi. “Müderris” kelimesi Arapça bir kelime olup “öğretmen” manasına gelmektedir¹⁸³. Günümüzdeki karşılığı *profesör* olarak ifade edilebilir. XIX. yüzyılda tüm İslam coğrafyasında olduğu gibi Doğu Türkistan coğrafyasında da eğitim hizmetinin verildiği kurum olarak kabul edilen medreselerde okuyan talebelere müderrisler çeşitli dersler vermekteydiler. Müderrisin görevi sorumlu olduğu dersi, okuttuğu talebeye en iyi şekilde öğretmek ve bunun yanında öğrencileri terbiye etmektir. Bu medreselerde, İslam kelamı, felsefe, hukuk, bunun yanında Arap dili, aritmetik, ve geometriye giriş gibi dersler okutuluyordu. Buraya kadar anlatılagelen orta ve yüksek medreselerde okutulan ilimler saf, skolastik karakter taşımakla birlikte burada okuyan öğrencilere çok az da olsa pozitif bilgi veriyordu¹⁸⁴.

Ayrıca bu medreselerde *Gülistan* gibi ibareleri kolay okunup anlaşılabilen bazı Farsça eserler yanında öğrencilere Kur’an- ı Kerim’in tamamı ezberletilmekteydi. Medreselerde bulunan eşyalar, kitap konulan birkaç dolapla talebelere yemek yapmak için kullanılan büyük bir kazandan oluşmaktaydı¹⁸⁵.

Medreseler hakkında bilgi veren diğer bir esere göre “*Doğu Türkistan coğrafyasında mescidlerin yanında medreseler vardı. Buralarda sadece Kur’an öğretilirdi. Buradaki*

¹⁸¹ M. V. Pevtsov, *Puteşestviye Po Vostochnomu Türkistanu, Kun-Lunyu, Severnoy Okraine Tibetskogo Nagorya i Cungarii vi 1889 i 1890 godah*, Saint-Peterburg 1895, s. 183. ; Gencal, *a.g.t.*, s. 97.

¹⁸² Medrese kelimesinin aslı Arapça olup bu söz Arap dilinde okul manasına gelmektedir. Serdar Mutçalı, *Arapça Türkçe Sözlük*, İstanbul 1995, s. 265. XIX. yüzyılda tüm İslam coğrafyasında olduğu gibi Doğu Türkistan coğrafyasında da yüksek eğitimin verildiği kurumlara medrese adı verilmekteydi.

¹⁸³ Mutçalı, *a.g.e.*, s. 265.

¹⁸⁴ Pevtsov, *a.g.e.*, s. 230 ; Gencal, *a.g.t.*, s. 97.

¹⁸⁵ J. L. D, *De Rhins, Mission Scientifique dans La Haute Asie 1890-1895*, Paris.1898, s. 230 ; Gencal, *a.g.t.*, s. 97.

*mollalar da genelde cahildiler. Burada eğitimin çok geri olmasına delil olarak Aksu şehrini örnek gösterebiliriz. 40-50 bin kişilik şehirdeki medresede yüz elli çocuk eğitim almaktaydı*¹⁸⁶.

"

Burada verilen bilgidен, bölgede yer alan medreselerin eğitim ve bilim alanında Kur'an öğretimi dışında kendilerini yenileyemedikleri ve bundan dolayı eskimiş olan eğitim sisteminin artık insanların ihtiyaçlarına cevap veremediği gibi bir durum ortaya çıkmaktadır. Aslında bu durumun en büyük sebeplerinden biri Doğu Türkistan coğrafyasının ilim ve fen muhitlerine uzak kalması ve bu yüzyılda dünya üzerinde gerçekleşen bilimsel ve teknolojik gelişmelerin bu taraflara ulaşamamasından kaynaklanmaktadır. Mollaların cahil kalması meselesi ise belki de medreselerde geleceğin mollalarına verilen eğitimin ve eğiticilerin kalitesinin düşmesiyle bağlantılı olabilir.

Bunun yanında Çin hâkimiyeti devrinde Doğu Türkistan bölgesini ziyaret eden ve eserlerinde bölge hakkında tafsilatlı bilgiler veren XIX. yüzyıl Kazak tarihçisi Çokan Velihanov'un verdiği bilgilere göre Kâşgar şehrinde on yedi medrese yetmiş mektep, Yarkend şehrinde yetmiş medrese ve Aksu'da ise beş medrese¹⁸⁷ bulunmaktaydı. Doğu Türkistan'da okul ve medreselerde okuyan öğrencilere "talebe" adı verilmekteydi. Talebe kelimesi Arapça bir kelime olup talep eden ve isteyen manalarına gelmektedir¹⁸⁸. Medreselerde eğitim gören talebelerin en büyük görevi kendilerine günlük okutulan derslere en iyi şekilde çalışmaktı. Bunun yanında öğrenciler, aileleri istediği takdirde ilköğretimden sonra orta medreselerde, bu okulu bitirenlerde yüksek medreselerde ilim tahsil edebilirlerdi.

XIX. yüzyılda özellikle 1864-1877 yılları arasında hüküm süren Kaşgar Hanı Yakup Bey zamanında Doğu Türkistan'da bulunan yüksek medreselerde eğitim tahsilini tamamlayan öğrencilerin daha sonra bu coğrafyada molla, müezzin, imam, kazı (kadı), müderris, vaiz, zekatçı, alem ve şeyhülislam gibi görevlere getirilerek bu görevlerde hanlığa bağlı olarak çalıştıkları ve maaş aldıkları anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak XIX. yüzyılda Doğu Türkistan coğrafyasında göçebe yaşayan, koyun sürüleri besleyen ve büyükbaş hayvancılıkla uğraşan az da olsa ziraatçılık yapan Kırgız ve Kazak Türklerinde medrese ve mektep gibi eğitim kurumlarının olmadığı, buna bağlı olarak insanlara eğitim verilmediği, yerleşik hayat sisteminde hayatlarını sürdüren tarım, hayvancılık

¹⁸⁶ N. Zeland, *Kaşgariya i Perevalı Tiyaşanya*, Omsk 1888, s. 60 ; Gencal, *a.g.t.*, s. 97.

¹⁸⁷ Çokan Valihanov, *Sabraniye Soçinenii vı Pyati Tomah*, c. III, Alma ata. 1985, s. 116-120-123; Gencal, *a.g.t.*, s. 98.

¹⁸⁸ Mutçalı, *a.g.e.*, s. 524.

ve ticaret vb. gibi işlerle uğraşan köy, kasaba ve şehirlerde yaşayan Doğu Türkistan Türklerinde ise mektep ve medrese gibi eğitim kurumlarının inşa edildiği buralarda görevlendirilen halfe ve müderris gibi eğiticilerin bu kurumlara gelen talebelere az da olsa pozitif ilimler yanında dini ilimler alanında da dersler verildiği fakat burada verilen pozitif bilimlerin yetersiz olduğu, bu eğitim sisteminin Doğu Türkistan coğrafyasının bilim ve teknoloji alanında geri kalmasına sebep olduğu ortaya çıkmaktadır.

SEBİLÜRREŞÂD'IN PENCERESİNDEN GEÇMİŞE YOLCULUK:

TİRAN MEDRESESİ

Mesut Yavaş*

Giriş

Balkan tarihçileri arasında kabul gören genel görüşe göre kökenleri, Balkan yarımadasına en erken gelip yerleşmiş bulunan ve Hint-Avrupa menşeli antik bir topluluk olan İlliryalılara dayanan Arnavutların,¹⁸⁹ Müslümanlarla ilk temasları Osmanlının bölgeye gelişinden çok daha önce olmuştur. Çünkü öncesinde İslam davetçileri Endülüs'ten, Sicilya'ya ve oradan da Arnavutluk'a ulaşmışlardır. Bu davetçilerin yanı sıra ayrıca Müslüman tüccarlar da ticaret yapmak için Arnavutluk'a gelmişler ve Arnavut halkı ile etkileşime girmişlerdir. Bu etkileşim sonucu da Arnavut halkı arasında İslam'a geçişler yaşanmıştır.¹⁹⁰ Sicilya ve Güney İtalya Müslümanlarca fethedilince, Arnavutluk ile denizden komşu olunmuştur. Bu süreçte her ne kadar Arnavutluk'un hiçbir şehri fethedilememişse de Sicilya Müslümanları Arnavutluk'un liman şehirleriyle sıkı bir ticaret ilişkisi kurmuşlardır. Hatta Güney İtalya Müslümanları, Arnavutluk sahillerinde Müslüman kolonileri oluşturmuşlardır.¹⁹¹

Arnavut Türkoloji uzmanı ve tarihçisi Ferit Duka'ya göre de İlliryalıların Müslümanlar ile ilk temasları erken dönemlere kadar uzanmaktadır. İllirya toprakları siyasi ve ticari konumundan dolayı Osmanlı İmparatorluğu'ndan çok daha önce Ortaçağlarda, Arap ve Türk Müslümanları tarafından sıklıkla ziyaret edilmiştir. Yine Osmanlı'dan önce XIII. yüzyılda Sarı Saltuk önderliğinde ilk Müslüman dervişlerin Balkanlara gelmeye başladıkları görülmüştür. Hacı Bektaşî Veli'nin müritleri olan bu dervişler, İslam'ın yalnızca Arnavutluk'ta değil, bütün Balkanlar'da yayılmasında önemli rol oynamışlardır. Osmanlı İmparatorluğu'nun Arnavutluk'taki zeminini hazırlayan Sarı Saltuk ve arkadaşlarının ilk defa olarak 1378 yılında Arnavutluk'a geldikleri bilinmektedir.¹⁹² Nitekim günümüzde de Sarı

* Öğretim Görevlisi/Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu (m.yavas@adiyaman.edu.tr)

¹⁸⁹ Nuray Bozbora, *Osmanlı Yönetiminde Arnavutluk ve Arnavut Ulusçuluğunun Gelişimi*, Boyut Kitapları/Yayımları, İstanbul 1997, s. 23.

¹⁹⁰ Ilir Rruqa, *Arnavutluk'ta Hıristiyanlık ve İslâmiyet'in Tarihçesi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2011, s. 49.

¹⁹¹ Agim Tereziu, *16. Yüzyılda Arnavutluk'ta İslam'ın Yayılışı*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2010, s. 14-15.

¹⁹² Luan Afmataj, *Arnavutluk Bektaşiliği*, Başlangıcı, Gelişmesi ve Günümüzdeki Durumu, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2009, s. 22.

Saltuk efsanesi Arnavutluk Bektaşileri arasındaki önemli bir yer tutmaktadır.¹⁹³ Bunun yanında Halveti tarikatının müritleri de XIV. yüzyılın sonlarından itibaren Arnavutluk'ta görülmeye başlanmıştır. İlk tekke de 1390 yılında Gazi Evrenos Bey tarafından 1390 yılında Yanya'da kurulmuştur. Bektaşi tekkeleri ve Halveti tarikatının yanı sıra Kadiri, Mevlevi, Celveti ve Melami tarikatları da Arnavutluk'ta İslâm'ın yayılmasında önemli rol oynamışlardır. Nitekim Osmanlı tarihçisi olan Arnavut Ekrem Vlora Bey de bu konuya dikkat çekmiş ve Osmanlı Ordusu'nun bölgeye gelişinden çok daha öncesinde dervişlerin Balkanlar'a gelerek burada pek çok mürit edindiklerini bildirmiştir.¹⁹⁴

1- Arnavutların İslamlaşma Süreci ve Osmanlıların Katkısı

Osmanlılar, 14. yüzyılın ikinci yarısında Balkan yarımadasına geldiklerinde bu bölgeler, mahalli derebeylerinin kontrolü altında bulunmaktaydı.¹⁹⁵ Aralarında bir birliktelikten ya da merkezi bir örgütlenmeden söz etmek mümkün değildi. Her aile kendi toprakları ve insanları üzerinde sonsuz yetkiye sahipti. Ayrıca topraklar üzerindeki hâkimiyet meselesinden dolayı zaman zaman aileler arasında çatışmalar yaşanmaktaydı.¹⁹⁶ Diğer yandan Osmanlılar gelmeden önce Arnavutlar, Sırp kilisesinin zulmü altında kalarak ezilmekte ve bundan dolayı da kiliseye karşı nefret beslemekteydiler. Çünkü Sırp kilisesine geçmeyenler veya onu kabul etmeyenler kılıçtan geçilerek öldürülüyor ve onların her şeyleri kilisenin eline geçiyordu.¹⁹⁷

Bu şartlar altında Türklerin Arnavutlarla ilk temasları ise onların Bizans İmparatoru'nun hizmetinde ücretli askeri birlikler olarak buralara gelmeleriyle olmuştur. 1338 yılında 2000 askerden teşekkül eden bir birlik, İmparator III. Andronikus adına Aydın'dan yola çıkarak Arnavutluk'a ayak basmış ve elde ettiği büyük ganimetlerle tekrar geriye dönmüştür.¹⁹⁸

Oysa Arnavutların Osmanlı egemenliğine girmesi uzun soluklu bir sürecin sonunda gerçekleşmiştir. Arnavutlarla Osmanlıların ilk temasları 1383 yılında başlamıştır. Bunu Osmanlıların Arnavut beyleri arasındaki anlaşmazlık ve çatışmalara müdahil olması izlemiştir. Her ne kadar Yıldırım Beyazıt 1394 ve 1396 yıllarında İşkodra dışında Orta ve

¹⁹³ Tereziu, *16. Yüzyılda Arnavutluk'ta...* s. 72.

¹⁹⁴ Tereziu, *16. Yüzyılda Arnavutluk'ta...* s. 73-75.

¹⁹⁵ Peter Bartl, *Milli Bağımsızlık Hareketleri Esnasında Arnavutluk Müslümanları* (1878-1912), Bedir Yayınları 1998, s. 20.

¹⁹⁶ Falma Fshazi, "2. Meşrutiyet ve Arnavutluk'taki Osmanlı Algısı: Arnavutlarla Osmanlıların Düşman Olduğu "O An", *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, No:38, (Mart 2008), 165.

¹⁹⁷ Rruqa, *Arnavutluk'ta Hıristiyanlık ve İslamiyet'in Tarihçesi...* s. 49.

¹⁹⁸ Bartl, *Milli Bağımsızlık Hareketleri Esnasında...* s. 20.

Güney Arnavutluk'un önemli kısımlarını fethetmeye muvaffak olmuş olsa da Arnavutluk fethinin tamamlanması ancak 1467 yılında mümkün olabilmiştir.¹⁹⁹

Arnavutluk'un İslamlaştırılması somut olarak Türk fetihleriyle başlamıştır. Hatta Sırp'ların yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde din değiştirmeler, "Türkleştirme" olarak adlandırılmıştır.²⁰⁰ Diğer yandan Arnavut halkı Osmanlı Türklerini o kadar sevmiştir ki artık Müslüman olan Arnavutlara Türk denilmeye başlanmıştır.²⁰¹

Arnavutluk'ta [Osmanlının etkisiyle] İslamiyet'i seçen ilk Arnavutlar, yüksek tabakaya ait fertlerden oluşmuştur. Osmanlı'ya tabi olan Arnavut derebeyleri çoğunlukla İslâm dinine girmişler ve tımar sahibi olarak sipahi olmuşlardır.²⁰² Fakat Arnavut beylerin arazilerini tımar olarak elde edebilmeleri için İslam'a girmeleri şart koşulmamıştır. Osmanlı Devleti'ne bağlılıklarını bildirmeleri tımar almaları için yeterli görülmüştür.²⁰³ Böylece Osmanlı Arnavutluk'taki büyük feodal aileleri hâkimiyetlerini koruma karşılığında kendi otoritesine bağlarken, feodal beyler de Osmanlı egemenliğini tanıma karşılığında toprakları ve insanlar üzerindeki hâkimiyetlerini korumuşlardır.²⁰⁴

İslâm dininin Arnavutluk'ta halka inmeye başlaması ise XV. yüzyılın ikinci yarısında yaşanmıştır. Güneydeki şehirlerde İslâm'a geçişlerin XVII. asırda ivme kazandığı görülmektedir. Arnavutların İslâm'ı tercihlerinde her ne kadar ekonomik, siyasi ve sosyal nedenler gerekçe gösterilse de İslam dininin insan fitratına en yakın din olması gerçeği de unutulmamalıdır. Çünkü Arnavut toplumunda kitleler halinde İslâmiyet'e geçişlerin baskı ve şiddet yoluyla değil, bilakis isyanların sona erdiği, barış ve özgür düşünce ortamının egemen olduğu dönemde gerçekleştiği görülmüştür.²⁰⁵ Bunda İslâm dininin özgürlüğü kısıtlananlara özgürlüklerini ve haklarını vererek adil bir yönetim sunması da etkili olmuştur.²⁰⁶

Arnavutların İslamiyet'e geçişlerini tetikleyen önemli bir faktör de Arnavut etnik kimliğini koruma dürtüsü olmuştur.²⁰⁷ Çünkü Arnavutların ataları kabul edilen İlliryyalılardan Tuna ile Sava nehrine kadar olan bölgelerde yaşayanlar, Barbarların ve Slavların istilaları

¹⁹⁹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt IX, İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918), Türk Tarih Kurumu (TTK), 2. Bs. 1999, s. 238-239.

²⁰⁰ Bartl, *Milli Bağımsızlık Hareketleri...*, s. 23-24.

²⁰¹ Rruqa, *Arnavutluk'ta Hıristiyanlık ve İslâmiyet'in Tarihçesi...*, s. 52-53.

²⁰² Tereziu, *16. Yüzyılda Arnavutluk'ta İslam'ın Yayılışı...*, s. 76-77.

²⁰³ Anis Qafa, *Arnavutluk'taki Resmi Din Politikalarının Dini Yapıya Etkisi* (1944-1985), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2012, s. 3.

²⁰⁴ Fshazi, "2. Meşrutiyet ve Arnavutluk'taki Osmanlı Algısı...", s. 166.

²⁰⁵ Tereziu, *16. Yüzyılda Arnavutluk'ta İslam'ın Yayılışı...*, s. 77.

²⁰⁶ Rruqa, *Arnavutluk'ta Hıristiyanlık ve İslâmiyet'in Tarihçesi...*, s. 54.

²⁰⁷ Fshazi, "2. Meşrutiyet ve Arnavutluk'taki Osmanlı Algısı...", s. 167.

esnasında asimile olmuşlardır.²⁰⁸ Oysa Osmanlı millet sistemi, halkları din esasına göre ayırmaktaydı. Bu anlamda Osmanlı yönetimindeki Arnavutlar birlik oluşturmayı değil, Osmanlı Devleti'nin bünyesinde eriyerek kimliklerini korumayı tercih etmişlerdir.²⁰⁹ Sonuçta bunda başarılı da olmuşlardır. Çünkü Osmanlı Devleti, Arnavut halkının Sırp-Yunan asimilasyonundan korunmasında etkili olmuştur.²¹⁰

Diğer yandan Osmanlı İmparatorluğu Rumeli'de hüküm sürdüğü süre zarfında bölgede uyguladığı adil ve hoşgörülü yönetim tarzının yanı sıra buralarda birçok han, hamam, köprü, bedesten, mescit, cami, okul ve medreseler de inşa ederek bunları bölge halkının istifadesine sunmuştur. Nitekim sadece Rumeli'de inşa edilen medreseler konusunda bilgi veren Ekmeleddin İhsanoğlu'na göre Osmanlı İmparatorluğu Arnavutluk'ta 28; Kosova, Makedonya, Sırbistan, Slovenya ve Voyvodina'da 134 medrese inşa etmiştir. Bu sayı Yunanistan'da 189, Bulgaristan'da 144; Bosna-Hersek, Hırvatistan ve Karadağ'da 105; Romanya'da 9, Macaristan'da 56'dır. Toplamda ise 665 medrese inşa edilmiştir.²¹¹ Mehmet İpşirli'ye göre ise Osmanlı yönetimi süresince Bulgaristan'da 142 medrese, 273 okul; Yunanistan'da 182 medrese, 315 okul; eski Yugoslavya'da 223 medrese, 1134 okul ve Arnavutluk'ta 28 medrese, 121 okul açılmıştır. Bu sayı toplamda ise 575 medrese ve 1843 okuldur.²¹²

Bu sayılar aslında devletin Rumeli'ye yaptığı eğitim yatırımlarını göstermesi açısından önem arz etmektedir. Ayrıca buralarda verilen dini eğitimlerin başta Arnavutlar olmak üzere bölge halkının İslamlaşma sürecinde önemli rol oynadığı da yadsınamaz bir gerçektir.

2- Bağımsızlıkları Sonrası Arnavut Müslümanlarının Faaliyetleri

Arnavutlar, 1912 yılında Osmanlı Devleti'nden ayrılıp bağımsız bir devlet kurduklarında İstanbul'daki Şeyhülislam'dan hemen ayrılmamışlar ve hutbelerini yine padişah adına okumaya devam etmişlerdir.²¹³ Diğer yandan Birinci Dünya Savaşı esnasında, 18 Haziran 1914 tarihinde Dıraç'a ilk giren Arnavut askerlerinin, "Padişahım sen çok yaşa" diye zaferlerini kutladıkları görülmüştür. Bu da aslında onların İslâm'a ve Osmanlı Devleti'ne olan bağlılıklarının bir göstergesidir. Ayrıca yine bu savaşta Arnavut askerleri, ortasındaki

²⁰⁸ Tereziu, *16. Yüzyılda Arnavutluk'ta İslam'ın Yayılışı...*, s. 76.

²⁰⁹ Fshazi, "2. Meşrutiyet ve Arnavutluk'taki Osmanlı Algısı...", s. 167.

²¹⁰ Tereziu, *16. Yüzyılda Arnavutluk'ta İslam'ın Yayılışı...*, s. 76.

²¹¹ Ekmeleddin İhsanoğlu, "The Madrasas of the Ottoman Empire", *Foundation for Science Technology and Civilisation*, Manchester, April 2004, s. 13.

²¹² Mehmet İpşirli, "Medrese-Osmanlı Dönemi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Yıl 2003, Cilt 28, s. 328.

²¹³ Rruqa, *Arnavutluk'ta Hıristiyanlık ve İslâmiyet'in Tarihçesi...*, s. 122.

hilaliyle Osmanlı bayrağına benzeyen bir bayrak da kullanmışlardır.²¹⁴ Fakat tüm bunlara rağmen İslâm halifeliğinin merkezi olan İstanbul'un işgali [13 Kasım 1918-6 Ekim 1923] Arnavut İslâm topluluğunu Osmanlı Devleti'ndeki şeyhülislam'dan ayrılarak bağımsız hareket etmeye sevk edecektir.²¹⁵ Nitekim 1921 yılına gelindiğinde Milli Arnavut Müslümanları Cemiyeti, İstanbul'daki Şeyhülislam'dan ayrıldığını duyurmuştur. Bunun üzerine 1922 yılında Şeyhülislam, Arnavutluk Baş Müftüsü Vehbi Dibra Bey'e bir kutlama mesajı göndermiş ve kendisini kutlamıştır.²¹⁶

Öncesinde ise 5 Mayıs 1913 tarihinde Arnavutluk Baş Müftüsü olan Vehbi Dibra, Arnavutluk Müslüman Diyanetini kurmakla görevlendirilmişti. Fakat tüm çabalarına rağmen bunda başarılı olamadı. Buna rağmen 1916 yılında İşkodra'da Arnavut Müslümanları için çok önemli olan Yüksek Şeriat Konseyi'ni oluşturmayı başardı. Bu mahkeme Baş Müftü Vehbi Dibra, iki temsilci, baş sekreter ve iki kâtipten oluşmaktaydı.²¹⁷

Yüksek Şeriat Konseyi bir süre sonra farklı şehirlerin temsilcilerinin de talebiyle Arnavutluk Hükümeti'nden Cemiyet-i İslâmiye'nin "Arnavutluk Müslümanları Kongresi"nin toplamasını talep etti. Hükümetten izin çıkması üzerine de süratle temsilci seçimine geçildi. Kongre temsilcilerinde aranan şartlar ise Arnavut ve dindar olmalarıydı. Bütün Arnavutluk'tan temsilcilerin iştirak ettiği kongre nihayet 24 Şubat 1923 tarihinde Tiran'da gerçekleştirildi.²¹⁸ Kongreye Arnavutluk'un tamamı adına 8'i milletvekili olmak üzere 32 temsilci katıldı. Katılımcılar arasında ayrıca belediye başkanı, müftü ve imam gibi önemli kişiler de bulunmaktaydı. "Debre Gençliği Vakfı" binasında Arnavutluk Müftüsü Vehbi Dibra'nın konuşmasıyla başlayan kongre, 12 Mart 1913 tarihine kadar devam etti ve aşağıdaki önemli kararları aldı:

- *Arnavut Din İşleri Başkanlığı kurulmalı.*
- *Müftü, vaiz, müderris, ilahiyatçı, imam ve hatip yetiştirmek için imkânlar sağlanmalıdır.*
- *Modern usullere göre bütün medreselerin programları yenilenmelidir.*
- *Müslümanlara ait mezarlıklar kurulmalıdır.*
- *Vaazlar ve hutbeler cemaatin ihtiyacına göre Arnavutça hazırlanmalıdır.*

²¹⁴ Qafa, *Arnavutluk'taki Resmi Din Politikalarının...*, s. 7-8.

²¹⁵ Rruqa, *Arnavutluk'ta Hıristiyanlık ve İslâmiyet'in Tarihçesi...*, s. 122.

²¹⁶ Afmataj, *Arnavutluk Bektaşiliği...*, s. 38.

²¹⁷ Qafa, *Arnavutluk'taki Resmi Din Politikalarının...*, s. 10, 34.

²¹⁸ Afmataj, *Arnavutluk Bektaşiliği...* s. 35.

- Merkezi bir medrese inşa edilmelidir.

- Hilafetten resmen ayrılmalıdır.

- Hutbe bundan sonra Osmanlıca okunmamalı. Devlet-i Aliye'nin ve halifenin ismi zikredilmemeli. Hutbede sadece Arapça metinler kalmalıdır.²¹⁹

Aslında Enver Hoca döneminde kapatılan en son medrese olması hasebiyle Tiran Medresesi'nin bu kongrede kastedilen merkezi medrese olduğu değerlendirilebilir. Çünkü aşağıda da görüleceği üzere bu medrese gerek öğrencileri, gerekse eğitim veren hocaları bakımından gerçekten Arnavutluk'un eğitim hayatında önemli rol oynamıştır.

Bu kongre yalnızca Arnavutluk medyasında değil, uluslararası medyada da geniş yer tutmuştur. Bu haber üzerine Arnavutluk şehirleri bayraklarla süslenmiş, camilerde dualar edilmiş ve insanlar birbirlerini tebrik etmek için dini merkezlere koşmuşlardır.²²⁰ Diğer yandan aynı yıl içerisinde kurulan Arnavutluk Müslüman Komitesi, ülkenin ihtiyacı olan din adamlarını yetiştirmek üzere medreseler açılması konusunda çalışmalar başlatmıştır. Nitekim açılacak olan medreselerde Arapça ve Türkçe 1945 yılına kadar seçmeli ders olarak okutulacaktır.²²¹

3- Sebîl-ür-Reşad ve Tiran Medresesi

14 Ağustos 1324 [27 Ağustos 1908] tarihinde Eşref Edip tarafından yayın hayatına kazandırılan *Sırât-ı Müstakim*, 24 Şubat 1327 [8 Mart 1912] tarihinde yayımlanan 183. sayısından itibaren *Sebîl-ür-Reşad* adını almıştır. Bu isimle 5 Mart 1925 tarihine kadar 641 sayı yayımlanan dergi, bu tarihte yayım hayatına ara vermek zorunda kalmıştır. 1948 Mayıs'ında tekrar yayımlanmaya başlayan *Sebîl-ür-Reşad*, bu defa Mart 1965'e kadar 359 sayı²²² olarak yayımlanmıştır. Önceleri *Sırât-ı Müstakim*, sonrasında ise *Sebîl-ür-Reşad* adıyla yayımlanan dergi, toplamda 34 yıl Türk kültür, sanat, edebiyat ve fikir hayatına katkıda bulunmuştur.²²³

Derginin başlık klişesinin altında “*Din, felsefe, edebiyat, hukuk ve ulûmdan bahis haftalık gazetedir*” ibaresine, 50. Sayıdan itibaren “*Siyasiyattan ve bilhassa gerek siyasi ve gerek içtimâi ve medeni ahval ve şûûn-ı İslamiyyeden bahseder*” ifadesinin eklendiği

²¹⁹ Qafa, *Arnavutluk'taki Resmi Din Politikalarının...*, s. 11-12.

²²⁰ Qafa, *Arnavutluk'taki Resmi Din Politikalarının...*, s. 13.

²²¹ Adem Balaban, “Arnavutluk'ta Türkçe Öğretimi ve Arnavutların Türkçe Öğrenme Sebepleri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi / The Journal of International Social Research*, Cilt: 7 Sayı: 33, s. 627.

²²² Adem Efe'ye göre ise Eşref Edip 1948-1966 yılları arasında 359 değil, 362 sayı daha çıkarmıştır. Bkz. Adem Efe, “Sebîlürreşâd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 36, İstanbul 2009, s. 252-253.

²²³ Ömer Çakır, “II. Meşrutiyet Dönemi'nde Sırât-ı Müstakim ve Sebîlürreşad Dergilerine Türk Dünyasından Gönderilen Bazı Mektuplar”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 5 (1), s. 239-240.

görülmektedir. Derginin başlangıçta sorumlu müdürü olan Ebül'ulâ Zeynelabidin önce milletvekili, akabinde ise müderris olunca birinci cildin sonlarından itibaren dergiden ayrılmış ve böylece derginin teknik yükü ve sorumluluğu tamamen Eşref Edip'in üzerine kalmıştır.²²⁴

Sebîl-ür-Reşad'ın yazar kadrosu şu isimlerden oluşmuştur: Mehmet Akif Ersoy, Manastırlı İsmail Hakkı, Babanzade Ahmet Naim, İzmirli İsmail Hakkı, Ferit Kam, Abdürreşit İbrahim, Eşref Edib Fergan, Ebû'l-Ulâ Mardin, M. Şemsettin Günaltay, Şeyhülislam Musa Kazım, Milaslı İsmail Hakkı, Mehmet Fahrettin, Bursalı Mehmet Tahir, Halim Sabit Şibay, Tahirul Mevlevi (Olgun), Halil Halit Çerkezşehizade, Ahmet Agayef (Ağaoğlu), Yusuf Akçura, Alimcan İdrisî, Ali Rıza Seyfi, Mithat Cemal Kuntay, Seyit Muhammed Tevfik, Mustafa Sabri, Muhammed Hamdi Yazır, Ali Şeyhul Arab, Ömer Fevzi, Hasan Basri Çantay, Edhem Nejat, Ömer Rıza Doğrul, Ahmet Şiranî (Yahya Afif lakabıyla), Mehmet Emin, Hasan Hikmet, Ömer Nasuhi Bilmen, Sadreddin, Ispartalı Hakkı, Ahmet Nazmi, Abdülaziz Necdi Tolun.

Dergide ayrıca İslam dünyasının tanınan yazarlarından Muhammed Abduh, Reşid Rıza, Ferid Vecdi, Abdülaziz Çaviş, Sait Halim Paşa, Süleyman Nedvi, Abdülkelam Azad, Hoca Kemalettin, Müşir Kıdvay'dan çokça tercüme de yapılmıştır.²²⁵ Bunlardan istiklal şairi de olacak olan Mehmet Akif, *Sırât-ı Müstakim*'in başyazarlığını da yapmış,²²⁶ hatta ilk *Safahat*'ta yer alacak olan şiirlerini, "Safahat-ı Hayattan" başlığıyla *Sırât-ı Müstakim*'de yayımlamıştır.²²⁷

İkinci Meşrutiyet dönemi düşünce hayatının en çok tartışılan konularından biri olan medreselerin ıslahı meselesinin *Sebîl-ür-Reşad*'ın sayfalarında da geniş yer bulduğu görülmektedir. Çünkü bu dönemde medreseler, Batıcı ve İslamcı aydınlar arasında yaşanmakta olan fikri mücadelede, geleneği temsil eden bir sembol haline dönüşmüştür. Geleneksel yapıya karşı cephe alan Batıcılar, aynı zamanda geleneksel yapıyı beslediğini düşündükleri medreselere karşı olumsuz bir yaklaşım içindeydiler. Buna karşılık ise İslamcı aydınlar, bu kurumların ıslah edilebileceğini savunmaktaydılar.

Nitekim *Sebîl-ür-Reşad* da medreselerin mevcut olumsuz şartlarını ve bu konudaki çözüm önerilerini sıklıkla sayfalarına taşıyarak, medreselerin ıslahına yönelik düşüncelerin gündeme gelmesinde önemli rol oynamıştır. Dergide bizzat medrese öğrencilerince

²²⁴ Efe, "Sebîlürreşâd"... , s. 253.

²²⁵ Aslı Kahraman, 1912-1925 Yılları Arasında Sebîlürreşad Dergisi'nde Yayınlanan Hristiyanlıkla İlgili Makaleler ve Tahlilleri, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adana 2009, s. 9.

²²⁶ Çakır, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Sırât-ı Müstakim ve Sebîlürreşad"... , s. 239.

²²⁷ Efe, "Sebîlürreşâd"... , s. 253.

gönderilen mektuplara yer verilerek, onların eleştiri ve çözüm önerilerinin okuyucuya aktarılması sağlanmıştır.²²⁸ *Sebîl-ür-Reşad*'in medreseler konusundaki duyarlılığı o kadar hassastı ki bu konuda yalnızca imparatorluk sınırları içerisindeki gelişmeleri sayfalarına taşımakla yetinmiyordu. Derginin bu konudaki hassasiyeti fiziki sınırların çok daha ötesindeydi. Nitekim kısa bir süre önce İmparatorluk'tan koparak bağımsızlığını ilan eden Arnavutluk'ta açılan Tiran Medresesi'ni okuyucularına müjdelemesi bunun en güzel örneklerinden birini oluşturmaktaydı.

1924 yılı sonbaharıydı ki medreseler konusundaki duyarlılığıyla dikkatleri çeken *Sebîl-ür-Reşad*, Üsküp muhabiri T. Bahri imzasıyla kendilerine gönderilen bir haberi sayfalarına taşıdı. Buna göre "Tiran'da yayımlanan "Zanni Nalte" (Yüksek Ses) adındaki dini dergi,²²⁹ Arnavutluk'un dini ilimler konusundaki ihtiyacını karşılamak ve pratik esaslara dayalı eğitim vermek üzere [Tiran'da] bir medresenin açıldığını haber vermekteydi. Adı geçen medresenin inşasına iki yıl önce başlanmış ve nihayet [1924 yılı sonlarında] tamamlanarak resmi açılışı yapılmıştı. Gayet büyük bir yapı olan medrese binası, mimari bakımdan da incelemeye değer bir eserdir. Medresenin çevresi birçok süslü bahçelerden oluşmaktaydı. Medrese binası öğretim, barınma, beslenme ve sağlığın korunması konuları da dikkate alınarak inşa edilmişti. Medresenin nizamnamesine [tüzüğüne] göre istekli öğrencilerin bu medresede öğretim görebilmeleri için sahip olmaları gereken şartlar ise şunlardı:

- 1) 12 yaşından küçük olmamak,
- 2) Orta öğretimini tamamlamış ya da bu derecede bir yeterliliğe sahip olmak,
- 3) Küçük suçlardan ve cinayetten mahkûm olmamak,
- 4) Medrese kanunlarına uymayı taahhüt etmek ve diğerleri...

Medresede beş vakit namaz zorunluydu. Medreseden ayrı olarak bir de câmi mevcuttu. Öğrencilerin beslenme ve barınma ihtiyaçlarının yanı sıra giyim ve yurt gibi zorunlu ihtiyaçları da tamamen karşılanmaktaydı. Buna karşılık ise öğrencilerin aylık bir miktar [3

²²⁸ Emin Özdemir, "İslah Çalışmalarından İlgasına Medreselere İslamcı Bir Bakış; Sebîlürreşad'da Tevhid-i Tedrisat Kanunu ve Uygulamaları", *Turkish Studies*, Volume 8/2, Winter 2013, s. 206.

²²⁹ Zann-i Nalte (Yüksek Ses) adlı İslami dergi, 1920 yılında Tiran'da yayımlanmaktaydı/yayımlanmaya başlamıştı. Bkz: Mustafa L. Bilge, "Arnavutluk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Cilt III, İstanbul 1991, s. 390.

Napolyon] para ödemeleri gerekmekteydi. Buna rağmen ücretsiz olarak da kayıt yaptırmak mümkündü.

Medresenin öğrenim süresi on iki seneydi ve üç kısımdan oluşmaktaydı. Birinci kısım üç, ikinci kısım beş ve üçüncü kısım ise dört seneydi. Sınıfların ders programı ise şöyleydi:

Birinci Kısım: Ma'lûmât-ı Dîniye, en son usûl ile Lisân-ı Arabî (Sarf, Nahiv), Mantık, Arnavutça, Fransızca, Hesâb, Hendese, İlm-i Eşyâ, Ahlâk, Târih, Coğrafya, Hüsn-i Hat, Terbiye.

İkinci Kısım: Fıkh-ı İslâm, Tevsikât-ı Şer'iyeye, Mufassal ve Pratik Lisân-ı Arabî (Sarf, Nahiv, Ma'ânî), Mantık, Felsefe-i İslâmiye, Vaz' ve İnşa, Arûz, Tefsîr, Hadîs, Âdâb-ı Münâzara, Ahlâk, Siyer-i Nebevî, Ahkâmü'l-Evkâf, Hülâsa-i Kavânîn ve diğerleri.

Üçüncü Kısım: Mufassal Felsefe-i İslâmiye, Usûl-i Fıkıh, Tefsîr, Hadîs, Âdâb-ı Münâzara, Tevsikât-ı Şer'iyeye, Ahlâk, Nizâmü'l-Mehâkim, Usûlü'l-Kavânîn, Riyâziyyât, Tabiiyyât, Felsefe, Tasavvuf, Târih-i Edyân, Mukayese-i Kavânîn ve diğerleri.

Sebîl-ür-Reşad'ın haberine göre medrese için değişik memleketlerden mümkün olduğu kadar mütehassıs getirilecekti. Bu medreseden mezuniyet payesine [derecesine] sahip olanlara mahsus olmak üzere resmen kabul edilmiş bir takım özel imtiyazlar da mevcuttu.²³⁰ Bu arada her kadar Arnavutluk'taki medreselerde Arapça, Farsça ve Türkçe'nin Enver Hoca dönemine kadar seçmeli ders olarak okutulduğu ifade edilse de yeni açılan Tiran Medresesi'nde -ilk etapta- Türkçe ve Farsça'nın müfredatta yer almadığı görülmektedir.

Gerçekten de bu medrese gerek Tiran, gerekse tüm Arnavutluk Müslümanları için önemli bir eğitim kurumu olmuştur. Medreseye ilk olarak Arap vakıf ve derneklerinin hizmet ettiği görülmektedir.²³¹ Medrese, ortaya koyduğu yeni programı ve organizasyonu ile öğrencilerin ve ailelerinin dikkatini çekmiştir. Çünkü verdiği ilim, ahlak ve İslami bilgiler açısından örnek bir okul konumundaydı ve bu okuldan mezun olan öğrenciler, dini bilgilerinin yanı sıra bilimsel açıdan da diğer okullardan daha başarılıydılar. Mezunları çalıştıkları her ortamda örnek gösterilmekteydiler. Bu medresenin İslam ahlakıyla taçlanmış öğrencileri, güzel davranışlarıyla adeta İslâm'ın Arnavutluk'taki habercileri konumundaydılar.²³²

²³⁰ T. Bahri, "Arnavutluk'ta Medreseler", Sebîl'ür-reşad, 24 Rebî'ulevvel 1343/23 Teşrîn-i Evvel 1340 [23 Ekim 1924] Cilt: 24, Sayı: 622, s. 379.

²³¹ Rruqa, Arnavutluk'ta Hıristiyanlık ve İslâmiyet'in Tarihçesi..., s. 90.

²³² Betim Truçi, "Arnavutluk Diyanet İşleri'nin Kuruluşu ve İşlevi", *Diyanet Avrupa Aylık Dergi*, Mart 2010-131, s. 10.

4- Enver Hoca Dönemi ve Tiran Medresesi

Enver Hoca, 1945-1985 yılları arasında Arnavutluk'u kesintisiz olarak 40 yıl yönetmiştir. Marksist-Leninist ideoloji ve Stalinist dikta yönetimi ile Arnavutluk, onun döneminde dünyaya kapalı bir kutu haline gelmiştir.²³³ Onun iktidara geldiği 1945 yılında Arnavutluk'un nüfusu 1.122.044 idi. Ülke nüfusunun % 72,8'i (785.430) Müslümanlardan, % 17'si Ortodokslardan ve % 10,1'i de Katoliklerden oluşmaktaydı. Müslüman nüfus içerisinde Sünnilerin oranı % 80, Bektaşilerin oranı ise % 20 idi.²³⁴

Fakat Enver Hoca iktidarı öncesinde, daha 1931 yılında, Berat Medresesi kapatılmış; 1932-1939 yılları arasında Tiran Medresesi dışında Kur'an-ı Kerim dersleri yasaklanmıştı. Ama buna rağmen birçok kişi hem açıktan hem de gizlice Kur'an dersleri almaya devam etmişti.²³⁵ Bunun yanında Enver Hoca iktidara gelene kadar ülkedeki medreselerde Arapça, Farsça ve Türkçe yabancı dil olarak okutulmaktaydı. Zamanla bu dillere İngilizce ve İtalyanca da dâhil olmuştur. Fakat 1945 yılından sonra ise –kapatılacakları döneme kadar geçen süreçte- ülkedeki medreselerde yabancı dil olarak sadece Arapça ve Rusça okutulmaya başlanmıştır.²³⁶

Berat, İşkodra, Gjirokastra ve Lushnja medreseleri önceden kapatıldığı için Tiran Medresesi bu dönemin son medresesiydi ve eğitim hayatını zor şartlar altında sürdürmekteydi. Öğretmenlerin maaşları ve öğrencilerin burslarının yanı sıra bütün maddi yardımlar da kesilmişti. Ayrıca bu medreseye devam eden öğrenciler gerici, bilimden anlamayan, teknolojinin ne olduğunu bilmeyen, dış dünyaya kapalı ve var olmayan bir ideolojiyle oturup kalkan öğrenciler olarak görülmeye başlandı. 1955 yılında öğrenci sayısı 47 olan Tiran Medresesi'nin 1964 yılında öğrenci alması yasaklandı. 1967 yılına gelindiğinde ise medrese tamamen kapatılarak sağlık merkezine dönüştürüldü.²³⁷ Oysa önceki dönemlerde bu medrese Arnavutluk'un Oxford'u olarak nitelenmekteydi.²³⁸

Bununla da yetinmeyen rejim, dönemin önde gelen İslam âlimlerini hapse ve sürgüne gönderdi. Tiran Medresesi'nin neredeyse tüm kadrosu (Hafiz İsmet Dibra, Haki Sharofi, Yonuz Buliqi, Hafiz İbrahim Dalliu, Hasan Tahsin ve diğer illerden Dıraç Müftüsü Mustafa

²³³ Ali Özkan, "Enver Hoca Döneminde Arnavutluk'ta Din-Devlet İlişkisi", *History Studies, International Journal of History*, Volume 4, Issue 4, Kasım 2012, s. 294.

²³⁴ Qafa, *Arnavutluk'taki Resmi Din Politikalarının...*, s. 23.

²³⁵ Qafa, *Arnavutluk'taki Resmi Din Politikalarının...*, s. 16,18.

²³⁶ Truçi, "Arnavutluk Diyanet İşleri'nin Kuruluşu..."..., s. 10.

²³⁷ Qafa, *Arnavutluk'taki Resmi Din Politikalarının...*, s. 29, 30.

²³⁸ Rruqa, *Arnavutluk'ta Hıristiyanlık ve İslâmiyet'in...*, s. 91.

Varoshi) hapiste gördükleri işkenceden dolayı hayatını kaybetti.²³⁹ Arnavutluk Müftüsü Sabri Koçi de bu dönemin mağdurlarından olmuştur. Suçu İslamiyet’i yaşamak olan Koçi Bey, 26 yaşında girdiği haptisten 64 yaşında çıkmıştır. Sabri Bey, 38 yıllık hapis hayatının 21 yılını taş kırmakla geçirmiştir.²⁴⁰

1967 yılından başlayarak 1990 yılına kadar olan dönemde Arnavutluk’ta bütün dinler yasaklanmıştır. Ülkedeki cami ve kiliseler yıkılmış, dini inançlar çok zayıflamıştır. 1939 yılında -Kosova hariç olmak üzere- Arnavutluk’taki cami ve mescit sayısı 1667 iken²⁴¹ bu sayı 1967 yılı öncesinde 1052 camiye düşmüştür. 1967 yılına gelindiğinde ise Arnavutluk’ta açık olan toplam cami sayısı 7 idi. Zaten bunlar da 1 ay sonra kapatılmışlardır.²⁴² Ülkenin komünizm rejiminden kurtulduğu 1991 yılına gelindiğinde ise kültür mirası ilan edilmiş olan birkaç cami dışında hiç cami kalmamıştır.²⁴³ 1967 yılı öncesinde cami sayısı 127 olan Tiran’da,²⁴⁴ Enver Hoca döneminde kapatılmayan tek cami ise merkezdeki Ethem Bey Camii olmuştur. Cami bu dönemde ibadet yerine “dinsizlik müzesi” olarak kullanılırken,²⁴⁵ bunun yanında 1973 yılına gelindiğinde İşkodra’da “ateizm müzesi” de açılmıştır.²⁴⁶

1967 yılında ülkesini dünyanın ilk “dinsiz devleti” olarak ilan eden Enver Hoca’nın²⁴⁷ 1985 yılında ölümünden sonra devletin başına geçen Ramiz Alia döneminde dine karşı yumuşak bir politika izlendiği görülmektedir. 1991 yılından sonra ise din hürriyeti geri dönmüştür. Müslümanların kapatılan camileri yeniden açılmış, yıkılan cami ve minarelerin bazıları yeniden inşa edilmiştir.²⁴⁸ Bu arada dini ilimleri öğrenmeye yönelik ihtiyaçların karşılanabilmesi amacıyla Arnavutların, eski medreseleri yeniden hayata geçirmeye çalıştıkları görülmüştür. Bu süreçte ilk desteği yine Arap ülkelerinden almışlardır. Hatta Arnavutluk’taki medreselerin bir kısmı 2005 yılına kadar Araplar tarafından işletilmiştir. Hâlihazırda Arnavutluk’taki medreseler, ülkemizdeki Anadolu İmam Hatip Liseleri gibi öğretim yapmaktadırlar.²⁴⁹ Farklı sınıflarda okutulan ortak ders müfredatında ise Arnavut Edebiyatı, Arapça, İngilizce, Türkçe, Matematik, Fizik, Kimya, Biyoloji, Tarih, Coğrafya,

²³⁹ Truçi, “Arnavutluk Diyanet İşleri’nin Kuruluşu...”, s. 10-11.

²⁴⁰ Özkan, “Enver Hoca Döneminde Arnavutluk’ta Din-Devlet İlişkisi”..., s. 307.

²⁴¹ Afmataj, *Arnavutluk Bektaşiliği*..., s. 42-43.

²⁴² Qafa, *Arnavutluk’taki Resmi Din Politikalarının*..., s. 32.

²⁴³ Afmataj, *Arnavutluk Bektaşiliği*..., s. 42-43.

²⁴⁴ Qafa, *Arnavutluk’taki Resmi Din Politikalarının*..., s. 32.

²⁴⁵ Özkan, “Enver Hoca Döneminde Arnavutluk’ta Din-Devlet İlişkisi”..., s. 307.

²⁴⁶ Qafa, *Arnavutluk’taki Resmi Din Politikalarının*..., s. 33.

²⁴⁷ Ali Özkan, *Enver Hoca Dönemi Arnavutluk (1945-1985)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2012, s. 3-4.

²⁴⁸ Qafa, *Arnavutluk’taki Resmi Din Politikalarının*..., s. 35.

²⁴⁹ Balaban, “Arnavutluk’ta Türkçe Öğretimi...”..., s. 630.

Kariyer, Sanat, Felsefe, İslam Ahlakı, Kur'an, Hadis, Tefsir, Kelam, İslam Tarihi ve Müzik yer almaktadır.²⁵⁰

Sonuç

Osmanlının bölgeye gelmesinden çok daha önce Müslümanlarla karşılaşan Arnavutların kitleler halinde İslamlaşması hiç şüphesiz Osmanlı ile mümkün olmuştur. Arnavutların Osmanlı hâkimiyetini tanımaları ve bu vesileyle de İslâmiyet'i kabul etmeleri aslında kendileri için bir dönüm noktasıdır. Çünkü öncesinde, Arnavutların ataları kabul edilen İlliryalıların bir kısmı Barbarların ve Slavların istilaları esnasında asimile olmuşlardır. Osmanlılar bölgeye gelmeden önce de Arnavutlar Sırp Kilisesi'nin zulmü altında ezilmekteydiler. Oysa Arnavutların Osmanlı egemenliğini kabul etmeleriyle ve İslamiyet'e geçmeleriyle Osmanlılar, Arnavut halkını Sırp-Yunan asimilasyonundan korumuştur. Aslında bu yönüyle Arnavutlar asimile olmadan etnik kimliklerini korumalarını ve bir millet olarak varlıklarını sürdürmelerini İslam'a ve Osmanlılara borçludurlar.

Osmanlı'nın Rumeli'de hüküm sürdüğü süre zarfında Arnavutluk'ta dâhil olmak üzere bölgede birçok han, hamam, köprü, bedesten, mescit, cami, okul ve medreseler inşa ettiği ve bu sayede bölge halkının İslamlaşmasına büyük katkı sağladığı görülmektedir. Nitekim 1912 yılında İmparatorluk'tan ayrılan Arnavutlar da Osmanlı'dan aldığı medrese geleneğini devam ettirmişlerdir. 1923 yılında toplanan "Arnavutluk Müslümanları Kongresi"nde de bu konu gündeme gelmiş ve bütün medrese programlarının yenilenmesi ve merkezi bir medrese inşa edilmesi konusunda kararlar alınmıştır. Nitekim çok geçmeden de başta Tiran olmak üzere Berat, İşkodra, Gjirokastra ve Lushnja şehirlerinde medreseler açılmıştır. Tüm bu yaşananlar aslında medreselerin Arnavutlar için önemini ortaya koymuştur.

Arnavutluk'ta bunlar yaşanırken Osmanlı Devleti'nde özellikle İkinci Meşrutiyet dönemi düşünce hayatında medreselerin ıslahı konularının tartışıldığı görülmüştür. Çünkü bu dönemde medreseler, Batıcılar ve İslamcı aydınlar arasında yaşanmakta olan fikri mücadelede geleneğini temsil eden bir sembol haline dönüşmüştür. *Sebil-ür-Reşad* da bu konuya sayfalarında geniş yer vermiş ve medreselerin ıslahına yönelik düşüncelerin gündeme gelmesinde önemli rol oynamıştır. Çünkü bu dönemde İslamcı aydınlar, bu kurumların ıslahının mümkün olabileceği görüşünü savunmuşlardır. Bundan dolayı da dergi, bizzat medrese öğrencilerince gönderilen mektuplara sayfalarında yer vererek onların eleştirisi ve çözüm önerilerini okuyucuya aktarmıştır.

²⁵⁰ Rruqa, *Arnavutluk'ta Hıristiyanlık ve İslâmiyet'in Tarihçesi...* s. 151-152.

Sebîl-ür-Reşad'ın medreseler konusundaki duyarlılığı devletin fiziki sınırlarının çok daha ötesinde olmuştur. Nitekim İmparatorluk'tan koparak bağımsızlığını ilan eden Arnavutluk'ta açılan Tiran Medresesi'ni okuyucularına müjdelemesi, bunun en güzel örneklerinden birini oluşturmuştur. Dergi haberinde ilk olarak bu medresenin fiziki şartları hakkında okuyucularını bilgilendirmiş, akabinde ise öğrenci kabulünde aranan şartları ve ders programını aktarmıştır. Aslında *Sebîl-ür-Reşad* bu haberiyle, medreselerin halen önemini koruduğunu ve yapılacak iyileştirmelerle de işlevini sürdürebileceğini delilleriyle ortaya koymaya çalışmıştır.

ENCÜMEN-İ DANİŞ

Osman Zahit Küçükler*

18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, iç ve dış problemlere çözüm arayışında Batı'ya yönelen Osmanlı Devleti, önce askeri alanda daha sonra diğer alanlarda gittikçe artan bir hızda ve Batı etkilerinin açıkça görüldüğü bir değişim sürecine girmiştir. Batılılaşma veya modernleşme olarak adlandırdığımız bu dönemde her ne kadar tam bir taklitçilikten kaçınılmak istense de imparatorlukta, Batı medeniyetinin etkisi sürekli artmıştır. Tıbbiye ve harbiye gibi modern askeri okulların açıldığı II. Mahmut döneminin son yıllarında değişim yapılacak alanlara eğitim ve bilimin de dahil olduğu görülür.

1838 yılında bürokrasinin farklı alanlarından üst düzey memurlardan oluşturulan, Meclis-i Umur-ı Nafia (Yararlı İşler Meclisi) adı verilen ve genel olarak tarım, ticaret, endüstriyel gelişme gibi konularda çalışma yapması hedeflenen meclis, yazdığı tavsiye raporunda *“Bütün sanat ve hırfetler ilim ile meydana gelir. Dini bilgiler insanı ahirette kurtuluşa hazırlayan bilgiler olup, fenler ise insanoğlunun dünyadaki hayatını geliştirmesine yarar. Örneğin astronomi bilimi denizlerdeki gemilerin seferlerini kolaylaştırır ve ticareti geliştirmeye yarar. Matematik bilimi savaş işlerinin, askeri idarenin düzenlenmesini sağlar. Buhar gibi yeni ve faydalı araçların sanat ve hırfetlerin yapımında meydana getirdiği kolaylıklar hep çağdaş bilimlerin ürünüdür. Yüz kişinin göreceği işi bir kişiye yaptıran nice araçlar hep bilimler sayesinde meydana gelmiştir. Halkı cahil olan ülkelerde kazanç ve kar sağlanamaz...”*²⁵¹ diyerek konuyu eğitime ve bilimsel gelişmeye bağlamıştır. Bu meclisin raporunun ardından sonradan rüşdiye adı verilen orta dereceli okullar açıldığı görülmektedir.

Bu gelişmelerden yaklaşık bir yıl sonra ilan edilen Tanzimat Fermanı'nda eğitim ve bilime ilişkin bir ifade yoktur. Ancak bu fermanla başlayan kapsamlı değişim döneminde eğitime de birkaç yıl sonra el atıldığı görülür.

* Okutman. Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Bölümü

²⁵¹ Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, İstanbul, 1338, s.6-10.

Encümen-i Daniş'in Kuruluş Süreci ve Açılışı

3 Ocak 1845 (4 Muharrem 1261) günü Sultan Abdülmecit, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'yi ziyareti sırasında bir fermanını okutturarak, her nedense millete faydalı bir hizmet verebilmek için yapılan çalışmaların “*semere-yi hasenesinin*” görülmediğini hatırlatmış ve yapılmasını istediği şeyleri açıklamıştır. İsteklerden birisi de “*Memleketin münasip yerlerine, halkın cehaletinin giderilmesi için, ilim ve fenlerin membaı ve sanayinin kaynağı olacak mektepler icad ve inşa edilmesidir.*”²⁵²

Sultanın bu ziyaretinin ardından Meclis-i Vâlâ, yaklaşık iki ay süren bir çalışma sonucunda, eğitim konusunda yapılacakları belirlemek üzere Meclis-i Muvakkat adında bir meclis oluşturulmasını kararlaştırmıştır.²⁵³ İlmiye, Kalemîye ve Seyfiye'den üyeler barındıran bu meclis haftada iki gün toplanarak çalışmıştır.

Meclis-i Muvakkat bir yıllık bir çalışma sonucunda hazırladığı raporunu Meclis-i Vâlâ'ya sunmuştur. Rapordaki teklifler özetle; sıbyan mekteplerinin ve rüşdiyelerin düzenlenmesi, Osmanlı tebaası olup da ilim öğrenmek veya memur olmak isteyenler için hiçbir ilim ve fenden geri kalmayacak bir Dârülfünun kurulması ve bu işleri takip için umumi bir maarif meclisi kurulmasıdır.²⁵⁴

Meclis-i Muvakkat'ın raporuna göre faaliyetlere başlanmış ve Meclis-i Maarif-i Umumiye oluşturulmuştur. Ancak anlaşıldığı kadarıyla Meclis-i Muvakkatin henüz tamamlamadığı bir çalışması daha vardı. O da Darülfünun tamamlanınca, okutulacak derslerin kitaplarını hazırlamak için bir de Encümen-i Daniş kurulmasıydı. Bu konu hakkında gerekçeli bir mazbata ayrıca yazılmıştı.

Tarihsiz olarak yazılan bu mazbata diğer rapordan sonra yazılmıştır. “Bunun böyle olduğu, bu mazbatada Meclis-i Maarif-i Umumiye'den sık sık söz edilmesinden ve Encümen-i Daniş ile ilgili olarak bu meclise birçok yetkiler teklif olunmasından anlaşılmaktadır.”²⁵⁵ Mazbatanın içeriği şu şekilde özetlenebilir:²⁵⁶

- 1- Kurulacak olan Darülfünun'da okutulmak üzere telif ve tercüme kitaplar hazırlanması ve bir kütüphane inşa olunarak lüzumlu kitapların bulundurulması gerekir.

²⁵² Fermanın tam metni için bkz: *Takvim-i Vekayi* No:280, 12 Muharrem 1261.

²⁵³ *Takvim-i Vekayi* No:283, 4 Rebiüleevvel 1261.

²⁵⁴ *Takvim-i Vekayi*, No: 303, 27 Receb 1262.

²⁵⁵ K. Akyüz, *Encümen-i Daniş*, Ankara Ün. Eğt. Fak. Yay., Ankara, 1975, s.11.

²⁵⁶ Mazbata'nın orijinal transkripsiyonu için bkz. *a.g.e.* s.32-35.

- 2- İslam âleminde daha önce yazılmış çok kıymetli eserler vardır ancak, bunlar Arapça ve Farsça dillerindedir. Ayrıca Darülfünun'da öğretilecek bazı ilim ve fenlere ilişkin kitaplar ise ecnebi dillerindedir ki bu kitaplardan faydalanmak için bütün bu dilleri öğrenmek gerekir ki amaç bu değildir. Sıradan insanlar da bu sebeple bu kitaplarda bulunan faydalı bilgilerden mahrum olagelmıştır. Rivayet olduğuna göre ecnebi memleketlerde ilmin gelişmesi ve yayılması gerekli kitapların kendi dillerine tercümesi yoluyla olduğundan, padişahımızın çok önem verdiği halkın eğitimi meselesi, gerekli kitapların halkın anlayabileceği üslupta Türkçeye tercümesi yoluyla gerçekleştirilmelidir.
- 3- Bu işi yapmak için Saltanat-ı Seniyyenin teşvikiyle kırk kişi bir ek görev olarak Encümen-i Daniş üyeliği unvanıyla şerefendirilerek bir cemiyet oluşturulmalıdır. Bu görev için onlara ayrıca bir ücret ödenmemeli, yapacakları telif ve tercüme eserlerin değerine ve zorluğuna göre padişah tarafından ödüllendirilmelidirler.
- 4- Encümenin kurulması uygun görülürse bahsedilen kırk kişinin yirmisi dâhili (aslî) yirmisi harici (fahri) üye olarak belirlenmeli ve dâhili üyeler için Darülfünun binasında bir oda tahsis edilerek burada toplanmalıdır. Bu ayırımın yapılmasının sebebi; Encümenin oluşturulmasından amaç kitap telif ve tercümesidir ve bu işi yapabilecek kapasitede olan kişiler reayadan ve ecnebilerden de olabilir ve bunların harici üye olmasının bir mahzuru yoktur. Harici üyelerin toplantılara katılması gerekmeyip haberleşme yoluyla hizmetlerini yerine getirebilirler.
- 5- Encümen, Meclis-i Maarif-i Umumiye gibi Maarif-i Umumiye Nezareti altında bulunacaktır ve telif veya tercüme edilmesi gereken kitaba verilecek ödül miktarı Meclis-i Maarif-i Umumiye tarafından belirlenecek ve Maarif Nezareti tarafından onaylandıktan sonra Encümene bildirilecektir. Böylece Encümen veya Meclis-i Maarif bir kitabın tercümesini gerekli gördüğünde bunu ilan ederek bu işi yapabilecek kişileri teşvik etmiş olacaktır.
- 6- Encümen-i Daniş'in bir başkanı olacaktır ve bu başkan her yönüyle diğer üyelerden üstün ve her yönüyle başkanlığa layık olacaktır. Meclis-i Maarif'in yazılmasını ve tercüme edilmesini istediği bir eseri üyelere duyurmak ve hangi üyelerin bu işi yapacağına karar vermek başkanın işidir. Bunun dışında yabancı dil bilen ancak Türkçesi zayıf olan hâricîten birinin tercüme edeceği faydalı bir eseri düzeltmek üzere üyelerden ikisinin musahhih ve bir kişinin kâtip olarak görevlendirilmesi gerekir.
- 7- Telif ve tercüme çalışmalarının artarak devam etmesi gerekli olduğundan, Encümen üyelerinden birinin kendi isteğiyle yazdığı veya tercüme ettiği bir kitap Encümen

tarafından faydalı görülürse Meclis-i Maarif'e bildirilecek ve orada verilecek ödül belirlenerek kitap takriz ve tahsin edilecektir.

- 8- Encümen üyeleri tarafından telif veya tercüme edilecek kitaplar genel halkın anlayabileceği şekilde yazılmalı ve başkan da buna dikkat etmelidir.
- 9- Encümen üyelikleri için 'ek listede'²⁵⁷ adı belirtilen kişilerin tayin edilmesi, bunlar uygun görülmezse içlerinden on tanesinin tayini ve diğerlerinin de bu on kişi tarafından seçilip Meclis-i Maarif-i Umumiye tarafından onaylanması arz olunur.

Meclis-i Muvakkat'ın bu mazbatasını Meclis-i Maarif-i Umumiye tarafından incelenerek genel olarak uygun bulunmuş, sadece birkaç değişiklik içeren yeni bir layiha ile bu tekliflere uygun bir nizamname taslağı hazırlanarak padişaha sunulmuştur.²⁵⁸

Meclis-i Muvakkat'ın tekliflerinde, Meclis-i Maarif-i Umumiye'nin yaptığı değişiklikleri de şu şekilde sıralayabiliriz:

- 1- Encümen-i Daniş'in açılması için Darülfünun'un kurulmasını beklemeye gerek yoktur, bilakis hemen kurulması daha faydalı olur.
- 2- Encümen-i Daniş ilim ve fenne dair geniş bir alanda çalışmalar yapacağından, dâhili üye sayısı kırk, harici üye sayısı sınırsız olmalıdır.
- 3- Başkanlık için, bütün üyelerden her yönüyle üstün bir kişinin bulunup bulunamayacağı meçhul olduğundan, bunun yerine birbirini tamamlayacak özelliklere sahip iki kişinin birinci başkan ve ikinci başkan olarak görevlendirilmesi daha uygun olacaktır. Ayrıca iki üyenin sürekli musahhah olarak görevlendirilmesine gerek yoktur. Gerektiğinde böyle bir görevlendirme yapılabilir. Başkanların yanında çalışacak devamlı ve maaşlı bir kâtime de gerek yoktur, böyle şerefli bir görev için devlet dairelerinden istekli olacak iki kâtimin tayini yeterli olur.
- 4- Encümen için ayrı bir masraf yapmaya gerek yoktur. Telif veya tercüme bir eser yayınlayanlar, bunları bastırıp gelirini alabilirler. Ücret talep eden olursa da Maarif-i Umumiye Nezaretine kitap telifi için ayrılmış olan senelik elli bin kuruşluk bütçeden ödeme yapıp eser devletleştirilebilir.
- 5- Encümen için Darülfünun içinde bir yer tahsis edilmesi teklif edilmişse de, Encümen daha önce faaliyete geçerse, Darülfünun binası tamamlanıncaya kadar Darülmaarif'te bir oda tahsis edilmesi uygun görülmüştür.

²⁵⁷ Adı geçen liste bugüne kadar arşivlerde bulunamamıştır. Bu sebeple bu meclisin tavsiye ettiği isimlerden hangilerinin değiştirildiğini bilmiyoruz.

²⁵⁸ Raporun orijinal transkripsiyonu için bkz. Akyüz, *a.g.e.*, s.44-49; Ahmet Cevdet Paşa, *Tezakir*, Tetimme 40, (Haz.: Cavit Baysun), TTK Basımevi, Ankara 1991, s. 47-50.

Meclis-i Maarif-i Umumiye'nin layihası ve nizamname taslağı 9 Rebiül-ahir 1267 (11 Şubat 1851)'de Sadarete sunulmuştur. Diğer prosedürler de tamamlandıktan sonra 15 Nisan 1851'de Padişah da gereken onayı vermiştir. Onayın çıkmasından yaklaşık bir buçuk ay sonra, Encümen-i Daniş'in nizamnamesi, üye listesi, Meclis-i Maarif-i Umumiye layihasının özeti ve kuruluş gerekçesini anlatan bir beyanname Takvim-i Vekayi'de yayınlanarak halka duyurulmuştur.²⁵⁹ 19 Temmuz'da Padişah'ın da katılımıyla açılış töreni yapılarak Encümen-i Daniş faaliyete geçmiştir.

Encümen-i Daniş'in Kuruluş Gerekçesi

Encümenin kurulması düşüncesinin, eğitim işlerini düzenlemek için meclisler açılmasının ardından, bu meclislerde gündeme geldiğine dair Ahmet Cevdet Paşa'nın kesin ifadeleri vardır. Paşa, *“Ol esnada maârifin intişar ve terakkisine fevkalade ehemmiyet veriliyordu... Meclis-i umumilerde pek tatlı musahabetler olunarak mühim işler müzakere olunurdu ve en mühim işlerden biri Paris'in Akademi nâm meclisi tarzında bir cemiyet-i ilmiye teşkili idi. Buna dair cereyan eden müzakeratın neticesinde... mukaddema Meclis-i Muvakkatte dahi tasavvur olunduğu gibi Encümen-i Daniş nâmiyle bir cemiyet-i İlmiye teşkiline karar verildi.”*²⁶⁰ sözleriyle karar sürecini açıklamaktadır.

Encümen-i Daniş'in kuruluş gerekçesi Meclis-i Maarif-i Umumiye'nin layihasında açıklanmıştır: *“Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?”*²⁶¹ mealindeki ayet ile başlayan layihada, bilgi ve irfanın, cehalete kıyas kabul etmez üstünlüğü bulunduğu ve medeniyetin bilim ve düşüncenin geliştirilip yayılması ile olanaklı olacağı belirtildikten sonra bunun gerçekleşmesinin de devletin yardım ve desteğine muhtaç olduğu vurgulanmaktadır.²⁶² Bilgi, beceri ve düşünceye önem veren devletlerin güçlü, mamur ve müreffeh olmasının doğal olduğu ve Osmanlı devletinin de geçmişte bilim ve eğitime önem vererek dünya çapında güçlendiği belirtilmiştir. İmparatorluğun güçlü dönemlerinde pek çok eser verildiği ancak sonradan âlimlerin eserlerini ya tamamen başka dillerde yazdığı ya da genel olarak Arapça ve Farsça ifadeler kullanıp bir sayfada ancak bir-iki kelime Türkçe kullanmayı adet edindikleri belirtilerek, ülkede bilimin geri kalması neredeyse Türkçenin terk edilmesine bağlanmıştır.

²⁵⁹ *Takvim-i Vekayi*, No: 449, 1 Şaban 1267 / 1 Haziran 1851.

²⁶⁰ Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir*, Tetimme 40, s. 45-47.

²⁶¹ *Kur'an-ı Kerim*, Zümer Suresi, Ayet:9.

²⁶² Tanzimat dönemi, devletin klasik dönemde kurumsal olarak ilgilenmediği konulara el atmaya ve pek çok alanla ilgili yeni kanuni düzenlemeler yapılıp, kurumlar oluşturmaya başladığı bir dönemdir. Burada da devletten bilimin gelişmesi için destek istenmektedir.

Hemen ardından, yeni devrin gerektirdiği bilim ve fenlerin ancak Arapça ve ecnebi dillerinden tercüme ile elde edilebileceği belirtilmiş ve bunun geçmişte İslam dünyasında örnekleri bulunan bir uygulama olduğu da eklenmiştir.

Benzer düşünceler Takvim-i Vekayi’de yayımlanan yazıda ve açılış töreninde okunan nutukta da dile getirilmiştir. Söz konusu nutukta dil konusu üzerinde çok daha fazla durulmuştur. Nitekim nizamnamesinde Encümen-i Daniş’ten beklenen hizmetlerin, “Türkçe dilinde çeşitli bilimlere dair lâzım gelen kitapların çoğalmas ve Türkçe dilinin ilerlemesi” şeklinde belirtilmesi dile gittikçe artan oranda önem verilmeye başlandığının bir göstergesidir.

Bilimsel gelişme ve dilin ilerlemesi gibi amaçlar esas olmakla beraber bizce Encümen-i Daniş gibi kurum oluşturulmasının temel sebebi bunlarla ilgili bir başka meseledir. Zira bu dönemde modern eğitim kurumları açılmış ve açılmaya da devam edilmektedir, yani Batı bilgisi Osmanlı ülkesine zaten girmektedir. Bizce esas mesele bu bilginin geliş şeklidir.

Berkes’in aktardığı şu satırlar bizce çok önemlidir: “Başlangıçta Tıbbiye’de *Gülistan* gibi eserler okunurken, Fransızca öğretimden sonra, bunun kafalarda yarattığı değişiklikler hakkında, 1847’de burayı ziyaret eden MacFarlane’in²⁶³ izlenimleri bize bir fikir verebilir. MacFarlane, kitaplığı incelediğini, kitapların çoğunun Fransızca olduğunu söyler; ancak kitaplar arasında hiç sevmediği Fransız Devrimini hazırlayan ünlü materyalist filozofların kitaplarının bulunduğunu ve okunduğunu gördüğü zaman büsbütün şaşırmişti. ‘Çoktan beri bu kadar düpedüz materyalizm kitapları toplayan bir koleksiyon görmemiştim’ der. ‘Genç bir Türk, oturmuş dinsizliğin el kitabı olan *Systeme de la nature*’ü okuyordu, bir başka öğrenci Diderot’nun *Jacques le fataliste*’inden, *Le compere Mathieu*’den parçalar okuyarak marifetini gösteriyordu...’Üsküdar’daki askeri hastanede nihayet Türkiye’de kayıtsız şartsız övebileceğim bir müessese bulmuştum. Bununla beraber, Fransız felsefeciliğinin (materyalizminin) Türkiye’de nasıl hızla yayılmakta olduğunu bu müessesede de görmeden ayrılmak nasip olmadı. Doktorlara ve Türk asistanlarına ayrılan mükemmel döşenmiş bir salona davet edilmiştim. Kanepenin üzerinde bir kitap vardı. Alıp baktım. Bu da Baron d’Holbach’ın dinsizlik kitabı olan *Systeme de la nature*’ün en son Paris baskısı idi. Kitabın çok okunmakta olduğunu sayfalarında birçok parçaların işaretlenmiş olmasından anladım. Bu parçalar özellikle Tanrı’nın varlığına inanmanın saçmalığını, ruhun ölmezliği inancının

²⁶³ Bahsedilen kişi İskoç bir gezgin ve yazar olan Charles MacFarlane’dır. 1827 ve 1847 yıllarında iki kez ülkemize gelmiştir. Tarih ve gezi kitapları yazmıştır.

imkânsızlığını matematikte gösteren parçalardı. Kitabı yerine koyarken Türk doktorlardan biri yanıma geldi. Fransızca olarak şunları söyledi: *C'est un hem ouvrage! C'est un hem philosophe! Il a toujours raison!* (Bu büyük bir yapıt! Adam büyük feylesof; tüm söylediklerinde haklı)²⁶⁴

Ülkeyi ziyaret eden bir yabancının rahatlıkla gözlemediği bu durumu Osmanlı devlet adamlarının fark etmemiş olması mümkün değildir. İşte Encümen-i Daniş gibi bir kurumun açılmasının ve böylece devletin telif ve özellikle de tercüme edilecek bilimsel kitapların hazırlanması gibi bir görevi üstlenmesinin esas sebebi bizce budur. Zira “*bilimsel bilgi onu üreten kişilerin inanç ve tercihlerinden soyutlanamaz.*”²⁶⁵ Dolayısıyla Avrupalı bilim adamlarınca üretilen bilgiler de genel olarak Avrupa medeniyetinin izlerini taşımakta ve o medeniyetin dünya tasavvuruna göre yorumlanmaktadır. İslam medeniyetinin bilgi sistemine göre yetişmiş Osmanlı yöneticilerinin de bu durumdan rahatsız olmaları ve tedbir almak istemeleri de tabiidir. Bir başka ifadeyle, bizce Encümen-i Daniş’in görevi, Avrupa’nın bilgisini İslami bilim anlayışına uygun hale getirerek tercüme etmektir.

Encümen-i Daniş’in Üyeleri ve Faaliyetleri

Encümen-i Daniş’in dâhili üyeleri, dönemin sadrazamı Mustafa Reşid Paşa, Meclis-i Vâlâ Reisi Sadık Rıfat Paşa, Şeyhülislam Arif Hikmet Ahmet Efendi, Dar-ı Şura-yı Askeri üyesi Derviş Paşa gibi bürokrasinin farklı kesimlerinden oluşmuştur. 40 dâhili üyenin yaklaşık 15’i ilmiye kökenlidir.²⁶⁶

Üyelerinin çoğunun bürokrat olmasının, Encümenin kendisinden beklenen hizmeti yapamamasının temel sebebi olduğu konusunda araştırmacılar hemfikirdir. Çünkü bu üyeler hem devlet işleri yüzünden Encümenin çalışmalarına yeterince zaman ayıramamışlardır hem de Cevdet Paşa’ya göre bazı liyakatsiz kişiler üye yapılmıştır.²⁶⁷ Ancak yine de bunun bilinçsizce yapılmış bir tercih olduğunu söyleyemeyiz. Çünkü nizamnamede toplantı yeter sayısının üye sayısının üçte biri olarak belirlenmesi ve mazeretsiz bir yıl toplantılara katılmayanların üyeliklerinin iptal edileceğinin belirtilmesi bürokrat üyelerin durumunun düşünüldüğünü göstermektedir. O halde neden böyle yapıldığı sorusu akla gelmektedir.

²⁶⁴ N. Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006, s. 232-233.

²⁶⁵ T. Kuhn, *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, Çev: Nilüfer Kuyuş, Kırmızı yayınları, İstanbul, 2008, s.16.

²⁶⁶ Burada kesin bir sayı vermememizin sebebi bazı üyelerin bürokrasi içinde sınıf değiştirmiş olması ve Tıbbiye mezunlarının kategorisi meselesidir.

²⁶⁷ A. Cevdet, *Tezakir*, Tetimme 40, s.52-53.

Bunun kesin bir cevabı olmamakla beraber Ahmet Karaçavuş'un şu yorumunun büyük bir ihtimalle doğru olduğu düşüncesindeyiz: "...eğer *Kalemiye* kökenli üst düzey bürokrasi Encümen'e girmeseydi, burası *İlmiye*'nin elinde klasik ilim geleneğini devam ettiren bir kurum halini alacaktı ve bu nedenle Encümen'in fünûn ile ilgili amaçları gerçekleşemeyecekti. Zira *İlmiye* kökenli bürokrasi Osmanlı-İslâm bilgi geleneği (ulûm) bakımından belirli bir donanıma sahipti ve *elsine-i selâsede* de vukufiyeti bulunmaktaydı. Ancak durumun *elsine-i ecânib-i sa'ire* ve *fünûn* için böyle olmadığı açıktı. Bu nedenle modern bilgi ve düşünceyi tercüme edecek durumda bulunmuyordu. Bu sebeptendir ki Avrupa dillerini bilen *Kalemiye* kökenli bürokrasinin burada yer alması zorunluydu."²⁶⁸

Encümenin nizamnamesine göre toplantı tutanakları ve kararları Meclis-i Maarif-i Umumiye'ye gönderilecektir. Ancak arşivlerde bunlardan sadece padişahın onayına gönderilen bir tanesine ulaşabildik. Bunun dışında Cevdet Paşa'nın tezakirde bahsettiği birkaç karar ile bazı üyelerin eserlerinin önsözünde Encümenden bahsetmesi ile bunları Encümen ile ilişkilendirebildik.

Bu bilgilerimize göre, Cevdet Paşa'nın *Tarih-i Cevdet* ile *Kavaid-i Osmaniye*'si, Subhi Paşa'nın *İbn-i Haldun Tarihi* ile *Mukaddime* tercümeleri, Todoraki Efendi'nin *Avrupa Tarihi* tercümesi, Yostinik Aleko'nun *Beyan'ül Esfar* isimli tercümesi, Ahmet Eğribozî'nin *Tarih-i Kudema-yı Yunan ve Makedonya* tercümesi, Sahak Abro'nun *İlm-i Tedbir-i Menzîl, Avrupa'da Meşhur Ministro'ların Tercüme-i Hallerine Dair Risale, Kışver-i Derun, Tarih-i Umumiden Bir Kısım* adlarını taşıyan tercümeleri, Hayrullah Efendi'nin *Kit'a-i Afrika* tercümesi, ve *Tarih-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye* isimli telif eseri, Ali Fethi Bey'in *İlm-i Tabâkâtü'l Arz* isimli tercümesi, Mektubizade Abdülaziz Efendi'nin *Osmanlı Tarihi* adlı telif eseri mevcuttur. Bunlardan başka, 1271 (1854) yılı salnamesinde, Arap alfabesindeki sesli harflerin altına ve üstüne işaretler koyarak Türkçenin seslerini karşılama amaçlayan bir imla çalışması vardır. Ayrıca Cevdet Paşa, bir sözlük hazırlanması kararı alındığından bahsetmektedir ancak böyle bir esere rastlayamadık.

Bu çalışmalara bakıldığında, 10 Tarih, 3 Türkçe, birer tane coğrafya, jeoloji ekonomi-politik ve politik ahlak eseri olduğunu görmekteyiz. Ülkede bilimin, özellikle de fennin gelişmesi için kurulan bir kurumun işe tarih ve dil ağırlıklı çalışmalardan başlaması tuhaf görünmektedir ancak, biz bunun altında farklı bir düşünce olduğunu düşünüyoruz.

²⁶⁸ A. Karaçavuş, Richard L. Chambers'ın "The Encümen-i Daniş And Ottoman Modernization", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C.IX, Sayı:2, İzmir, 2009, s.138.

Encümen-i Daniş'in amacı genel olarak batı – doğu sentezi şeklinde özetlenir. Örneğin Berkes; “Tanzimat döneminde yerleşen ikiliğe karşı bütün maarif ya da irfan alanını bütünleştirecek bir kuruma duyulan ihtiyaç karşısında 1851’de Encümen-i Daniş adı altında bir kurum kurulmuştu.”²⁶⁹ diyerek bu sentez düşüncesini ifade eder. Encümenin, batı karşısında her yönüyle ciddi bir krize giren İslam medeniyeti içinde, batının bazı konulardaki üstünlüğünü kabul ederek bir tür sentez oluşturma çabasında olduğu ortadadır. Ancak bizce Encümenin yapmaya çalıştığı şey basitçe bir yeniyi eskiye ekleme çabası değildir.

Encümenin kuruluş gerekçesinden bahsederken, amacının, batıdan gelen bilgiyi İslamileştirmek olduğunu ifade etmiştik. Bunun gerçekleşebilmesi içinse başka bir medeniyetin üretimi olan bilgiyi eleştirel biçimde inceleyip, tabiri caizse, süzgeçten geçirmek gerekir. Bu da ancak sağlam bir bilimsel ve kültürel altyapı ile mümkündür. Oysa İslam medeniyeti, hem yeni bilgi üretme yeteneğini hem de başka bir medeniyetin ürettiği bilgiyi kendine uydurarak alma yeteneğini kaybetmiş durumdadır. İşte Encümen-i Daniş bu duruma yeni bir çözüm bulma girişimidir ve öncekilerden farkı şudur: Mevcut durumda Osmanlı-İslam ilim dünyasının Batıya rakip olmasının da, oradaki bilim anlayışını mevcut yapıya eklemesinin de mümkün olmadığını fark ederek, dil ve tarih çalışmalarıyla, *yeni bir bilimsel ve kültürel altyapı* oluşturmaya çalışmıştır.

Dilin bu konudaki etkisini şu satırlar açıkça ortaya koymaktadır: “Hangisi olursa olsun dil, insanın evrene bakışını, onu bütün veya parçalar olarak algılama biçimini belirlemekte, en azından bunun için önemli katkıda bulunmaktadır. Herder’e göre *her millet düşündüğü gibi konuşur, konuştuğu gibi düşünür. Dahası her millet kendi dilinde, doğrularıyla yanlışlarıyla, yaşadıkları tecrübeleri depolar ve bunları sonraki kuşaklara dil vasıtasıyla aktarır*. Böylece geçmişte yaşanan hatalar, en azından bunların belli bir bölümü yeni kuşakların evrene, doğruya, iyiye ve güzele bakışlarının belirlenmesinde katkıda bulunur. İnsanoğlunun genelde soyut ideal değerler olarak gördüğü ve zaman ve mekân kayıtlarına bağlı olmadıklarına inandığı değerler dahi Herder’e göre dil vasıtasıyla milli bir karakteristiğe bürünmektedirler. Bizim, gerçeği kavrayışımız, estetiği hissedişimiz ve fazilete sarılışımız ancak kendi dilimizin bize gösterdiği anlayış, hissediş ve sarılma şekli ve içeriğiyle gerçekleşebilir. Şu halde dil, ne sırf bir araç ne de sırf bir içeriktir. Aksine o bir anlamda, bilginin ona göre şekillendiği bir

²⁶⁹ N. Berkes, *a.g.e.*, s. 235.

kalıptır. Öyleyse dil: Her türlü insani bilginin sınırlarını çizen ve kapsamını belirleyen bir olgudur.”²⁷⁰

Tarihin bu noktadaki etkisi için ise Tanpınar; “Tanzimat devrinde yenilik hareketinin başında bulunanların memleketin siyasi terbiyesini sağlamak ve ona bir ufuk açmak için bu tarih disiplinini lüzumlu gördükleri anlaşılıyor”²⁷¹ demektedir. Carr ise, “Tarih, geleneğin kuşaktan kuşağa aktarılması ile başlar; gelenek ise geçmişin alışkanlık ve derslerinin geleceğe taşınmasıdır. Geçmişte olup bitenler, gelecek kuşakların yararlanması için kaydedilmeye başlanır. Hollandalı tarihçi Huizinga, *tarihi düşünüş her zaman bir amaca hizmet eder (teleolojiktir)* demiştir.”²⁷² Bir değişim döneminde tarihe neden önem veya öncelik verildiğini ortaya koymak için ise şu alıntıyı yapmak istiyoruz: “Bir yerlerden gelmiş olduğumuz inancı, bir yerlere gitmekte olduğumuz inancıyla sıkı sıkıya bağlıdır. Gelecekte gelişme yeteneğine inancını kaybeden bir toplum, geçmişindeki ilerlemeyle ilgilenmekten de çabucak vazgeçer.”²⁷³

Bilim ve medeniyet tarihine baktığımızda da durumun bu iddiamızı destekler mahiyette olduğunu görüyoruz. Avrupa’da Rönesans döneminde ilk açılan akademiler felsefe, tarih ve dil üzerinedir. İslam medeniyetine baktığımızda da durumun benzer olduğunu görüyoruz; Kur’an’ın doğru okunması ve anlaşılması için başlayan dil çalışmaları ile Peygamberin hayatını ve sözlerini doğru aktarmak için başlayan tarih çalışmaları, zamanla bağımsız hale gelmiş ve İslam medeniyetinin rönesansı olarak adlandırılan tedvin asrında (Hicri 2. yüzyılın ortalarından 3. yüzyılın ortalarına kadar olan dönem) zirveye ulaşmıştır²⁷⁴. Yunan filozoflarından tercüme yapıp incelenmesi ve İslam medeniyetinin felsefe ve pozitif bilimlerde kendi orijinal ürünlerini vermeye başlaması da bu dönemden sonra olabilmıştır. Dolayısıyla bir toplumun bilgi üretebilmesi için kuralları belirlenmiş, zengin kelime hazinesine sahip, işlenmiş bir dile ve sağlam bir tarih şuuru ihtiyacı vardır. Encümen-i Daniş’in de, en azından bazı üyelerinin, bu durumun az veya çok farkında olduklarını düşünüyoruz. Rönesans döneminde Avrupa’daki dil ve tarih çalışmalarından ne kadar haberdar olduklarını bilemesek de, ilmiye kökenli üyelerin İslam medeniyetinin bahsettiğimiz dönemdeki çalışmalarını bildikleri kanaatindeyiz.

²⁷⁰ M.A. Cabiri, *Arap-İslam Aklının Oluşumu*, (Çev: İbrahim Akbaba), Kitabevi Yay., İstanbul, 2001, s.86-87.

²⁷¹ A.H. Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Çağlayan Kitabevi, İstanbul, 2001, s. 145.

²⁷² E.H. Carr, *Tarih Nedir?*, (Çev: Misket Gizem Gürtürk), İletişim yay. İstanbul, 2011, s. 168.

²⁷³ A.g.e., s.195

²⁷⁴ Cabiri, a.g.e., s.71.

Bu noktada dil ve tarihin bu etkisi ile ilgili iddiamızı desteklemek için sonraki bir dönemden, Cumhuriyet döneminden de, örnek vermek istiyoruz. Cumhuriyet döneminde de bilimsel ve kültürel faaliyetlerin dil ve tarih alanlarına yoğunlaşması dikkat çekicidir. Genel olarak bunun siyasi amaçlı olduğu, imparatorluktan ulus devlete geçişte halka milli bilinç kazandırmak için yapıldığı kanaati yaygındır. Bu kanaat yanlış olmamakla birlikte eksiktir. Zira Atatürk'ün Kasım 1936'da, TBMM 5. dönem üçüncü yıl açılış konuşmasında Türk Dil ve Türk Tarih Kurumlarından bahsederken, “Bu ulusal kurumların az zaman içinde ‘*ulusal akademiler halini almasını temenni ederim*’. Bunun için çalışkan tarih ve dil âlimlerimizin dünya ilim âlemince tanınacak orijinal eserlerini görmekle bahtiyar olmanızı dilerim.”²⁷⁵ demiştir. Afet İnan da, “Atatürk, Türk Tarih ve Dil Kurumları'nın istikbalini akademi olmakta görüyordu”²⁷⁶ demektedir.

Görüldüğü üzere bilim alanında yeni bir başlangıç yapılmak istendiğinde dil ve tarih çalışmalarıyla işe başlanmaktadır ve Encümen-i Daniş de bunu yapmaya çalışmıştır.

Ancak işe temelden başlayan bu çalışmaların uzun zaman sonra meyvelerini verecek olması, buna karşın beka sorunu yaşayan devletin hızlı çözümler peşinde olması, üyelerinin bahsettiğimiz durumu yüzünden Encümenin bürokratik çekişmelerden etkilenmesi, sık sık sadrazam ve diğer üst düzey görevlilerin değişmesiyle Encümenin sahipsiz kalması, akademik kurumlarda olması gereken özgürlükten mahrum bulunması gibi etkenlerle bu girişim başarısız olmuştur. Yine de Türkçenin ilerlemesinin bir devlet politikası haline gelmesi ve Tarih-i Cevdet, Kavaid-i Osmaniye, Hayrullah Efendi Tarihi, İlm-i Tedbir-i Menzil gibi değerli bazı eserlerin ortaya çıkmasını sağlamasıyla bilim ve eğitimimize katkısının önemli olduğu kanaatindeyiz.

Ülkemizde bir bilim akademisinin ancak 1983 yılında kurulabildiği düşünüldüğünde, bundan 120 yıl önceki bu girişim devam etseydi zaman içinde eksiklikleri giderilmiş köklü bir akademimiz olurdu diye düşünüyoruz.

²⁷⁵ TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt13, s. 5.

²⁷⁶ A. İnan, *Atatürk'ten Hatıralar*, TTK Basımevi, Ankara, 1950, s.182.

OSMANLI DEVLETİ'NİN SON YÜZYILINDA YÜKSEKÖĞRETİMDE HUKUK ÖĞRETİMİ

Said Nuri Akgündüz*

Kuruluşundan tarih sahnesinden çekilişine kadar Osmanlı Devleti birçok açıdan incelemeye tabi tutulmuştur. Bu çalışmaların sağlıklı sonuçlar verebilmesi için, altı yüzyıllık süreyi çeşitli dönemlere ayırmak mümkündür. Diğer dönemlendirmeler bir yana, özellikle Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile başlayan dönemin önceki devirlere göre birçok yönden farklılıklar gösterdiği muhakkaktır. Bu farklılık ve değişimlerin gözlemlendiği alanlardan birisi de eğitim kurumları ve bilhassa yükseköğretim kurumlarıdır.

1. Klasik Dönemde Hukuk Öğretimi

Klasik dönemde Osmanlı'da eğitim kurumlarının zirvesinde medreseler bulunmaktaydı. Medreseler, kısmen bugünkü yükseköğretim kurumlarına denk bir işleve sahiptiler. Medreselerin önemli amaçlarından birisi de, devletin idarî ve hukukî bürokrasisini yönetecek kişiler yetiştirmek idi.

Osmanlılarda ilk medrese Orhan Bey zamanında İznik'te kurulmuş (731 H./1330 M.), bu medreseye ilk müderris olarak Davud-i Kayseri atanmıştır. Daha sonra, Bursa, Edirne gibi şehirler fethedildikçe buralara da yeni medreseler açılmış, bu yolla devletin ilim adamı ve hukukçu ihtiyacı karşılanmıştır.²⁷⁷ Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u fethinden sonra inşa edip açtırdığı Sahn-ı Seman medreseleri ve bunların hazırlık bölümleri mesabesindeki Tetimme medreseleri ile birlikte medreseler teşkilat olarak güçlü bir yapıya kavuşmuş, eğitim-öğretim faaliyetleri belirli usullere bağlanmıştır.²⁷⁸ Osmanlı Devleti'nde medreselerin zirvesinde ise Kanuni Sultan Süleyman'ın kurduğu Süleymaniye medreseleri bulunmaktadır.

Bu medreselerde İslami ilimlerin temeli olan Arapça başta olmak üzere, fıkıh, akaid, tefsir, hadis ve diğer ilimler tedris edilmekteydi. Medreselerde okutulan dersler sadece dinî ilimlerle sınırlı olmayıp, hesap, heyet, ilm-i hikmet, mantık gibi ilimler zaman zaman azalma görülse de okutulmaya devam etmiştir.²⁷⁹

* Yrd. Doç. Dr., Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, nuriakgunduz@hotmail.com

²⁷⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilatı*, Ankara: TTK, 1988, s. 1-3.

²⁷⁸ Bu medreseler hakkında geniş bilgi için bkz. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 5 vd.

²⁷⁹ Uzunçarşılı, s. 20-23.

Hukuk eğitim - öğretimi açısından baktığımızda ise, Osmanlı Devleti'nin tebaasının büyük çoğunluğu tarafından benimsenmiş olan Hanefi mezhebi, tabii olarak devletin hukuk alanında takip ettiği hukuk mektebi olmuştur. Gerek kamu hukukunda, gerekse özel hukukta bu mezhebin hukuk yorumu takip edilmiş olup medreselerde öğretimi yapılan da Hanefi mezhebi olmuştur.

Hukuk ilminin İslam dünyasındaki muadili olan fıkıh öğretimi medrese eğitiminin en önemli taraflarından birini teşkil etmektedir. Bir yerde, medrese mezunlarının en önemli iş sahalarından biri kazâ (yargı) alanı olduğuna göre, medresede verilen eğitimin önemli bir kısmınının fıkıh olması tabiidir. İslami ilimler içerisinde tatbik edilme ve işlevsellik açısından diğer ilimlerden daha öne çıkan fıkıh ilmi, müftülük ve kadılık görevi yapacak medreselilerin bilgi ve maharet sahibi olmaları beklenen bir ders maddesiydi.

Klasik medrese eğitim sistemi büyük oranda belli kitapların okunması, bir kısmının ezberlenmesi ve bu kitaplardan yapılan imtihanlardan başarılı olma neticesinde icazet (bir medreseden mezuniyet anlamında diploma, bir kitap veya hocadan geçme anlamında ise dersten başarılı sayılma olarak anlaşılabilir) almaya dayanmaktaydı. Dolayısıyla medreselerde okutulan kitaplar bu manada ehemmiyet kazanmaktadır.

Fıkıh usulü (kaynaklardan hüküm çıkarma metodolojisi) alanında şu kitaplar okutulmaktaydı:

et-Telvîh ilâ keşfi hakâiki't-Tenkîh, Sa'düddin et-Teftazânî (ö. 792/1390) ve haşiyeleri,

Muhtasaru'l-Müntehâ, İbnü'l-Hâcib (ö. 646/1249),

Şerhu Muhtasari'l-Müntehâ, Adudüddin el-Îcî (ö. 756/1355),

Şerhu Menâri'l-envâr, İbn Melek (ö. 821/1418),

Mirkâtü'l-vüsûl ve şerhi Mir'âtü'l-usûl, Molla Hüsrev (ö. 885/1480).²⁸⁰

Fıkıh ilminde ise temel ders kitapları şunlardı:

el-Hidâye, Burhanüddin el-Merğînânî (ö. 593/1197),

Tebyînü'l-Hakâik, Osman b. Ali ez-Zeyla'î (ö. 743/1342),

²⁸⁰ Uzunçarşılı, 22.

Multeka'l-Ebhur, İbrahim el-Halebî (ö. 956/1549) ve şerhi,

Vikâyetü'r-Rivâye, Burhânüşşeri'a el-Buhârî (VIII/XIV. yüzyıl)

Gureru'l-ahkâm ve şerhi Dürerü'l-hükkâm, Molla Hüsrev (ö. 885/1480).²⁸¹ Ayrıca ferâiz, yani miras hukuku alanında ise Secâvendî'nin (ö. 596/1200) Siraciyye'si ve bu kitabın şerhleri okutulmaktaydı.²⁸²

2. Tanzimat Fermanı Sonrasında Hukuk Öğretimi Alanında Yaşanan Gelişmeler

19. yüzyıla gelindiğinde ise, hukuk alanında yapılmaya çalışılan ıslahatlar, hukuk öğretimini de etkilemiş, mahkeme teşkilatının da değişmesi ile medrese mezunu hukukçuların yeterlikleri sorgulanmaya başlamıştır. Bütün bu gelişmeler, klasik medreselerin eğitim öğretime devam etmesi yanında, hukuk mekteplerinin kurulmasına ve burada farklı bir formasyonla hukuk adamlarının yetişmesine yol açmıştır.

2.1. Hukukçu İhtiyacı

3 Kasım 1839 tarihinde merasimle okunan Tanzimat Fermanı'nda vurgulanan hususlardan birisi de, yeni kanunlar yapılması ve böylece can, mal ve namus güvenliğinin temini yolunda adımlar atılmasıydı. Nitekim bu fermanın ilanından Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar birçok kanun hazırlanmış ve yürürlüğe konmuştur. Bu kanunlar arasında; anayasa, ceza ve usul kanunları en önemlileridir. Mecelle ise, içerik olarak borçlar hukuku ve medeni hukukun bir kısmına temas etmekle birlikte, tamamen fıkıh geleneğini temsil etmesi yönüyle diğer kanunlardan ayrılır. Bu kanunlardan bir kısmı Batılı kaynaklardan birebir alınmış, bir kısmı ise kısmi değişiklikler ile iktibas edilmiştir. Neticede bu kanunların alınması ve Osmanlı Devleti'nin merî hukukunun kaynakları haline getirilmesi ile birlikte bu kanunları okuyup okutacak ve yine bu kanunların alınmasına muvazi olarak seyreden yeni mahkemeler teşkilatlanmasında vazife yapacak hukuk adamlarına ihtiyaç doğmuştur. Zira o güne kadar mevcut yapısıyla medreseler Osmanlı'da en yüksek seviyede hukuk eğitim öğretimi yapılan okullar olarak, bu değişiklikler sonrasında hukukun en azından bir kısmını, artık ne eğitim-öğretim olarak ne de tatbik ve icra safhasında yetkili kişileri yetiştirmede söz sahibi olma anlamında kuşatıcı olmuşlardır.

²⁸¹ Uzunçarşılı, 22.

²⁸² Uzunçarşılı, 30. Ayrıca bkz. M. Rahmi Telkenaroğlu, "Osmanlı'dan Günümüze Anadolu Medreselerinde Fıkıh Tedrisatı ve Sorunları", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 20, 2012, s. 157-159.

Tanzimat dönemine gelinceye kadar Osmanlı Devleti'nde sadece şer'î mahkemeler mevcuttu.²⁸³ Tanzimat dönemi sonrasında da şer'iyye mahkemeler var olmaya devam etmiştir. Ne var ki, şer'iyye mahkemeleri dışında da yeni bir mahkemeler teşkilatı ortaya çıkmaya başlamış, genel olarak nizamiye mahkemeleri adı verilen bu yapı her geçen gün yetki alanını şer'iyye mahkemeleri aleyhine genişletmiştir. Burada çok ayrıntıya girmeden bu iki mahkeme türü arasındaki ilişkiye temas edelim:

Nizamiye mahkemelerinin çekirdeğini 1840 yılında kurulan taşra meclisleri teşkil eder. Bu meclislere verilen isim zaman zaman değişse de, yaptıkları vazife buldukları mahallin idari, mali ve adli meselelerini görüşmek ve çözüme bağlamaktı. Tanzimat sonrası hazırlanan ceza kanunlarında belirtilen usul ve esaslar çerçevesinde yargılama vazifesini de yapmaktaydılar. Nizamiye mahkemelerinin daha düzenli bir şekle kavuşması ise 1864 Tuna Vilayeti Nizamnamesi ile olmuştur. Bu tarihten itibaren nahiye, kaza, sancak ve vilayet merkezlerinde kurulan mahkemeler bilhassa ceza muhakemesinde söz sahibi olmuşlardır. Burada önemle belirtilmesi gereken husus, bu mahkemelerde görevli olan heyet arasında hukukçu kimliği bulunan tek kişinin, aynı zamanda şer'iyye mahkemesinin yargıcı olan kadılar ve nâibler olmasıdır. Yani, nizamiye mahkemeleri kurulduktan sonra da hâkimlik vazifesini, hem bu mahkemelerde hem de şer'iyye mahkemelerinde, medrese mezunları yürütmeye devam etmiştir. Bu durum, hukuk mektepleri açılıp bu mektep mezunları istihdam edilene kadar devam etmiştir.

Şer'iyye mahkemeleri ile nizamiye mahkemeleri arasındaki görev alanı ilişkisi bakımından 1888 tarihli bir irade-i seniyye açıklayıcı bilgiler getirmektedir. Bu belgeye göre, aile, miras ve şahsi hukuka taalluk eden davalar ile ceza hukukunun şahsi haklar tabir edilen bir kısmı şer'iyye mahkemelerinin görev sahası içinde kalmakta, diğer davaları ise nizamiye mahkemeleri görmekteydi.²⁸⁴

Kadırla ilgili Tanzimat dönemindeki diğer önemli bir düzenleme de, kadı olabilmek için bir okul bitirme şartı getirilmesidir. 1854'te bu amaçla Şeyhülislamlığa bağlı olarak Muallimhâne-i Nüvvâb kurulmuş, bu mektebin adı 1885'te Mekteb-i Nüvvâb, 1908'de ise Medresetü'l-Kudât olarak değiştirilmiştir.²⁸⁵

2.2. Medrese ve Mektep

²⁸³ Şer'iyye mahkemeleri dışında yargılama görevine benzer fonksiyonları olan bazı divanların varlığını tabi ki unutmuyoruz.

²⁸⁴ Ekrem Buğra Ekinci, *Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeleri*, İstanbul: Arı Sanat, 2004, s. 269.

²⁸⁵ Ekinci, *Osmanlı Mahkemeleri*, s. 260.

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat dönemi ve bu dönemin habercisi hareketlere gelinceye kadar sadece dinî ilimler alanında değil, her alanda tek yükseköğretim kurumu medreselerdi. Bu dönemde ise başta askerî kurumlar olmak üzere birçok sahada medreseden müstakil eğitim kurumları açılmaya başlamıştır. Bu kurumların ortak niteliği mektep ismiyle açılmış olmalarıdır (Harbiye Mektebi, Bahriye Mektebi, Mülkiye Mektebi gibi). Bu okullara devam edip mezun olanlar bir süre sonra toplumda “mektepli” sınıfının oluşmasına neden olmuştur. Diğer taraftan medresede eğitime devam eden ve buradan mezun olanlar ise “medreseli” olarak diğer sınıfın karşısında bir yere konumlandırılmışlardır.²⁸⁶

Hukuk sahasında medreseler, Tanzimat sonrasında da varlıklarını devam ettirmişler ve yukarıda da kısaca değindiğimiz gibi başta adli kurumlar olmak üzere, devletin yargılama teşkilatında birçok ihtiyacını karşılamaya devam etmişlerdir. Ancak özellikle hukuk mekteplerinin açılmaya ve mezun vermeye başlaması ile birlikte istihdam alanında hukuk mektebi mezunları ile medrese mezunları arasında rekabet yaşandığı da bir gerçektir.

XIX. yüzyılda eğitim konusunda yapılan ıslahatlardan pek hissedar edilmeyen medreseler, İttihatçılar devrinde Şeyhülislam Musa Kazım ve Mustafa Hayri Efendiler zamanında ciddi olarak ıslaha tabi tutulmak istendi. Bir Islah-ı Medâris komisyonu oluşturuldu ve bazı yeni programlar hazırlandı. Medresetu'l-Kudât ve Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye vb. isimlerle aslında medreselerin bazı yönlerini ıslah eden ve öne çıkaran eğitim kurumları oluşturuldu. Sonuçta medreseler 1924 yılında Tevhid-i Tedrisat kanunu ile tamamen kapatıldı.²⁸⁷

Diğer taraftan önce Galatasaray Mekteb-i Sultanîsi'nin bir şubesi olarak açılan hukuk mektebi daha sonra müstakil bir okul haline getirilmiş, burada karma bir hukuk eğitimi yapılmıştır. Müstakil ilk hukuk mektebi ise 17 Haziran 1880'de açılmış, açılışında Ahmed Cevdet Paşa, bu okulun önemini vurgulayan bir konuşma yapmıştır.²⁸⁸ Hukuk Mektebinin müdürlüğüne Avusturya asıllı mühtedi Emin Efendi getirilmiş²⁸⁹, ilk hocaları arasında Cevdet Paşa, Münif Paşa, Hasan Fehmi Paşa gibi nazırlar bulunmuştur.

Mektebin nizamnamesine göre bu okula girecek talebede aranan vasıflar şunlardı: Osmanlıca yazmaya ve okumaya muktedir olmak, Arapça temel dilbilgisi demek olan sarf ve

²⁸⁶ XIX. Yüzyılda mektep ve medrese tahsili arasında genel bir karşılaştırma için bkz. Murat Akgündüz, *Osmanlı Medreseleri –XIX. Asır-*, İstanbul, Beyan Yay., 2004, s. 113-138.

²⁸⁷ Mehmet İpşirli, “Medrese”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. XXVIII, s. 330-331.

²⁸⁸ Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir, 40-Tetimme*, (yayınlayan: Cavid Baysun), Ankara: TTK, 1991, s. 196-198

²⁸⁹ Hakkında bkz. Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, İstanbul, 1977, C. III, s. 1096-1103.

nahv ile mantık, coğrafya ve hesap fenlerine vâkıf olmak, Osmanlı tarihi ve genel tarih hakkında yeterli seviyede bilgi sahibi olmak.”²⁹⁰

28 Ağustos 1323 (1907)’de İstanbul’daki Hukuk Mektebi’nin tek başına yetmemesi üzerine Rumeli kıtası için Selanik’te, Irak bölgesi için Bağdat’ta ve Orta Anadolu için Konya’da da birer hukuk mektebi daha açılmıştır.²⁹¹ Ancak açılan bu yeni mektepler savaşlar ve işgaller sebebiyle uzun ömürlü olmamıştır.²⁹²

Hukuk Mektebi eğitim-öğretim hayatına Osmanlı Devleti’nin sonuna kadar devam etmiştir. 1908’deki II. Meşrutiyet inkılabından sonra Hukuk Mektebi, Darülfünun’un bir şubesi haline gelmiş, oraya bağı bir fakülte olarak devam etmiştir.

2.3. Müfredat

Medreselerin müfredatı, zaman zaman girişilen ıslahat teşebbüsleri bir kenara bırakılacak olursa, klasik döneme göre pek bir değişikliğe uğramamıştır. Hukuk eğitimi açısından en büyük değişiklik; XIX. yüzyılın sonlarında ve XX. yüzyılın başlarında medrese ıslahatı çerçevesinde Medresetü’l-Kudât ve Dârü’l-Hilâfeti’l-Aliyye adları ile kurulan yeni medreselerde Mecelle derslerinin, ayrıca bazı hukuk derslerinin müfredata konmuş olmasıdır. Bu müfredat, aslında medrese mezunlarından beklenen hukuk formasyonu ile doğrudan ilgilidir. Çünkü medrese mezunları adliye teşkilatında görev aldıklarında klasik fıkıh kitaplarının esas alındığı fıkıh bilgisi yanında, aslında tamamen Hanefî fıkından tedvin edilen Mecelle’yi ve büyük oranda Avrupa hukuklarından iktibas edilmiş hukuk bilgilerini de kavramış olmaları beklenirdi. Zira memleketin hukuki yapısı o dönemde kısmen fıkha, ama önemli ölçüde tercüme yeni kanunlara dayanmaktaydı.

1914 tarihli Medresetü’l-Kudât Nizamnamesine göre bu medresede okutulacak dersler tablosuna baktığımızda (Tablo-2) şu durumu görmekteyiz: Dört yıllık medresenin her sınıfında 5 saat Dürer, 3 saat Mecelle dersi bulunmaktadır. Dürer, XV. yüzyıl Osmanlı şeyhülislamlarından Molla Hüsrev tarafından yazılmış Hanefî hukuk kitabıdır. Ayrıca sakk-ı şeri, ferâiz (İslam miras hukuku) ve ahkâm-ı nizâmât-ı evkâf dersleri de tamamen fıkha dayalı derslerdir. Programın ağırlığı bu derslerde olmakla beraber, medhal-i hukuk, Kanun-i ceza, hukuk-u düvel, muhakeme usulü kanunları, ticaret kanunu vb. dersler ise Batı menşeli hukuk

²⁹⁰ Ergin, III, 1103.

²⁹¹ Ergin, III, 879-880.

²⁹² Emre Dölen, *Osmanlı Döneminde Darülfünun 1863-1922*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2009, s. 306-307.

ve kanunları öğretmeye yönelik derslerdir. Ders programına baktığımızda Medresetü'l-Kudât'ın programının Mekteb-i Hukuk'a aslında çok yakın olduğu görülmektedir. Bu şekilde bir nizamname ile hazırlanan müfredatın amacı da Medresetü'l-Kudât mezunlarının Mekteb-i Hukuk mezunları ile aynı haklara sahip olmasını sağlamaktır. Ne var ki bu yöndeki çabalar ve teklifler, adliye ve maarif nezaretleri tarafından kabul görmemiş, Medresetü'l-Kudât mezunlarının sadece şer'iyye mahkemelerinde görev alabilecekleri, Mekteb-i Hukuk mezunlarının ise nizamiye mahkemelerine hâkim yetiştirmek üzere kurulduğu hatırlatılmıştır.²⁹³

Müfredattan bahsetmeye geçmeden önce şunu da belirtelim ki, medrese müfredatındaki bu değişiklikler aslında İstanbul'daki bazı medreselerle sınırlı kalmış, Anadolu ve diğer bölgelere pek yansımamıştır.

Hukuk mektebi programlarından anlaşıldığı üzere burada şu dersler okutulmaktaydı:

Hukuk dersleri: Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye, Ceza Kanunnamesi, Ticaret-i Berriye Kanunnamesi, Ticaret-i Bahriye Kanunnamesi, Arazi Kanunnamesi ve Tapu Nizamnamesi Muamelatı, Medhal-i İlm-i Hukuk, Usul-i Muhakemat-ı Hukukiye, Usul-ı Muhakemat-ı Ticariyye, Teşkilat-ı Mehakim Nizamnamesi, Usul-i Muhakemat-ı Cezaiye, Hukuk-ı Düvel, Tarih-i Hukuk-u Düvel ve Muahedat-ı Osmaniye, Hikmet-i Hukuk, Tarih-i Hikmet-i Hukuk, Hukuk-u Esasiye ve Hukuk-u İdare-i Mülkiye, Vesaya, Ferâiz, Ahkâm-ı Evkaf, Kitabü'd-Diyât, Murafa'a-i Şer'iyye...

Diğer dersler: Türk Edebiyatı, Talim-i Kitabet, Fransızca, Roma Tarihi, Tarih-i Umumi, Tarih-i İslâm ...

Bu ve benzeri derslerden oluşan program, zaman zaman değişmiş, bazı dersler çıkarılmış, yerlerine başka dersler konulmuştur. Bütün program ve müfredat hakkında şu değerlendirmeyi yapabiliriz: Hukuk Mektebi'nin müfredatı o dönemdeki merî Osmanlı hukukunu, kanunları, mahkemeler teşkilatını, bu kanunların ruhunu ve tarihi konumunu anlamaya yardımcı olacak derslerden oluşuyordu. Ders programındaki bazı derslere baktığımızda, doğrudan hukukla ilgili olmayıp genel kültür içerikli birçok dersin de zaman zaman programlara girdiğini görmekteyiz: Fransızca retorik, fenn-i marifeti'n-nefs ve ilm-i ahlâk gibi.

²⁹³ Ali Adem Yörük, "Osmanlı Hukuk Eğitiminin Son Devrinde Üslup Arayışları (1908-1924) ve Rizeli Hafız Kasım Efendi (Varlı, 1876-1961)", *Rize Defteri*, (editör: İsmail Kara), İstanbul: Dergah, 2012, s. 101-103.

Bu derslerin kimler tarafından verildiği meselesine gelince, Mekteb-i Hukuk'un ders programındaki çeşitlilik hoca kadrosuna da yansımıştı. Ömer Hilmi, Ahmed Hamdi Efendi, Ali Haydar Efendi, Musa Kâzım Efendi, Mahmud Es'ad Efendi gibi medreseli ve İslam hukukunda mütebahhir âlimler fıkıh ve İslam kültürüne dair dersleri okuturken; Batı menşeli kanunları ise daha çok gayr-i müslim Osmanlı efendileri tedris etmekteydi: Kostaki Vayani, Şahbaz, Yanko Vitinüs, Yorgaki vd. gibi.²⁹⁴

Bu programlar zamanla ıslah edilmiş, hukukla doğrudan ilgili olmayan dersler azaltılmış ve nihayet 1891'deki program uzun süre devam etmiştir (bkz. Tablo 1).

1908'den sonra Darü'l-fünun'un hukuk şubesi olarak varlığını sürdüren hukuk fakültesinin programında esaslı bir değişiklik gözlenmemekte, sadece İktisat ve Maliye ile Tatbikat-ı Cezaiye adlı iki farklı ders görülmektedir. 11 Teşrinievvel 1335/1919 tarihli bir nizamname ile değişen programda ise müfredattan Mecelle dersi çıkarılmış, Hukuk-u Medeniye dersi konulmuş, ayrıca Roma hukuku ve Avrupa Hukuk-u Medeniyesi dersleri de ilave edilmiştir.²⁹⁵

2.4. Öğrenciler ve Mezunlar

Hukuk Mektebini medreselerden ayıran belki de en önemli özelliği sadece Müslüman tebaanın değil gayr-ı müslim tebaanın da okuyabildiği bir okul olmasıdır. Medreselerin öğrencisi, tabii olarak klasik dönemden beri hep Müslümanlardan oluşmaktaydı. Mekteb-i Hukuk'ta ise müfredat ve hoca kadrosunun ortaya çıkardığı tablonun doğal bir uzantısı olarak öğrencilerde hem medreseli - medreseli olmayan çeşitliliği, diğer taraftan medreseli olmayanlar arasında da müslim-gayr-i müslim farklılığı olagelmiştir.

Bu öğrenci tablosunu Osman Nuri Ergin şöyle anlatmaktadır:

“Bir meslek ve ihtisas mektebi olan hukuk programına, edebiyata, yabancı dillere, felsefeye ve tarihe dair derslerin konulması evvela, o sırada bu dersleri önceden öğreterek yüksek mekteplere talebe yetiştiren liselerin veya o zamanki tabirle idadilerin olmayışı; saniyen hukuk talebesi arasında tecanüs ve mümaselet bulunmayışıdır. Bunlardan dolayıdır ki, talebe arasında Avrupai bir şekilde kurulmuş ve işlemiş olan Mekteb-i Sultani'den veya ilk liselerden olan Darüşşafaka'dan gelenler bulunduğu gibi, medresede okuyarak Arapça'yı bile öğrenememiş, Türkçe'yi ise hiç okumamış kimselerin olduğunu hatırlar ve bunlara Türk

²⁹⁴ Ergin, III, 1104-1105.

²⁹⁵ Ergin, III, 1228-1229.

diline ve İslâm kültürüne büsbütün yabancı olan Rum, Ermeni ve Yahudi çocuklarını da ilave ederseniz ilk hukuk mektebinin birbirinin dilini anlamaz kimselerle dolu nasıl bir Babil kulesi olduğunu anlarsınız.”²⁹⁶

Öğrenci sayılarına dair tablolara baktığımızda hicri 1313-1319 yılları arasında toplam öğrenci sayısı 500-600 küsur arasında değişirken bu sayının yaklaşık yüzde onunu gayrimüslim talebe oluşturmuştur. 1908 inkilabından sonra ise öğrenci sayısı iki binlere kadar çıkmıştır.²⁹⁷

Hukuk mektebine devam eden öğrencilerin, özellikle ilk öğrencilerin büyük bir kısmı ise hükümet dairelerinde çalışan memurlardı. Dersler öğleye kadar devam ettiği, dairelerde ise ekseriyetle mesai öğleden sonra olduğu için bu durumdan istifade eden birçok memurun öğrencilik yaşları geçmiş olsa da bu mektebe devam ettikleri anlaşılmaktadır. Hukuk mektebine öğrenci olmaya sevk eden diğer bir diğer sebep, İstanbul dışından olup da bu mektebe yazılarak diploma alan kişilerin İstanbullular gibi askerlikten istisna edilir olmalarıdır.²⁹⁸

Ergin’in verdiği bilgilere göre bu okuldan mezun gayrı müslim öğrenciler genelde avukatlık mesleğini tercih etmekte, Müslümanlar arasında ise avukatlığa pek rağbet bulunmamaktaydı.²⁹⁹

Medresetü’l-Kudât mezunlarının ise, şehir ve kaza kadılığı ve naibliği başta olmak üzere mahkeme reisliği ve üyeliği, dava vekilliği, adliye memurluğu yaptıkları ve zamanla fetvahaneye müsevvidliği, İ’lamat-ı Şer’iyye Müdürlüğü, Medresetü’l-Kudât Müdürlüğü, dersiamlık hatta şeyhülislamlık makamlarına kadar yükseldikleri dikkat çekmektedir.³⁰⁰

Sonuç

Tanzimat döneminin birçok alanda tezahür eden bir vasfı olan ikilik, yükseköğretimdeki hukuk öğretimine de yansımıştır. Bir yandan, Osmanlı’nın kendinden önceki Türk-Müslüman devletlerinden tevarüs edip daha da geliştirdiği medrese düzeni varlığını sürdürürken, diğer yandan çeşitli ilim ve sanat dallarında eğitim veren mektepler ortaya çıkmış ve giderek güçlenmiştir. Hukuk eğitim-öğretimini yönlendiren en önemli etken

²⁹⁶ Ergin, III, 1110.

²⁹⁷ Ergin, III, 1115.

²⁹⁸ Ergin, III, 1113-1114.

²⁹⁹ Ergin, III, 1114.

³⁰⁰ Mehmet İpşirli, “Medresetü’l-kudât”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. XXVIII, s. 344.

devletin uyguladığı hukuk sistemi olduğuna göre, Tanzimat döneminde görülen hem usul hem içerik olarak Avrupa menşeli kanunların derlenmesi ve uygulamaya konması hukuk eğitiminin medrese eğitiminden müstakil bir hüviyet kazanmasını gerektirmiştir. Ceza, anayasa ve usul kanunları yabancı kanunlar etkisinde oluşturulurken medeni kanun ve diğer bazı kanunlar Osmanlı'nın sonuna kadar bu etkiden kısmen uzak kalabilmişlerdir. Diğer bir etken bu kanunları tatbik eden yargı organlarının da klasik döneme oranla oldukça çeşitlenmesi ve farklılaşmasıdır. Bu da, yeni bir hukuk bürokrasisinin, ayrıca avukatlık gibi Osmanlı için yeni bir iş alanının doğmasına, dolayısıyla bu formasyonla yetişmiş hukukçulara ihtiyacın giderek artmasına yol açmıştır. Bu çerçevede bir yandan medreselerde ıslahat faaliyetleri görünüp, en azından müfredatı yeni gelişmelere uygun hale getirme çabalarına rastlansa da, medresedeki hukuk eğitiminden bağımsız hukuk mektebinin kurulması kaçınılmaz olmuştur. Hukuk Mektebi, hem hoca kadrosu, hem okutulan dersler, hem de öğrenci profili bakımından ilginç bir geçiş dönemi örneği olmuştur. Fıkıh ve fıkıh usulü merkezli dersler yanında Batı menşeli hukuk ve kanunlar; medreseli fıkıh âlimleri ile gayrimüslim Osmanlı bilginleri, medrese çıkışlı Müslüman öğrenciler ile gayrimüslim öğrencilerin bir arada bulunduğu Hukuk Mektebi, Cumhuriyet sonrasında kurulacak olan hukuk fakültelerinin de bir çekirdeğini teşkil etmesi açısından hukuk eğitimi tarihimizde önemli bir yere sahiptir.

EKLER:

Tablo-1: Mekteb-i Hukuk'un 1891-1908 arasında uygulanan müfredatı

Sınıf	Dersler
1	Mecelle, Ceza Kanunu, Hukuk-i Düvel, Hukuk-i İdare, Kitabü'n-Nikâh, Mukaddime-i İlm-i Hukuk
2	Mecelle, Vesaya ve Feraiz, Hukuk-i İdare, Hukuk-i Düvel, Usul-ü Muhakemat-ı Cezaiyye
3	Mecelle, Usul-i Fıkh, Usul-ü Muhakemat-ı Hukukiyye, Ahkâm-ı Evkâf, Uhud (Anlaşmalar), Ceza Kanunu, Ticaret-i Berriye Kanunu

4	Tanzim-i İlâmât-ı Hukukiye, Tanzim-i İlâmât-ı Cezaiyye, Arazi Kanunu, Usul-i Fıkh, Kitabü'd-Diyât, Ticaret-i Bahriyye Kanunu, Mukayese-i Kavânîn
---	--

Tablo-2: Medresetü'l-Kudât Dört Yıllık Ders Programı (1914)³⁰¹

Sınıflar	Dersler
1	Dürer, Mecelle, Sakk-ı Şer'i, Ferâiz, Medhal-i Hukuk, Kanun-i Ceza, Kitabet-i Resmîye, Hüsn-ü Hatt-ı Ta'lik, İktisad, Hukuk-i Düvel
2	Dürer, Mecelle, Sakk-ı Şer'i, Feraiz, Arazi Kanunu, Usul-ü Muhakemat-ı Cezaiyye ve Sulh Kanunları, Usul-ü Muhakeme-i Hukukiyye ve Sulh Kanunları, Kitabet-i Resmîye, Hüsn-ü Hatt-ı Ta'lik, İktisad, Hukuk-i Düvel
3	Dürer, Mecelle, Sakk-ı Şer'i, Usul-ü Muhakeme-i Hukukiyye, Tanzim-i İlâmât-ı Hukukiyye, Arazi Kanunu, Usul-u Muhakemat-ı Cezaiyye ve Sulh Kanunları, Tanzim-i İlâmât-ı Cezaiyye, Ticaret-i Berriye, Defter-i Kassam, İktisad, Hukuk-i Düvel
4	Dürer, Mecelle, Sakk-ı Şer'i, Kanun-ı Ceza, Hukuk-ı İdare, Ahkâm ve Nizâmât-ı Evkâf, Tatbikat-ı Şer'iyye, Ticaret-i Bahriyye, Tatbikat-ı Hukukiye ve Cezaiye ve Ticariye

³⁰¹ Yörük, *a.g.m.*, 103-104.

İTTİHAT VE TERAKKİ'NİN YÜKSEKÖĞRETİM POLİTİKASI: DARÜLFÜNUN'U İNKİŞAF ETTİRME ÇABALARI

Levent Düzcü*

Giriş

Osmanlı bürokrat elitleri 18. yüzyılın sonlarından itibaren Batı ile doğrudan temas halinde olmalarının yanında, onunla siyasi ve iktisadi rekabet edebilme yollarının doğrudan bilim ve teknoloji ile mümkün olduğunu kavramış görünüyorlardı. Sözü edilen yüzyılın sonlarında askeri amaçlı kurulan mühendishaneler ve bunlar için Avrupa'dan getirilen yabancı uzman ve öğretmenler hep bu amaca matuf adımlardı.³⁰² 19. yüzyılın ilk yarısında özellikle II. Mahmut döneminde daha ileri adımlar atılarak Mekteb-i Harbiye, Mekteb-i Tıbbiye başta olmak üzere rüşdiye ve idadiler açılmış, Batı orjinli eğitime geçilmeye başlanmıştı. İlerleyen dönemlerde ilkokul, ortaokul ve lise seviyesinde olmak üzere iptidaiye, rüşdiye ve idadilerin sayısı önemli derecede artırılacaktı. Ancak bunlar aşağıdan yukarıya doğru vatandaşların temel eğitimi ile ilgili adımlardı.

Sözü edilen yüzyılın sonlarında askeri amaçlı kurulan mühendishaneler ve bunlar için Avrupa'dan getirilen yabancı uzman ve öğretmenler bu politikaya uygun pratiklerdi. Devlete bağlı bir yükseköğretimin bilim üretmesi gerektiği konusu, 1845'de kurulan Muvakkat Meclis-i Maarif'in 21 Temmuz 1846'da padişaha sunduğu bir layihada, darülfünun kurulması ile öneriliyordu. Bu öneride eğitim aşağıdan yukarı doğru bir basamak şeklinde düşünülmüştü. İlk kademe sıbyan okulları, ikinci kademe rüşdiye okulları, üçüncü kademe ise bütün ilim ve fenni talim edeceklerine, talep edilen ilmin merkezi olmak üzere gece ve gündüz şeklinde eğitim –öğretimin görüleceği bir yükseköğretim, orijinal ifadesiyle darülfünun olacaktı. Görüldüğü üzere üçüncü basamakta darülfünun tavsiye edilmekteydi. Bu tavsiyeye dikkatli bakıldığında meclisin, eğitim sorununa oldukça bütüncül bir bakış ile yaklaştığı anlaşılır. Bundan hareketle hemen bir darülfünun inşasına başlanmış ve inşaatı ise 1854 yılında ancak tamamlanabilmişti.³⁰³ Layihadan hareketle devletin yükseköğretim vizyonunun

* Dr. Levent Düzcü, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Tarih Bölümü.

³⁰² Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, TTK, Ankara, 1999, s.60-69; Yaşar Bedirhan-Figen Atabey, "Osmanlı Bahriyesinde Yabancı Danışmanlar", *Turkish Studies*, Volume 8/5, Spring 2013, s.128-129.

³⁰³ İlhan Tekeli, *Tarihsel Bağlamı İçinde Türkiye'de Yükseköğretimin ve YÖK'ün Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010, s.97-99.

bir sisteme dayalı olduğu iddia edilebilir. Ancak böyle bir projeyi hayata geçirmek bile bir yarım asrın geçmesi beklenecektir.³⁰⁴

Darülfünun kurulması ve binasından daha önemli nokta ders materyalleri, kütüphane ve ders öğreticilerinin hazırlanması işiydi. Bu noktada Osmanlı siyasi eliti darülfünuna temel olabilecek bir akademinin kurulmasına karar verdi: Encümen-i Daniş. 18 Temmuz 1851’de açılışı yapılan bu akademide bilim dilinin Türkçe olması ve darülfünun için elzem olan ders kitaplarının yazılması kararlaştırıldı.³⁰⁵

Encümen-i Daniş’in kitap çalışmaları ağır aksakta olsa devam ederken ilk darülfünun açma çalışmaları 1863’de gerçekleşmişti. Kimyager Derviş Paşa’nın açılışını yaptığı darülfünun halka açık olarak yapılmaya başlanmıştı. Ancak dersler her ne kadar halka açık olsa da tam manasıyla halka hitap etmediğinden iki yıl sonra gerekli ilgiyi görmemiş, binası da Maliye Nezaretine tahsis edilince istenilen verim alınamamıştır. Bu kez 1867 yılında çıkarılan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile darülfünun daha detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Üç yıl sonra darülfünun bu nizamname ön görülerek ikinci defa açılmıştır. Ancak bu darülfünun da 1872’de tekrar kapatılmıştır. Üçüncü girişim 1874 yılında gerçekleşmiş, bu yeni darülfünun ise 1881’de eğitime ara vermek zorunda kalmıştır.³⁰⁶

Abdülhamid’in Mirası

Darülfünun’un üçüncü kez kapanmasının ardından bu kez II.Abdülhamid döneminde, uzun yıllar sadrazamlık yapmış olan Mehmed Said Paşa konuyu gündeme getirmiş ve hazırladığı raporlarla padişahın onayını alarak 12 Ağustos 1900 tarihinde yeniden darülfünun açılmasına karar verilmiştir. Darülfünun açılışı sultanın tahta çıkış törenine (31 Ağustos 1900) denk getirilmiş, konu sembolik açıdan taçlandırılmıştır. Buradaki yeni ismi Darülfünun-ı Şahane’dir. Açılan darülfünununun 27 maddelik bir de nizamnamesi yayınlanmıştır (12 Ağustos 1900). Bu nizamnamede darülfünun, yüksek din ilimleri, matematik ve doğa ilimleri ile edebiyat şubelerinden oluşuyordu. Ayrıca Hukuk Mektebi ile Tıp Mektebi’nin de darülfünuna dahil olduğu burada açıkça belirtilmiştir. Yeni darülfünununun müdürü, padişah tarafından atanacak olup ders veren öğretmenlerin alanlarında uzman olmaları şart koşulmuştur.³⁰⁷ Nizamnamedeki içeriğe bakıldığında 1900 yılında kurulan darülfünunun, bugünün

³⁰⁴ Türkiye’de darülfünun çalışmaları genelde 1900 sonrası kapsamaktadır. Ancak 1846 yılında açılmasına karar verilmiş olan bir darülfünunun tam olarak açılmamasının nasıl oluyor da yarım asır kadar sürdüğü sorusu üzerine henüz tam olarak yeterli düzeyde çalışmalar yapılabilmemiş değildir. 1900’den sonra düzenli bir şekilde işleyen darülfünundan ziyade 50 yılı aşkın üzerinde düşünülen ve birçok tartışmayı bünyesinde barındıran bir darülfünun macerası daha önemli, karmaşık ve problematiktir.

³⁰⁵ Tekeli, *a.g.e.*, s.100.

³⁰⁶ Emre Dölen, *Türkiye Üniversite Tarihi, Osmanlı Döneminde Darülfünun*, cilt 1, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009s.66, 72-76, 87-107, 120, 135, 159.

³⁰⁷ Emre Dölen, “II. Meşrutiyet Döneminde Darülfünun”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, X-1, 2008, s.1-3.

Türkiye’indeki fakültelere karşılık geldiğini ya da günümüz üniversitelerinin ilahiyat, fen-edebiyat, tıp ve hukuk fakültelerinin temellerini attığı söylenebilir.

II. Abdülhamid döneminde darülfünunda bu yeni şekillenme devam ederken eğitimde geniş bir şekilde okullaşma yaşanmaktaydı. Hukuk Mektebi, Lisan Mektebi, Ticaret Mektebi, Ziraat Mektebi, Maden Mektebi, Sanayi-i Nefise Mektebi, Mülkiye Mektebi gibi birçok farklı alanlarda bugünkü üniversitelerin aynı adlı fakültelerine karşılık gelen bu okullar hiç şüphesiz Cumhuriyet dönemi Türkiye’sinin üniversite temellerine işaret eder. Sultan II. Abdülhamid, kendine özgü kurduğu yönetim anlayışı bir kenara bırakılırsa, eğitimin her alanında ve her seviyesinde büyük bir atılımın da yaşandığı bir dönemin adıdır. 1909’da kendisini iktidardan uzaklaştıran Jön Türklerin birçoğu kendisinin zamanında açtığı bu yüksekokullarda yetişmiş kişi ve kadrolardır.³⁰⁸

Darülfünun’da Canlanma: İttihatçıların Organizasyonu

İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin önde gelen kadroları Batıdaki seçkin elitler gibi topluma yön vermeyi gerekli görmüşlerdir. Toplumun içinde bulunduğu cehaleti gören bu yeni seçkin grup Kıta Avrupa’sında etkili olan pozitivist-materyalist akımların etkisi altında kalmışlardı. Bu yeni siyasi-bürokratik elit Türkler “yüzyıllardır dimağı uyumuş” halkı uyandırma görevini kendilerinde buluyorlardı. Bu durum, vatani, içinde bulunduğu kötü şartlardan kurtarmak olarak özetlenebilirdi. Le Bon, Comte, Buchner ve Durkheim gibi Avrupalı pozitivist teorisyenlerden etkilenen Jön Türkler, hayatı “elle tutulur bir nesne” şeklinde tanımlama eğiliminde olmuşlardır. Bu tanım onları, hayatın her alanının bilimsel yöntemlerle sınanabileceği sonucuna ulaştırmıştı.³⁰⁹ İttihatçı elit bütün bir meşrutiyet boyunca eğitim ve bilim politikasını bu çerçevede değerlendirmişti, denilebilir. Onlar toplumu / kitleleri bilimsel açıdan yönlendirebileceklerini düşünüyorlardı.

Genel olarak bu düşüncelere sahip olan İttihatçı elit kadro yükseköğretim konusunda önceki dönemlere göre epey mesafe kat etmişlerdir. Bir kere önce Darülfünun-ı Şahane ismini Darülfünun-ı Osmani olarak değiştirmekle işe başlamışlardır. Onlar zamanında darülfünun reform çabaları aşamayla ve adım adım yapılan birtakım düzenlemelerle gerçekleşmiştir. Darülfünunda yeni kürsülerin kurulması, yabancı öğretim elemanları getirilmesi, Avrupa’ya öğrenci gönderilmesi, fakülte dergileri çıkarılması ve ders kitaplarının hazırlanması gibi

³⁰⁸ Sultanın okullaşmaya bu kadar önem vermesindeki en önemli sebep azınlık ve yabancı okulların sayısındaki artış ile alakalıdır. II. Abdülhamid, eğitimi ülke ve toplumun bir kalkınma aracı olarak görmüş, ancak kendisine muhalif grupların yetişmesini sağlamasına da engel olamamıştır. Bkz., Ercan Uyanık, II. Meşrutiyet Dönemi’nde Toplumsal Mühendislik Aracı Olarak Eğitim: Eğitim Politikaları (1908-1918)”, *Amme İdaresi Dergisi*, cilt 42, sayı 2, 2 Haziran 2009, s.69.

³⁰⁹ Uyanık, *a.g.m.*, s.70-71.

yükseköğretim işleri ile meşgul olmuşlardır. Bu çalışmalarına başlamak için öncelikle darülfünunu, Mekteb-i Mülkiye binasından kurtardıktan sonra bugünkü İstanbul Üniversitesi'nin Bayezıt-Veznecilerdeki kampüsünde bulunan Zeynep Hanım Konağı'na taşınmıştır.³¹⁰

İttihat ve Terakki yöneticilerinin yükseköğretim politikasının temel noktalarını şöyle sıralayabiliriz: Dil öğrenilmesi, yeni tıp, diş ve eczacılık mekteplerinin kurulması, inas darülfünunun açılması ve darülfünunda Alman hocaların istihdam edilmesi.

Bu genel politikalara girmeden önce sözü edilen politikalara yön veren Emrullah Efendi'den ve onun nazari yaklaşımından söz etmek gerekmektedir. 1908'den itibaren mecliste mebus olan Emrullah Efendi iki kez maarif nazırı olmuştur. Emrullah Efendi'ye göre "Avrupa dillerini iyi bilmeliyiz". Bu amaçla yüksekokullar için darülfünunda lisan şubesi açmıştır. Bu şubede Fransızcanın yanı sıra, İngilizce, Almanca, İtalyanca ve Rusça dilleri öğrenilecek, bu dil bölümleri Edebiyat şubesine bağlı olarak hizmet verecekti. Emrullah Efendi, dil sorunu ile uğraşırken darülfünuna bir *ihtiyat sınıfı* ilave ettirdi. Bu yeni sınıf, II. Abdülhamid döneminde darülfünun okuyamadıkları bahanesiyle darülfünuna kaydolan ve sayıları 1500-2000 kişi kadar olan öğrencileri kapsıyordu. Bunlar özellikle Hukuk Mektebi kısmına yazılmışlardı. Emrullah Efendi, idadi öğretimi olmayan ve medrese çıkışlılar için önce bir yıl sonra da iki yıl olmak üzere "ihtiyat sınıfı" açtırmıştır. Onun ihtiyat sınıfı fikri çok tartışıldı. Meclisten güvenoyu alan Emrullah Efendi, "fakülte demek serbestlik demektir", diyordu.³¹¹

Emrullah Efendi'nin yükseköğretimde kendisinden en çok söz ettiren düşüncesi "Tuba Ağacı Nazariyesi"dir. Osmanlı devletinin içinde bulunduğu gerek içerde gerekse dışarıdaki şartlar altında büyük sorunlarla uğraşan İttihatçı elit, toplumu ve ülkeyi kurtarma projelerini sıklıkla düşünüyor ve bunu hayata geçirmeye çalışıyorlardı. Emrullah Efendi'nin bu yeni nazariyesini de böyle okumak mümkün gibi görünüyor. Tuba Ağacı Nazariyesi, yükseköğretimden başlayarak elit bir kadro oluşturup orta öğretim ve ilköğretim gibi daha alt birimlere doğru yayılmayı hedeflemiştir. Emrullah Efendi'ye göre eğitimin planlanması işi çok uzun sürmektedir ve bunlarla vakit kaybedilecektir. Bu teoriye göre, belirli kriterler açısından seçilmiş kişilerin eğitime öncelik tanınacak, sonra bu eğitilmiş grup gidip halkı eğitecektir. Emrullah Efendi'ye göre eğitimin üç temel hedefi vardır: İlmi korumak-ilmin yayılmasını sağlamak, vatandaşa genel eğitim vererek birlik ve beraberliği sağlamak. Bu

³¹⁰ Dölen, *a.g.m.*, s.4-5.

³¹¹ Mustafa Ergün, "Emrullah Efendi, Hayatı, Görüşleri, Çalışmaları", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakülte Dergisi*, cilt XXX, Sayı 1-2, 1979-1982, s.7-36.

hedefler ister istemez yeni bir seçkinler kulübünü kurmuş görünüyordu. Onun bu teorisine ciddi eleştiriler getirilmiştir. Bunlardan biri Satı Bey'e ait olmaktadır. Satı Bey'e göre, eğitime yukarıdan değil kiraz ağacı gibi aşağıdan başlanmalıdır. Zayıf ve işlevi olmayan bir ilköğretimden sonra iyi bir ortaöğretim ve üniversite nasıl olacaktır. Satı Bey'in bu saldırılarına karşı Emrullah Bey kendisine cevap vermiştir. İlimin yukarıdan başladığını, bütün fenlerin ortaya konulursa buna cevap vereceğini anlatır.³¹² Satı Bey'in itirazlarından ilki yükseköğrenim görmüş bir aydınlar grubunun gerekli olduğudur. İkincisi ise Avrupa'da önce yükseköğretimin geliştirildiği sonra ilköğretimin ele alındığı iddiasına olan muhalefetidir. Bu noktada Satı Bey, eğitimde reformun yukarıdan değil aşağıdan başlaması gerektiğini söylerken, Emrullah Efendi'yi pedagoji bilmemekle suçlar.³¹³

Satı Bey ile Emrullah Efendi arasındaki tartışmanın boyutu aslında İttihat ve Terakki'nin hem genel hem de özelde yükseköğretim politikasının ana hatlarını gösterir niteliktedir. Emrullah Efendi'nin yukarıdan aşağıya toplumun ve ülkenin darülfünun öncülüğünde / önderliğinde değiştirilmesi, dönüştürülmesi ve ilerlemesi düşüncesi İttihatçıların elitist tavırlarına uygun düşmektedir. İttihatçıların özellikle 1913 sonrasındaki iktidarlarında yaptığı birçok uygulama toplum mühendisliği çerçevesinde değerlendirilmelidir. Örneğin Türk Ocağı'nın ülkenin birçok yerinde verdiği konferanslar toplumu milliyetçi / vatansever yönde kanalize etme çabalarına denk düşmektedir.

Bu noktada Ziya Gökalp'in Darülfünun Edebiyat Fakültesine hoca olması ayrıca düşünülmelidir. Ziya Gökalp, darülfünunun özerkliğine, düşünce özgürlüğüne saygı göstermiş, darülfünun eğitiminin bir sistem içinde yürütülmesini ve milli amaca yönelik olmasını ileri sürmüştür. Yine darülfünunun en önemli görevinin bilimsel araştırma yapmak olduğunu savunmuş, milli kültür kavramının üniversite bünyesinde –özellikle Edebiyat Fakültesi- şekilleneceğine inanmıştır. Ayrıca pek çok gencin lisansüstü öğrenim için Avrupa ülkelerine gönderilmesine de ön ayak olmuştur.³¹⁴ Ziya Gökalp'in bu öncü rolünü bir yere not edersek eğer, sonraki yıllarda darülfünunun özellikle edebiyat fakültesinin İstanbul Üniversitesi adıyla 1933'den sonra Cumhuriyetin ilk bilim politikalarını yönlendirmede etkisi olduğu gerçeği ile yeni kurulan ulus devlet için ne kadar anlamlı olduğu anlaşılır. İttihat ve Terakki döneminde Ziya Gökalp ve milliyetçi düşünürlerin birçoğu 1913-1918 yılında sosyal bilimlerde ve topluma verdikleri mesajlarda düşüncelerini açıkça yazmaktan

³¹² Tuba Yavaş Taşdelen-Cemil Oruç, “Yükseköğretimin Yapılandırılmasında Emrullah Efendi'nin “Tuba Ağacı Nazariyesini Yeniden Düşünmek”, *Turkish Studies*, volume 10/2, Winter, 2015, s.1007-1024; Murat Polat-İ.Bakır Arabacı, “Emrullah Efendi ve Satı Bey'den Günümüze: Eğitimde Yenileşme Sorunsalı”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 21, 2015, s.37.

³¹³ Polat-Arabacı, *a.g.m.*, s.38.

³¹⁴ Emre Dölen, *a.g.m.*, s.17.

çekinmemişlerdir. Edebiyat ve Hukuk fakültelerinin Osmanlının son döneminin sosyal bilimlerde en çok yazan ve uluslararası alanda bilime entegre olmaya çalışan yerler olması yanında milliyetçi düşüncenin Türk toplumunda temellendirilmesi çabalarında da önemli roller oynadıkları gözden kaçmamaktadır. Üniversitenin diğer bir fakültesi olan Fen Fakültesi de kendi alanında yaptığı yayınlarla önceki dönemlerde görülmeyen sayıda makale ortaya koymuştur.³¹⁵

1912'ye kadar gelen darülfünun programları gerçekte Avrupa üniversitelerinin program içerikleri ile karşılaştırıldığında pek de iç açıcı görünmemektedir. Hukuk Fakültesinde hukuk felsefesi ve sosyolojiden uzak, Edebiyat Fakültesinde ise genelde şiiri vezin parçalarına ayırıp okuma işlevinden öteye gitmeyen bir eğitimin darülfünun/üniversite unvanı ile ne kadar ilgili olduğu tartışma konusu olmuştur. Bu durumdan darülfünunu kurtarmak için İttihatçılar, darülfünun çalışma ve çabalarının bir politikaya dönüşmesi çabası ve sürdürülebilir, sistemli, planlı bir eğitime dayalı üniversite için yapısal düzenleme girişimlerine başvurmuşlardır. Belki böyle bir dönüşümde öncelikli pay Emrullah Efendi'ye ait olabilir. Onun vizyon ve yönlendirmeleri sayesinde 14 Mart 1912'de Maarif Nezareti'ne bağlı bir komisyon tarafından darülfünunun "Teşkilat-ı Esasiye ve İdariyesine Müteallik Nizamname" hazırlanmıştır. Burada darülfünunun özerkliğinden söz edilmemiş, tam tersi Maarif Nezareti'ne sıkı sıkıya bağlanmıştır. Nizamnameye göre darülfünun beş fakülleden oluşmaktadır. Ulum-ı Şer'iyeye, Ulum-ı Hukukiye, Ulum-ı Tıbbiye ve İspençiyariye, Ulum-ı Edebiye ve son olarak Ulum-ı Fünun şubesi. Darülfünun için "Dersaadet Darülfünunu" adı, şubeler için ise fakülte terimi kullanılır. Dişçilik Mektebi'de Ulum-ı Tıbbiye içinde yer almıştır.³¹⁶

Emrullah Efendi'nin hazırladığı bu nizamname taslağı tepki ile karşılaşıncı, yine kendi başkanlığında olmak üzere bir komisyona Avrupa üniversitelerinin kanun ve nizamnameleri dikkate alarak bir kanun tasarısı hazırlatmıştır. Haziran 1912'de Maarif Nezareti bünyesinde hazırlanan bu kanun tasarısı ile darülfünunun içinde bulunduğu problemlili duruma çare aranır. 1912'nin bu ayında "Tedrisat-ı Âliye Layiha-i Kanuniye" adlı bir rapor hazırlanarak Meclis-i Vükelâ'ya sevk edilir. Uygulama fırsatı bulamayan bu tasarıda, yukarıdaki gibi fakülteler yine beşe ayrılmıştı. Yirmi maddeden oluşan tasarı basında

³¹⁵ Bu üç fakülte İttihat ve Terakki döneminde akademik dergiler çıkarmışlardır. Edebiyat Fakültesinin yayınları iki ayda bir yayınlanmaktaydı. Tarih, edebiyat, felsefe ve coğrafya alanındaki yazıları içeren dergi için bkz., *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, sayı 1, Matbaa-i Amire, Mart 1332 ; Yine iki ayda bir yayınlanmak üzere çıkan Hukuk Fakültesinin yayınları için bkz., *Darülfünun Hukuk Fakültesi Mecmuası*; sayı 1, Matbaa-i Amire, Mart 1332; Fen fakültesinin yayınları için bkz., *Darülfünun Fen Fakültesi Mecmuası*, sayı 4, Matbaa-i Amire, 1341.

³¹⁶ Yücel Aktar, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Öğrenci Olayları* (1908-1918), İletişim Yayınları, İstanbul, 1990, s.42-43; Emre Dölen, *a.g.m.*, s. 8-9.

eleştiriye tabi tutulur. Basındaki eleştirinin noktası darülfünun Avrupa'daki muadilleri gibi istiklalini kazanamaması olarak gösterilmiştir. Bu nizamnamelerin yanında Nisan 1913'de darülfünun disiplin işleri ile ilgili olarak bir inzibat nizamnamesi çıkarılmıştır. Bunun dışında 26 Mayıs 1913'de ise "teşkilat-ı ilmiye" adıyla 65 maddeden oluşan ve darülfünunun eğitim - öğretim işleyişini düzenleyen yeni talimatname hazırlanarak yürürlüğe konulmuştur.³¹⁷

İttihat ve Terakki dönemi üniversite politikasında yeni yaklaşım ve uygulamalardan biri de İnas Darülfünunu denilen bir kız üniversitesi fikrinin doğması ve hayata geçirilmesidir. 1870'te ilk defa Darülmualimat adıyla kız öğretmen lisesi teşkil etmesine, rüşdiye ve idadilerde kızlar eğitim almalarına rağmen, devam edebilecekleri bir akademi / üniversite bulunmuyordu. Maarif Nazırı Şükrü Bey'in (1913-1917) döneminde pedagog İsmail Hakkı Baltacıoğlu ve Süleymanpaşazade Sami Bey'in fikri ile 7 Şubat 1914'da İstanbul Darülfünunu konferans salonunda kızlar için ilk derslere başlanmıştı. Yalnız bu dersler hanımlara serbest şekilde verilmekteydi. Derslerde kadın hakları, ev bilgileri, doğa, tarih, pedagoji gibi konular öne çıkıyordu. Derslere talep oldukça fazlaydı ve öğrenci sayısı altı yedi yüze çıkıyordu. Haftada dört gün süren derslere olan yoğun talep, müstakil bir kız üniversitesinin açılması sonucunu doğurdu. Bunun temelinde bu derslerin yanı sıra Darülmualimat ve her geçen sayısı artan kız liseleri ve öğrenci sayısı etkili olmaktadır. Kız öğrencilerin başvuruları da bu süreci hızlandırmıştı. Yapılan başvurular sonucunda süreç tamamlandı ve 12 Eylül 1914'te İnas Darülfünunu adı verilen ilk kız üniversitesi açıldı. Edebiyat ve fen şubeleri olarak iki kısımdan oluşan bu yeni kız üniversitesi, darülfünunun gölgesinde eğitimine 1919'a kadar devam etmiş, mütareke yıllarında erkeklerle aynı bina ve sıralarda karma eğitime geçilince farklı bir sürece girilmiştir.³¹⁸

İttihatçıların üniversite politikalarından biri de Alman üniversite sistemi ve akademisyenlerinden yararlanma yoluna gidilmesidir. Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na giden yolda Alman askeri heyeti ile yakınlaşması kısa bir süre sonra Alman üniversitelerinin reform amaçlı olarak Osmanlı darülfünunu için örnek olarak görülmesi sonucunu açığa çıkardı. Savaş şartlarında İttihatçı siyasi elit, yalnızca Alman akademisine yönelebilecekti. Başka da şansları görünmüyordu. Bundan hareketle Osmanlı Hükümeti darülfünun reformuyla ilgili olarak savaştan kısa bir süre önce aslında Alman eğitiminden faydalanma kararı almıştı. Maarif Nazırı Şükrü Bey'in İstanbul Darülfünunu'na Alman profesörler atayarak kurumu ıslah etme çabası sonucunda Alman müşavir Franz Schmidt, yirmi kadar Alman profesörün darülfünunda ders vermeye başlamasına ön ayak oldu. Alman

³¹⁷ Aktar, *a.g.m.*, s.43-44; Dölen, *a.g.m.*, s. 10-12.

³¹⁸ Ali Arslan-Özlem Akpınar, "İnas Darülfünunu", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, VI/2, 2005, s.226-233.

öğretim elemanları İstanbul'a geldiklerinde karşılarında bir Fransız modeli buldular. Ayrıca darülfünun onlar için bir hayal kırıklığının ötesinde bir şey değildi. Örneğin Fen fakültesinde önceden beri şairler ve gazeteciler görevlendirilmişti. Alman profesörler ordinaryüs profesörler olarak hukuk ve fen fakültelerinde görevlendirilmişlerdi. Alman öğretim elemanlarının darülfünunda yaptıkları çalışmalar sonucunda, Psikoloji ve Pedagoji, Avrupa Felsefesi, Tarih Metodolojisi, Eski Tarih, Arkeoloji, Sami Dilleri Bilimleri, Karşılaştırmalı Ural-Altay Dil Bilimi Alman Dili ve Edebiyatı, İnorganik Kimya, Organik Kimya, Teknik Kimya, Jeoloji, Coğrafya, Botanik, Zooloji, Avrupa Özel Hukuku, Kamu Hukuku enstitüleri kurulmuş ve çalışmaya başlamıştı. Türkçe hazırlanan ders araçlarıyla branş öğretmenleri yetiştirilmeye çalışıldı. Üniversite dergilerinde makaleler ile öğrenciler ve akademisyenlere ilmi bir canlılık kazandırma gayretine girilmiştir.³¹⁹

Sonuç Yerine

İttihat ve Terakki yönetici elitlerinin genel olarak siyaset ve topluma yaklaşımlarının kalkınma, ilerleme ve modernleşme olduğu varsayımı ile hareket ettiği bilinen bir gerçektir. Bu yaklaşımlarının da kaynağı Avrupa'lı pozitivist düşünürler ve yine Avrupa'nın bilim ve teknolojiadaki ilerlemeleri ile yakından ilgilidir. Bu çerçevede İttihatçıların hareket noktalarıdır. Yönetici elitler, 1908 İhtilalinden itibaren darülfünun ve daha geniş anlamda üniversiteleri, yukarıdaki vizyonlarından yola çıkarak değerlendirmişlerdir. Onlar yükseköğretimi gelişmenin, ilerlemenin ve dünyaya entegre olmanın en önemli aracı olarak görmüşlerdir. Bunda da kararlı ve hızlı davrandıklarını belirtmeliyiz. Darülfünun üzerinden bir yükseköğretim politikası onların bilim ve teknolojinin üretildiği ve ülke/toplumun buna göre şekillendirileceği, sanayileşme ve ekonomik kalkınmanın da bundan geçtiği bilinci İttihatçıların bu politikasına yön veren bir ana düşünce gibidir.

Eksikleri ile beraber İttihat ve Terakki'nin darülfünun üzerinden yükseköğretimi yeni baştan şekillendirmeye çalıştığı söylenebilir. II. Abdülhamid döneminden kalan ve dağınık bir yapıyı andıran bir yükseköğretim görüntüsünü organize ve sistemli bir yapıya kavuşturma

³¹⁹ Mustafa Gencer, *Jöntürk Modernizmi ve "Alman Ruhü"*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 125-132; Almanların en önemli kalıcı katkısı disiplinli bilimsel anlayışın dışında Kimya Enstitüsü'nde yaptıkları çalışmalardır. Buradaki organik kimyacı Dr.Kurt Hoesch, Dr. Gustav Fester ve Dr. Fritz Arndt'in verdikleri dersler ve kimya laboratuvarları kurmaları öne çıkan gelişmelerdir. 1917'de kimyager yetiştirmek için kurulan Kimya İhtisas Zümresi, kimyagerlerin serbest kimyagerlik yapabilmeleri için önemli olduğu kadar kimya sanayine kimyager yetiştirmek de ana hedeflerden biri olmuştur. Bkz., Dölen, *a.g.m.*, s.38-39.

abaları kendini gösterir. Örneğin nceki dönemden kalan Mekteb-i Tıbbiye ve Mekteb-i Hukuk'un darlfnn bünyesinde fakülte adıyla yer alması yeni ve baştan bir organizasyon çalışması olarak ve daha önce rneği olmayan bir yapı şeklinde karşımıza çıkar. Tıp ve hukuk mekteplerinin de darlfnna katılması darlfnna modern bir niversite havası vermiştir. İttihatçıların yükseköğretim politikaları çerçevesinde darlfnn adım ve çabalarının, geleceğin İstanbul niversitesi'ni şekillendirdiği iddia edilebilir. İstanbul niversitesi'nin bugünkü hukuk ve tıp fakülteleri işte bu çabaların bir sonucudur.

İttihatçıların darlfnn üzerinden yükseköğretim politikası başka önemli bir nokta üzerinden, ulus devlet formu üzerinden de değerlendirilebilir. 1908'den itibaren Türk milliyetçiliğine dayanan bir ulus devlet inşası, onların düşünür ve politikacılarının yazılarından ve siyaset etme biçim / uygulamalarından anlaşılmaktadır. Darlfnn politikasının bu gayeye de hizmet ettiğini söylemek gerekir. Birer sosyal bilimler fakülteleri olarak özellikle Edebiyat Fakültesi ve Hukuk Fakültesi'nin bunu hedeflediğini ifade edebiliriz. Bu genel çerçeveden ve pratikten hareketle İttihatçıların yükseköğretim politikası yalnızca kendi dönemini şekillendirmemiş, erken Cumhuriyet dönemi niversitesine de aynı pozitivist mantıkla sirayet ederek onu beslemiştir.

KÜLTÜREL DEĞİŞİM SÜRECİNDE SANAT EĞİTİMİ

Erdem Ünver*

Giriş

1683-1699 yılları arasında kutsal ittifak devletleriyle savaşlarda güç kaybeden Osmanlı, 1699 yılında Kutsal Roma-Cermen İmparatorluğu, Avusturya, Venedik ve Lehistan'la imzaladığı Karlofça antlaşmasıyla büyük toprak kaybına uğradı ve gerileme dönemine girdi. Etki alanlarıyla 24 milyon km²'ye hükmeden Osmanlı toprak kaybederken, toprak kaybının belirleyicisi olan Batı'yı, gelişme modeli olarak aldı. Gerileme dönemini takip eden 224 yıl boyunca başkent İstanbul ve 1923 yılında kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin başkenti Ankara, Batı kurumlarını ve bu kurumlara işlerlik kazandıran düşünce sistematiğini ülkeye taşıma çabalarının merkezleri oldular. Bir başka ifadeyle, 16. yüzyılda merkezi yönetimin, ekonominin, askeri sistemin, eğitim sisteminin bozulmaya başlamasıyla ve dış etkenlerle gücünü yitiren Osmanlı Devleti'nin birçok alanda dışa bağımlılığı bugün de devam etmektedir denilebilir.

Reform ve Rönesans hareketleriyle aydınlanma dönemine ulaşan, pozitif düşüncüyü yaşamın merkezine alan Batı, çağdaş dünyanın kapılarını aralarken; ırk, din, dil farklılıklarının bulunduğu büyük bir coğrafyaya hükmeden ve yukarıda ifade edilen nedenlerle güç kaybeden Osmanlı, çok yönlü sorunların üstesinden gelemedi. Aradaki farkın gerçek belirleyicilerinin bilim, teknoloji ve bilimsel verilere dayalı kurumsal yapılar olduğu geç fark edildi. Askeri kurumların Fransız sistemiyle yenilenmesiyle başlayan değişim süreci, diğer devlet kurumlarıyla devam etti. Etkilenme sadece bilim ve teknoloji ile sınırlı kalmadı. Kültürel etkilenme de kendisini açık bir şekilde gösterdi. Tanzimat'la birlikte Batı'nın kültür emperyalizmi aracı olarak eğitim kurumlarının sayısını arttırması bunun en önemli kanıtlarından biriydi. 1857 yılında Paris'te Türk öğrencilere yabancı dil öğretimi için yurt dışında açılan tek okul Mekteb-i Osmani, başarısız olması nedeniyle 1874 yılında kapatıldı (Şişman 2004: 56). Batılı okullar bugün dahi topraklarımızda eğitimlerine devam ederken, sözü edilen okulun kısa sürede kapatılması, gerekliliğin özentiye dayanmasından ve doğru temellendirilemesindedir. Kurum askeri, sosyal alanlar yanında kültürel ve eğitim alanında Fransa etkisinin somut bir örneği gibidir (Karaer 2003: 2).

* Doç.Dr., Atılım Üniversitesi, Ankara.

Fatih Sultan Mehmet'in 1478-1480 yılları arasında Constanza'da Ferrara'yı, 1479-1480 yılları arasında Gentile Bellini'yi İstanbul'a getirmesi, Nakkaş Sinan Bey'i Venedik'e göndermesi, Osmanlı Devleti'nin Batı ile ilk kültürel yaklaşmasını sağladı. Yükselme döneminde gerçekleşen bu buluşma, gerileme dönemindeki buluşmaların dışında bir anlayışla değerlendirilmelidir. Amaç, Batı sanat dilini olduğu gibi almak ve kullanmak değildir. Bu nedenle minyatür anlatımı, 18. Yüzyılda Levni (Abdülcelil Çelebi) ve Abdullah Buhari'ye kadar, yani gerileme döneminin ortalarına kadar devam etmiştir.

Lale Devri ile başlayan ve yönetimin sahiplenmeye başladığı değişim iradesi, Batı orijinli eğitim programlarının ve kurumların yolunu açtı. Batı'nın gelişmişlik düzeyini ülkemize taşımayı amaçlayan ve kültürel değişimde önemli rol oynayan sanat eğitimi kurumlarını, kronolojik olarak Cumhuriyet öncesi ve Cumhuriyet dönemi olarak iki kategoride değerlendirmek mümkündür.

1. Cumhuriyet Öncesi

Bir yandan İstanbul'a ve saraya sanatçılar gelirken, diğer taraftan sanat dersleri bazı eğitim kurumlarının programlarına girdi, sanat eğitimi veren kurumlar oluşturuldu. III. Murat zamanında (1574-1595) sarayda tamamen Batılı ilk müzikli oyun sergilendi. III. Selim'in (1761-1808) Topkapı Sarayı'nda 1797 yılında yabancı bir topluluğa opera temsili verdirildi ve bu tür etkinlikler daha sonra da devam etti. Operanın tanıtımında İtalyanların önemli rolü oldu. Tanzimat'tan yedi yıl sonra, Verdi'nin *Ernani* operası 1846 yılında bir İtalyan opera grubu tarafından Beyoğlu'nda sahnelendi(www.akob.org).

Sanat derslerinin eğitim kurumlarında yer alması 18. Yüzyılın son çeyreğinde gerçekleşti. 1773 yılında açılan Mühendishane-i Bahri Hümayun, 1796 yılında açılan Mühendishane-i Berri Hümayun programlarında mesleğe dönük resim derslerine yer verdi.

Sanat alanında ilk kurumsal örnek II. Mahmut döneminde görüldü. Sultan Vahdettin'e kadar devam eden Mızıkacı Hümayun, Batı'nın çok sesli müziğinin kabullenildiğinin somut delilidir. Mızıkacı Hümayun, Cumhurbaşkanlığı Senfoni Orkestrası'na kaynak teşkil etti.

1924 yılında Musiki Muallim Mektebi'ne ve daha sonra kurulacak olan Devlet konservatuvarlarına kaynak olacak Darüelhan, 1917 yılında müzik öğretmeni yetiştirmek amacıyla Maarif Nazırı Ahmet Şükrü Bey zamanında açıldı ve eğitime başladı. Okul programı Türk müziğini ön planda tutmakla birlikte Batı Müziğine de yer verdi (Özcan 1995: 518).

1835 yılında öğrenciler sanat eğitimi için Viyana, Paris, Berlin ve Londra'ya gönderildiler. 1857, 1861 ve 1910 yıllarında Avrupa'ya öğrenci gönderilmesine devam edildi.

Bosco adlı bir İtalyan tarafından İstanbul'da yapılan ilk tiyatro binasında, 1840 yılında metinleri Türkçe'ye çevrilerek Gaetano Donizetti'nin *Belisario* operası sahnelendi. Bu tiyatroyu 1844 yılında Tütüncüoğlu Michael Naum Efendi aldı. Burada sahnelenen ilk opera (29 Aralık 1844) Gaetano Donizetti'nin *Lucrezia Borgia* adlı yapıtı oldu. 1846 yılında bu tiyatronun yanması üzerine Naum Efendi, bugünkü Tokatlıyan İşhanı'nın bulunduğu yörede yeni bir tiyatro kurdu (www.akob.org).

Kuruluşu Fransızlara verilen, bürokratik nedenlerle açılışı yapılamayan Sanayi-i Nefise, Fransa'da sanat eğitimi alan Osman Hamdi Bey tarafından 1883 yılında öğretime açıldı. Birçok araştırmacının ortak düşüncesine göre Sanayi-i Nefise, Fransız sanat ekolünün Osmanlı'da gelişmesini sağladı. Osmanlı döneminde ve Cumhuriyetin ilk yıllarında sanat derslerini burada eğitim alan sanatçılar verdi.

22 Aralık 1895 günü Paris'te ilk sinema gösterisini yapan Fransız Louis ve Auguste kardeşlerin, 1896 yılında İstanbul'a gönderdiği kamera ile Yıldız Sarayı'nda ve halka açık yerlerde gösteriler yapıldı. 1908 yılı itibariyle çeşitli kentlerde benzer gösteriler devam etti. Yabancıların film gösterilerine izin verilirken, casusluk kuşkusuyla çekimlere izin verilmedi (Özuyar 2004: 40). Talat Paşa'nın bu yasakçı tavrına karşı, Enver Paşa 1915 yılında Merkez Ordu Sinema Dairesi'ni kurarak, devletin sinemaya sahiplenmesini sağladı (Onaran 1999: 14).

2. Cumhuriyet Dönemi

Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran ve Kemalizm ideolojisi olarak tanımlanan askeri ve sivil elit kadro Fransız devrimine, pozitivism ve 19. yüzyıl bilimine dayanarak gelişebilmenin Batı standartları ile olacağını kabullendi (Kasaba 2005: 22). Aslında yeni durum, yeni bir yönetimle Osmanlı döneminde başlatılan çok yönlü değişim sürecinin devam ettirilmesi idi. Ülkeye çok sayıda kültür ve sanat insanı getirilerek, eğitim kurumları oluşturmaları ve eğitim vermeleri sağlandı. 1935 yılında başlayan Avrupa'ya öğrenci gönderme, sonraki dönemlerde de devam etti. Bu durum 1980 yılında son buldu.

2.1. Görsel Sanatlar Eğitimi

1926 yılında kurulan Orta Muallim ve Terbiye Enstitüsü'nde 1932 yılında resim ve müzik bölümleri açıldı. 1929 yılında isim değişikliği ile Gazi Orta Muallim ve Terbiye Enstitüsü, 1976 yılında Gazi Eğitim Enstitüsü, 1982 yılında 2809 sayılı kanunla Gazi Üniversitesi adını alan okulda, ülke ihtiyaçları gözetilerek açılan bölüm, daha sonra Anadolu'daki sanat eğitimi verecek yükseköğretim kurumlarını kuran ve sanat eğitimini yurdun her tarafına yayılmasını sağlayan öğretim elemanlarını yetiştirdi.

Sanayi-i Nefise'nin adı 1928 yılında Devlet Güzel Sanatlar Akademisi, 1982 yılında Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi olarak değiştirildi. 1955 yılında Bakanlar Kurulu Kararıyla kurulan, 1956 yılında Prof. Dr. Adolf Schneck'in eğitim programlarını hazırladığı, Devlet Tatbiki Sanatlar Yüksek Okulu Alman Bauhaus ekolünü ülkemize taşıdı. 1983 yılında Güzel Sanatlar Fakültesi adını alarak Marmara Üniversitesi bünyesine katıldı.

Bugün Güzel Sanatlar Fakültelerinde ve Eğitim Fakültelerinin Güzel Sanatlar Eğitimi Bölümlerinde görsel, işitsel ve hareket sanatlarına yönelik eğitim verilmektedir.

2.2. Müzik Eğitimi

Musiki Muallim Mektebi, orta dereceli okullara müzik öğretmeni yetiştirmek amacıyla 1 Eylül 1924 tarihinde kuruldu, 1 Kasım 1924'te hizmete girdi. 1924-25 öğretim yılı okulun deneme yılıydı, okulun talimatnamesi 29 Temmuz 1925'te yayımlandı ve 1925-1926 öğretim dönemi başında gerçek anlamda müzik öğretmeni yetiştiren bir kurum haline geldi. 1936 yılında okulun bünyesinde "Musiki Muallim Mektebi Temsil Sınıfları" adı altında bir konservatuvar oluşturuldu. Okul, öğretmen yetiştirmenin yanı sıra, sanatçı yetiştirme amacıyla da hizmet vermeye başladı. Müzik, opera, bale ve tiyatro bölümlerini içine alan kurum 1938-39 öğretim yılından itibaren müzik öğretmeni yetiştirme işlevini "Gazi Orta Muallim Mektebi ve Terbiye Enstitüsü" bünyesinde Alman müzisyen Eduard Zuckmayer gözetiminde kurulan üç yıl süreli müzik bölümüne bıraktı.

Müzik öğretmeni yetiştirmek amacıyla 1917 yılında açılan Darülelhan'nın adı, 20 Ocak 1927'de "İstanbul Belediye Konservatuvarı" olarak değiştirildi (Balkılıç 2009: 159).

1934 yılında "Milli Musiki ve Temsil Akademisi Kuruluş Kanunu" çıkarıldı. Okulun öğretim programını yapmak için bir kurul oluşturuldu. Bu konu için Avrupa'dan getirilen uzmanlar çalışmalar yaptı. Ankara Devlet Konservatuvarı'ndan çağdaş besteci ve yorumcular yetiştirildi. Paul Hindemith ve Bela Bartok gibi büyük müzik adamları, müzik eğitimi alanında hizmetler verdi.

Atatürk'ün önderliğinde, müzik alanında yapılan çalışmalardan biri de 1938 yılında Ankara'da askerlerin müzik konusunda gelişmesini sağlamak amacıyla Askeri Müzik Okulu'nun öğretime açılması oldu.

Günümüzde müzik eğitimi; Müzik Öğretmenliği Bölümleri, Güzel Sanatlar Fakülteleri ve Devlet Konservatuvarları olmak üzere üç farklı programla verilmektedir.

2.3. Sinema, Tiyatro, Opera ve Bale

1896 yılında İstanbul'da gösterime başlayan ve ordunun sahiplendiği sinemaya, Cumhuriyet döneminde de ordu sahip çıkarak bir sinema dairesi kurmuştur. Ancak,

gelişiminde daha çok sivil kişilerin önemli rol oynadığı Türk sineması, gelişim sürecinde farklı şekilde sınıflandırılmaktadır:

Âlim Şerif Onaran'a göre,

- 1- Tiyatrocular Dönemi (1923-1939)
- 2- Geçiş Dönemi (1939-1952)
- 3- Sinemacılar Dönemi (1952-1962)
- 4- Yeni Türk Sineması Dönemi (Onaran 1999: 55).

Sinema tarihçisi Nijat Özön'e göre,

- 1- İlk Dönem (1910-1922)
- 2- Tiyatrocular Dönemi (1922-1939)
- 3- Geçiş Dönemi (1939-1950)
- 4- Sinemacılar Dönemi (1950-1970)
- 5- Genç/Yeni Sinemacılar Dönemi (1970 ve sonrası) (Özön, 1985: 333).

Sezer Tansuğ'a göre,

- 1- Tiyatrovari Anlatım Dönemi
- 2- Sinemasal Anlatıma Doğru Yarı Tiyatrovari Dönem
- 3- Sinemasal Anlatım Dönemi (Tansuğ, 1982, 257).

Yakın dönemde yönetimin sinemayı sahiplenmesi adına 1977 yılında Kültür Bakanlığı Güzel Sanatlar Genel Müdürlüğüne bağlı Sinema Dairesi Başkanlığı kuruldu. Kurum 1989 yılında Telif Hakları ve Sinema Genel Müdürlüğüne, 02.11.2011 tarihinde 662 Sayılı Kanun Hükmünde Kararname ile Kültür ve Turizm Bakanlığına bağlı Sinema Genel Müdürlüğüne dönüştürüldü. Bugün çok sayıda üniversitede Güzel Sanatlar Fakültelerinde Radyo, Televizyon ve Sinema eğitimi verilmektedir.

Türkiye'de ilk özel bale okulu İstanbul'da Lydia Krassa Arzumanova tarafından 1931 yılında açıldı. 1944 yılında Eminönü Halkevi Bale Grubu tarafından *İnci'nin Kitabı*, *Antikacı Dükkânı* ve *Bir Orman Masalı* sahneye konuldu. Koreografileri Arzumanova yaptı. İlk bale okulu 1947 yılında İstanbul'da Yeşilköy'de Valois tarafından bir ilkokulda kuruldu. Bu okuldaki öğretim, 1950 yılında Ankara Devlet Konservatuarı'nda kurulan bale bölümünde devam etti.

Mızıka-i Hümayun 1924 yılında Cumhurbaşkanlığı Senfoni Orkestrasına dönüştürüldü ve Musiki Muallim Mektebi kuruldu. Çok sesli müzik eğitimi için yurt dışına gönderilen Hasan Ferit Alnar, Ulvi Cemal Erkin, Ahmet Adnan Saygun, Necil Kazım Akses ve Cemal Reşit Rey, Türk kültürü motiflerini bestelerinde kullandılar. Musiki Muallim Mektebi 1936 yılında konservatuvara dönüştürüldü. Bu okulun mezunları ilk opera temsilini verdi. 1960

yılında İstanbul'da Aydın Gün, Tepebaşı Dram Tiyatrosu'nda İstanbul Şehir Operası'nı kurdu (www.akob.org).

1948 yılında Ankara'da, ünlü Alman mimar Bonatz tarafından, Ankara Sergievi binası tiyatro ve opera binasına dönüştürüldü ve Büyük Tiyatro, 2 Nisan 1948 Cuma gecesi törenle hizmete girdi. 1949 yılında 5441 sayılı yasayla Devlet Tiyatroları kuruldu, Devlet Opera ve Balesi 1970 yılına kadar bu kuruma bağlandı. 1970 yılında Devlet Opera ve Balesi Genel Müdürlüğüne dönüştürüldü. 1970 yılında İstanbul, 1982 yılında İzmir, 1990 yılında Mersin, 1997 yılında Antalya, 2008 yılında Samsun Devlet Opera ve Balesi Müdürlükleri şubeler olarak Genel Müdürlüğe bağlandı.

Değerlendirme

Toplumların gelişmişlik düzeyleri, diğer toplumları etkileme düzeyini de belirler. Bilimde, teknolojiye ve kültürde hakim güç olan devletler, kendi standartlarını oluştururken, geri kalmış toplumlar belirlenen bu standartların belirlediği alan içinde hareket ederler. Bu nedenle Osmanlı Devleti güçlü olduğu yükselme dönemlerinde, Batı'nın izlediği ve etkilendiği bir devlettir. Reform ve Rönesans hareketleriyle birlikte pozitivist anlayış, Batı'nın ve Doğu'nun kaderini farklı yönlerde değiştirdi. Batı gelişirken, Osmanlı Devleti durakladı ve geriledi. Hakim güç rolleri değişti. İzleyen ve taklit eden Avrupa artık izlenen ve taklit edilen bir konuma geldi.

Bir başka deyişle uygarlık, bilimde, teknolojiye, eğitimde ve güzel sanatlar alanlarında geleceğe yönelik değişkenlik ister. Gelişmeyi ifade eden bu değişkenlik gerçekleşmediğinde, toplumlar da gelişemez. Osmanlı'yı ve daha sonra Türkiye Cumhuriyeti'ni Batı'ya yönelten asıl neden gelişmeyi sağlayacak değişkenleri oluşturamamış olmalarıdır.

Ülkenin gelişmesinde bilim ve teknolojinin yanında, kültürün de belirleyici rolü kabul edilirken, yöresellik, ulusallık, evrensellik ve çağdaşlık kavramları doğru biçimde sorgulanamadı. Sanat alanında getirilen yeniliklerin yeni bakış açıları getireceği, kültürel beğeniye geliştireceği hesaplanırken, kendi sanat dilimiz dışlandı ve gelişen dünyaya göre değişen bir sanat serüveni yaşayamadık. Bize özgü olan önemsenmezken, sanat eğitimi derslerinde yaratıcılık yeni olan üzerinde geliştirildi. Yerli olandan evrensel bir sanatsal form çıkartılamadı.

Osmanlı döneminde Türk El Sanatları eğitiminin verildiği Enderun-i Hümayun'dan sonra, 1915 yılında Hattatlar Mektebi kuruldu. Öğretim Birliği Kanunu ile önce Şark Tezyini Sanatlar Mektebine, 1936 yılında Türk Tezyini Sanatlar Şubesi ismiyle, Devlet Güzel Sanatlar Akademisine bağlandı. Bölümün adı daha sonra Türk Süsleme Bölümü olarak değiştirildi. Bugün bazı üniversitelerin güzel sanatlar fakültelerinde bölüm, sanat eğitimi

bölümlerinde ana sanat ya da seçmeli sanat dersleri kapsamında yer almaktadır (www.msgsu.edu.tr/). Genel sanat eğitimi içinde öğrenci bağlamında önemli bir sayıya sahip olduğu söylenemez.

Yukarıda yer alan tarihsel bilgiler, aslında çok kısa ve eksiktir. Amaç, bugün egemen olan sanat dallarının bizimle olan bağı ve gelişleri ile ilgili fikir oluşturmaktır. İlk dönemlerde eğitim kurumlarının kuruluşu, programların oluşturulması, ilişkilerin yoğunluğu nedeniyle Fransızlara verildi. Derslere daha çok yabancı eğitimciler girdi. Cumhuriyet döneminde de etkilenmeler devam etti. 1835 yılında Avrupa'ya sanat eğitimi için öğrenci gönderme, 1980 yılına kadar devam etti.

Aslında 1950 yılı sonrası çok partili sisteme geçiş, uluslararası ilişkilerin yoğunlaşması, bilim ve teknolojiadaki gelişmelerin toplumsal yaşama daha hızlı katılımı, ilişkileri farklı bir boyuta taşıdı. Böyle bir ortamda Batılı ve evrensel değerlerin ülkeye taşınması daha kolay oldu. Sanat eğitimi alanı, kurum ve programlarıyla bu değişim ve gelişimin yoğun yaşandığı alan oldu (Tansuğ 1988: 8).

Farklı sanat alanlarındaki somut gelişmeleri birkaç başlık altında değerlendirmek mümkündür:

1. Fatih Sultan Mehmet ile başlayan ve daha sonra devam eden, Saray'a ve İstanbul'a Batılı ressamın gelmesi, sarayda iltifat görmeleri, daha 15. yüzyılda Batı resim dilinin benimsendiğini ve gelecekte ithal edileceğinin bir işareti olarak değerlendirilebilir.

2. III. Selim Döneminde 18. yüzyılın son çeyreğinde sarayda Batılı ilk müzikli gösteri yapıldı. Bunu diğer yabancı opera gösterileri izledi. Bosco adlı bir İtalyan tarafından İstanbul'da yapılan ilk tiyatro binasında, 1840 yılında metinleri Türkçe'ye çevrilerek Gaetano Donizetti'nin *Belisario* operası sahnelendi. Bugün çok sayıda devlet ve özel tiyatro sahnesinde, tercüme ve yerli eserler izleyicilerle buluşmaktadır. Üniversitelerin Güzel Sanatlar Fakültelerinde çağdaş tiyatro eğitimi verilmektedir.

3. Osmanlı'da Görsel Sanat Eğitimi veren ilk kurum olan Sanayi-i Nefise Mektebi'ni kurma görevi Fransızlara verildi. Bürokratik sorunlar nedeniyle kuruluşu, Paris'te eğitim alan Osman Hamdi Bey tarafından 1883 yılında gerçekleştirildi. Okul tamamen Fransız eğitim sisteminde, Fransız sanat anlayışına göre tasarlandı ve derslere büyük oranda Fransız eğitimciler girdi. Özellikle 19. yüzyılda Batı'dan gelen yoğun teknik ve biçim etkilerine, Levanten denilen azınlıklar öncü oldu. Batılı ressamın İstanbul'da yaşama ve çalışma olanağı bulmaları resim sanatının yerleşmesini kolaylaştırdı (Tansuğ 1999: 15). Günümüzde Mimar Sinan Üniversitesi olarak öğrenimine devam eden okul, Geleneksel Türk Sanatları dâhil, çok yönlü sanat eğitimi vermektedir.

4. 1917 yılında müzik öğretmeni yetiştirmek için kurulan ve Batı eğitimini model alan Darulelhan, günümüzde müzik eğitimi veren yükseköğretim kurumlarına dönüştürüldü. Bu kurumlarda hem Batı müziği ve hem ulusal müzik eğitimi verilmektedir.

5. Mızıka-i Hümayun, Batı orijinli çok sesliliğin getirilmesinde işlevsel bir rol aldı ve yine Batı orijinli orkestralara dönüştürüldü.

6. Fransız Louis ve Auguste kardeşlerin 1896 yılında İstanbul'a gönderdiği kamera ile çekimler ve gösteriler yapıldı. Sinemayı, Osmanlı döneminde Enver Paşa'nın isteği doğrultusunda ordu sahiplendi. Bu sahiplenme Cumhuriyet döneminde de devam etti. Ancak gelişmesi sivil kişilerin öncülüğünde oldu. Bugün üniversitelerimizde Batı anlayışına dönük sinema, radyo ve televizyon eğitimi verilmektedir.

7. III Murat zamanında sarayda tamamen Batılı ilk müzikli oyun sergilendi. Tamamen Batı'yı taklit eden opera ve balenin kurumsal başlangıç tarihi 1948 yılıdır. Çok kısa bir geçmişi olan bu iki sanat dalı da devletin sahiplenmesi ve üniversite düzeyinde eğitim ile gelişmesini sürdürmektedir.

8. Milli Eğitim Bakanlığı, YÖK ve Dünya Bankası arasında yapılan bir antlaşma ile 1994-1997 yıllarında Eğitim Fakülteleri Programları, dolayısıyla bu fakültelerin sanat eğitimi bölümleri programları yeniden yapılandırıldı. Uzman sıfatıyla gelen yabancıların liderliğinde, 150 yıllık ulusal deneyim ve birikimimize dayanmayan, kendi eğitimcilerimizin görüşleri önemsenmeden, yeterince tartışılmadan ortaya çıkan bu yapılanma, ithal bir model olarak değerlendirilebilir.

9. Osmanlı ile başlayan etkilenme ve yapılanmalar halen devam etmektedir. Sanat eğitimi bölümlerimizin programları ve eğitim anlayışı, Batı'nın izlerini taşımaktadır. Çünkü bilgiyi ve teknolojiyi üreten, bunları toplumsal yaşama katan Batı, beraberinde kültür de üretmektedir. Bilim ve teknolojinin sürekli gelişimi, sanatsal değişimi ve çeşitliliği getirmektedir. Bu nedenle yeni olan hep Batı'da yer aldı.

10. Bugün Türkiye'de üniversite ve yükseköğretim düzeyinde okullarda *Müzik, Sahne Sanatları, Plastik Sanatlar, Tasarım, Geleneksel Türk Sanatları* alanlarında çok sayıda sanat dalında eğitim verilmektedir.

ESERİN ORTAK KAYNAKÇASI

Abdülbâkî, Muhammed Fuad, *el-Mu'cemü'l-Müfehres li-Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, İstanbul, 1984.

Afmataj, Luan, *Arnavutluk Bektaşiliği, Başlangıcı, Gelişmesi ve Günümüzdeki Durumu*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2009.

Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir*, (Haz.: Cavit Baysun), TTK Basımevi, Ankara, 1991.

Ak A. S., *Avrupa ve Türk İslam Medeniyetinde Müzikle Tedavi, Tarihi Gelişimi ve Uygulamaları* Öz Eğitim Ltd Şti, Konya, 1997, s. 152-166.

Akgündüz, Murat, *Osmanlı Medreseleri –XIX. Asır-*, İstanbul, Beyan Yay, 2004, s. 113-138.

Aktar, Yücel, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Öğrenci Olayları (1908-1918)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990, s.42-43.

Aksüt, S., *Türk Müsîkîsinin 100 Bestekârı*, İnkılâp Yayınevi, İstanbul, 1993.

Akyüz, Kenan, *Encümen-i Daniş*, Ankara Ün. Eğt. Fak. Yay., Ankara, 1975.

Arslan A. T., *İmam Birgivi'nin Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisindeki Yeri*, Seha Yayınları, İstanbul, 1992.

Arslan, Ali -Özlem Akpınar, "İnas Darülfünunu", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, VI/2, 2005, s.226-233.

Arslan, Terzioğlu, *Türk İslam Psikiyatrisinin ve Hastanelerinin Avrupa'ya Tesirleri*, Bifaskop, Yıl 3, Sayı 8, İstanbul, 1992, s.20.

Aslanapa, Oktay, *Osmanlı Devri Mimarisi*, İnkılâp Yayınları, 2004, s.144.

Ayvazoğlu, B. , *Ney'in Sırrı*, Kapı Yayınları, İstanbul, 2008.

Baha, Taneli, *Cumhuriyetten Önce ve Sonra Ülkemizde Sağlık Kurumları ve Çocuk Hastaneleri*, Ege Pediatri Bülteni, 2009, 6(2), 95.

Bahri, T., "Arnavutluk'ta Medreseler", *Sebilü'r-reşad*, 24 Rebî'ulevvel 1343/23 Teşrîn-i Evvel 1340 [23 Ekim 1924] Cilt: 24, Sayı: 622, s. 379.

Baktır, Mustafa, "Suffe", *DİA*, XXXVII, 470.

Balaban, Adem, “Arnavutluk’ta Türkçe Öğretimi ve Arnavutların Türkçe Öğrenme Sebepleri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi / The Journal of International Social Research*, Cilt: 7 Sayı: 33, (tarih yok), s. 625-634.

Balkılıç, Özgür, *Cumhuriyet Halk ve Müzik- Türkiye’de Müzik Reformu 1922-1952*, Tan Yayınevi, Ankara, 2009.

Barkan, Ömer Lütfü, “Belgeler: Edirne ve Civarındaki Bazı İmâret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilânçoları”, *Türk Tarihi Belgeler Dergisi*, I, 1964, s. 1-2.

Bartl, Peter, *Milli Bağımsızlık Hareketleri Esnasında Arnavutluk Müslümanları (1878-1912)*, Bedir Yayınları, 1998.

Baykan, D., *Müzecilik Tarihimizde Edirne. Güneş Karadeniz’den Doğar Sümer Atasoy’a Armağan Yazılar*, Ed. Ş.Dönmez, Hel Yayıncılık, Ankara, 2013.

Bedirhan, Yaşar -Figen Atabey, “Osmanlı Bahriyesinde Yabancı Danışmanlar”, *Turkish Studies*, Volume 8/5, Spring 2013, s.128-129.

Behar, C., *Aşk Olmayınca Meşk Olmaz*, Yapı Kredi Yayınları, Ankara, 2012.

Berkes, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi yayınları, İstanbul, 2006.

Bilge, Mustafa L, “Arnavutluk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Cilt III, İstanbul, 1991.

Birgivi, Makamat, Kalem Yayınları, İstanbul, 2004.

Bozboru, Nuray, *Osmanlı Yönetiminde Arnavutluk ve Arnavut Ulusçuluğunun Gelişimi*, Boyut Kitapları, İstanbul, 1997.

Bozkurt, H. Hale, *Halkla İlişkiler Uygulamacıları İçin Edirne İli Tanıtım Materyalleri Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, (5) 2, 2013.

Bozkurt, N., "Darülkurra", *DİA*, Cilt VIII, Türkiye Diyanet Vakfı, 1993.

Bünyatov Z.M., “Ortaçağ Dönemi Azerbaycanının Görkemli Şahsiyetleri Hakkında Yeni Materyaller (üçüncü makale)” *Azerbaycan SSC Bilimler Akademisi Haberler Dergisi*, 1980, №2, 61, s. 149. (Буниятов З.М. Новые материалы о видных деятелях Азербайджана в эпоху средневековья (статья третья) // Изв.АН Аз.ССР, Серия истории, философии и права, 1980, №2, 61, s. 149)

Bünyatov Z.M., “Ortaçağ Dönemi Azerbaycanının Görkemli Şahsiyetleri Hakkında Yeni Materyaller (dördüncü makale)”, *Azerbaycan SSC Bilimler Akademisi Haberler Dergisi*, 1980, №3, s. 64. (Буниятов З.М. Новые материалы о видных деятелях Азербайджана в эпоху средневековья (статья четвертая) // Изв.АН Аз.ССР, Серия истории, философии и права, 1980, №3, с. 64).

Bünyatov C.Z., “Zekeriya el-Gazvini'nin Azerbaycan Hakkındaki Eserlerinden Materyaller” *Azerbaycan SSC Bilimler Akademisi Haberler Dergisi*, 1976, № 3, s. 53. (Буниятов Дж. З. Материалы из сочинений Закарии ал-Казвини об Азербайджане // Известия АН Азербайджанской ССР. Серия истории, философии, права. 1976, № 3, с. 53).

Cabiri, Muhammed Abid, *Arap-İslam Aklının Oluşumu*, Çev: İbrahim Akbaba, Kitabevi Yay., İstanbul, 2001.

Çakır, Ömer, “II. Meşrutiyet Dönemi'nde Sırat-ı Müstakîm ve Sebîlürreşad Dergilerine Türk Dünyasından Gönderilen Bazı Mektuplar”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 5 (1), s. 237-246.

Carr, E. Hallet, *Tarih Nedir?*, (Çev: Misket Gizem Gürtürk), İletişim Yay., İstanbul, 2011.

Defter-i Evkaf-ı Liva-ı Konya, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi No. 565:199b-200a.

Demirhan-Erdemir A., *Şifalı Bitkiler*, 2. Baskı, Alfa Basım Yayım Dağıtım Ltd. Şti., 2002:198, 402.

De Rhins, J. L. D., *Mission Scientifique dans La Haute Asie 1890-1895*, Paris, 1898.

Dölen, Emre, *Türkiye Üniversite Tarihi, Osmanlı Döneminde Darülfünun*, cilt 1, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009, s.66, 72-76, 87-107, 120, 135, 159, 306-307.

Dölen, Emre, “II. Meşrutiyet Döneminde Darülfünun”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, X-1, 2008, s.1-3.

Durant, Will, *İslâm Medeniyeti*, çev. Orhan Bahaeddin, (Baskı yeri ve tarihi yok).

Ebu Tahir es-Silefi, *Mu'cem es-Sefer*, www, Mostafa.com. s. 183.
(ص 183. www, Mostafa.com. أبو طاهر السلفي . معجم السفر .)

Efe, Adem, “Sebîlürreşad”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 36, İstanbul 2009, s. 251-253.

Ekinci, Ekrem Buğra, *Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeleri*, İstanbul: Arı Sanat, 2004, s. 269.

El-Bakuvi Ebu er-Raşid., *Kitab-ı Talhis Al-Asar ve 'Acaib el-Melik el-Kahhar*, Rusçaya tercüme ve şerh Z.M.Bünyatova aittir., Moskova, Nauka (İlim), 1971, s.76. (Ал-Бакуви Абу ар-Рашид. Книга талхис ал-асар ва аджаиб ал-малик ал-каххар. Пер. и комм.З.М.Бунятова. М.: Наука, 1971, с. 76)

Enver, Şengül, *Kültür Tarihi İçinde Müzikle Tedavi Ve Edirne Sultan II. Bayezid Dariüşşifasi*, Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Yüksek Lisans Tezi, 2008.

Erdoğan ve Kuteri, “Edirne Kenti Kültür Varlıklarının Kent Estetiği Açısından Değerlendirilmesi”, *Tekirdağ Ziraat Fakültesi Dergisi*, 7(3), 2010, s, 142.

Ergin, Osman, *Türk Maarif Tarihi*, İstanbul, 1977, C. III, s. 1096-1103.

Ergün, Mustafa, “Emrullah Efendi, Hayatı, Görüşleri, Çalışmaları”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakülte Dergisi*, cilt XXX, Sayı 1-2, 1979-1982, s.7-36.

Ergun, S. N., *Türk Musikisi Antolojisi*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1942.

Fshazi, Falma, “2. Meşrutiyet ve Arnavutluk'taki Osmanlı Algısı: Arnavutlarla Osmanlıların Düşman Olduğu O An”, *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, No:38, (Mart 2008), s. 161-178.

Es-Semani Ebu Saad Abdulkerim ibn Muhammed, *El-Ensab*, Beyrut, 1998, 1.3.5 ciltler ((السمعانى ابوسعاد عبد الكريم ابن محمد. الانساب. ٦ ج. , بيروت, ١٩٩٨, ج. ١,3,5)

Es-Sübki Taceddin Ebu Nasr Abdulvahab, *Tabakat eş-Şafiiyye el-Kubra*, Halep, IV c.,s.49 (السبكى. تاج الدين ابو نصر عبد الوهاب (١٣٢٧-١٣٧٠). طبقات الشافعية الكبرى, حلب,الجلد الرابع,١٩٥٨)

Gazali, *Ihyu-u Ulumi'd-Din 1-4*, (Çev: A. Serdaroğlu), Bedir Yayınları, İstanbul, 1975.

Gazali, *Kimya-yı Saadet (İslam Terbiyesi)*, Erkam Yayınları, İstanbul, 1989.

Gazali, *Dinde Kırk Esas*, (Çev: H.S. Erdoğan), Hisar Yayınları, İstanbul, (tarihsiz).

Gencal, B., XIX. *Yüzyılda Doğu Türkistan Uygurlarında Sosyal ve Kültürel Hayat*, Kırgızistan- Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Bişkek, 2012.

Gencer, Mustafa, *Jöntürk Modernizmi ve “Alman Ruhı”*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 125-132.

Hacı Bektaş-ı Veli, *Makalat*, (Çev: A. Sait Aykut), Etkileşim Yayınları, İstanbul, 2010; TDV Yayınları, Çev: Ali Yılmaz, Mehmet Akkuş, Ali Öztürk, İstanbul, 2013.

Hakani Ş., *Kalp Atışları* (seçilmiş eserleri) / Tertip mukaddime, sözlük ve yorumlar Memmedağa Sultanovundur, Bakı: Yazıçı, 1979, s. 5. (Хақани Ш. Үрәк дөйүнтүлөри (сеçилмиш әсәрләри) / Тәртиб мүқәддимә, лүгәт вә шәрһләр Мәммәдаға Сұлтановундур Баки: Язичи, 1979, s. 5).

Halitov A.B., *Kitap Medeniyeti / Arap Kültür Tarihi Hakkında Denemeler*, V-XV yy., Moskova, Nauka (İlim), 1982, s.68. (Халидов А.Б. Книжная культура // Очерки истории арабской культуры V- XV вв. М.: Наука, 1982, с. 68)

İbn Habîb Muhammed (ö. 245/859) *el-Muhabber* , tah. Eliza Lichtenstaedter, Beyrut ts.

İbn Havkal, Ebü'l-Kâsım (IV/X. yüzyıl), *Kitâbü Sûreti'l-Arz*, I-II, Leiden 1938.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah, *el-Maârif* , tah. Servet Ukkâşe, Kahire ts.

İbn Mâce, *Sünen*, I-II, Çağrı Yayınları, İstanbul 1981.

İbn Es-Sabuni, *Kiteb Tekmilet İkmelil-ikmel fi-l Ensab val-Elkab*, Naşir Mustafa Cavad, İraq, 1957, s. 17

ابن الصابونى. كتاب تكملة إكمال الأكمال فى الأنساب والأسماء والألقاب و الأسماء. الناشر مصطفى جواد , العراق ١٣٧٧/٩٥٧ , ص. 17

İbn Kesir, *el - Bidaye ve'n - Nihaye Fi't – Tarih*, VI c., s.540. (ابن الكثير. البداية و)
(النهاية، الجلد الادس، ص. 540)

İhsanoğlu, Ekmeleddin, “The Madrasas of the Ottoman Empire”, *Foundation for Science Technology and Civilisation*, Manchester, April, 2004, s. 1-17.

İnal, İ. M., *Hoş Sada*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. İstanbul, 1958.

İnan, Afet, *Atatürk'ten Hatıralar*, TTK Basımevi, Ankara, 1950.

İnançer, Ö. T., "Osmanlı Mûsikî Tarihinde Tasavvuf Mûsikîsine Bir Bakış", *Osmanlı Ansiklopedisi* , Cilt X, s. 677-69, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999.

İpşirli, M., "Enderun", *DİA*, Cilt XI, Türkiye Diyanet Vakfı, 1995.

İpşirli, Mehmet, “Medrese-Osmanlı Dönemi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (*DİA*), Yıl 2003, Cilt 28, s. 327-333.

İpşirli, Mehmet, “Medresetü'l-kudât”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. XXVIII, s. 344.

Kahraman, Aslı, 1912-1925 Yılları Arasında Sebilürreşad Dergisi 'nde Yayınlanan Hristiyanlıkla İlgili Makaleler ve Tahlilleri, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adana, 2009.

Karaer, Nihat, *Paris, Londra, Viyana; Abdülaziz'in Avrupa Seyahati*, Ankara, 2003.

Karaçavuş, Ahmet, "Richard L. Chambers'ın "The Encümen-i Daniş And Ottoman Modernization" Adlı Makalesinin Değerlendirme ve Çevirisi", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C.IX, Sayı:2, İzmir, 2009.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, Cilt V, TTK, Ankara, 1999, s.60-69.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, Cilt IX, Türk Tarih Kurumu (TTK), 2. Bs. 1999.

Karlıkaya, Esin ve Gökçe, Nilüfer, "Modern Türk Psikiyatri Biliminin Kurucusu Mazhar Osman Uzman", *T.Ü.Tıp Fakültesi Dergisi*, Sayı:2, 2001, s.15.

Kasaba, Reşat, *Eski ile Yeni Arasında Kemalizm ve Modernizm*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2005.

Kazancıgil, Ratıp, *Sultan II.Bayezid Külliyesi*, Edirne: Trakya Üniversitesi Yayınları, 1997.

Kendli Q., *Hakani Çirvani*, Hayatı, Dönemi, Çevresi, Bakü, İlim, 1988, s.42.
(Kendli Q. Xaqani Şirvani. Həyatı, dövrü, mühiti. Bakı: Elm, 1988, s. 42)

Köker, A.H., (editör)., "Selçuklu Gevher Nesibe Sultan Tıp Fakültesi", *Kongre Kitabı*, Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü, Yayın no:10, 1991: 13-15, 26, 51, 57, 69-72, 133.

Köylüoğlu, N, *Edirne'de Osmanlı'dan Günümüze Su Mimarisi*, Edirne, 1991.

Kuhn, Thomas, *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, Çev: Nilüfer Kuyaş, Kırmızı yayınları, İstanbul, 2008.

Kuropatkin, A. N., *Kaşgariya. Tipografiya V. S. Balaşeva*, S. Peterburg, 1879.

Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, İstanbul, 1338.

Martı, Huriye, *İmam Birgivi'nin Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, Seha Neşriyat, İstanbul, 2008.

-----, *Osmanlı'da Bir Daru'l-Hadis Şeyhi Birgivi Mehmet Efendi*, Daru'l-Hadis Yayınları, İstanbul.

Memmedov Z.C., *Azerbaycan Felsefesi Tarihi*. Bakı: İrşad, 1994. (Məmmədov Z.C.Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi. Bakı: İrşad, 1994).

Metz, Adam, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, çev. Salih Şaban, İstanbul 2000.

Mutçalı, Serdar, *Arapça Türkçe Sözlük*, Dağarcık Yayınları, İstanbul, 1995.

Nemlioğlu, Candan, “Osmanlı Dârüşşifâlarının Bahçe Düzeni ve Tıp Bilimine Katkıları”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, (83), 2009, s. 305-323.

Onaran, A. Şerif, *Türk Sineması Tarihi*, cilt 1, Kitle Yayınları, Ankara, 1999.

Ögel, Semra, "Sinan'ın Mirası", *Mimarbaşı Koca Sinan: Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, (1), 1988, 559-581.

Özcan, Nuri, *Darülelhan Osmanlı Devletinde Kurulan İlk Musiki Mektebi*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1995.

Özcan, N., "XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Dinî Mûsikî", *Osmanlı Ansiklopedisi*, Cilt X, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999.

Özcan, N., "Mekş-Musiki", *DİA*, Cilt XXIX, Türkiye Diyanet Vakfı, 2004.

Özdemir, Emin, “İslah Çalışmalarından İlgasına Medreselere İslamcı Bir Bakış; Sebilürreşad’da Tevhid-i Tedrisat Kanunu ve Uygulamaları”, *Turkish Studies*, Volume 8/2, Kış 2013, s. 201-215.

Özden, E. , *Osmanlı Maarifinde Mûsikî*, İstanbul, MÜSBE, Neşredilmemiş Doktora Tezi, 2013.

Özkan, Ali, *Enver Hoca Dönemi Arnavutluk (1945-1985)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2012.

Özkan, Ali, “Enver Hoca Döneminde Arnavutluk’ta Din-Devlet İlişkisi”, *History Studies*, Volume 4, Issue 4, Kasım 2012, s. 293-316.

Özön, Nijat, *Sinema Uygulayımı-Sanatı-Tarihi*, Hil Yayınları, İstanbul, 1985.

Özuyar, Ali, *Babıali’de Sinema*, İzdüşüm Yayınları, İstanbul, 2004.

Öztuna, Y., *Türk Musikisi - Teknik ve Tarih*, Türk Petrol Vakfı Lale Mecmuası Neşriyatı., İstanbul, 1987.

Pevtsov, M. V., *Puteşestviye Po Vostoçnomu Türkistanu, Kun-Lunyu, Severnoy Okraine Tibetskogo Nagorya i Cungarii vı 1889 i 1890 godah*. Tipografiya M. Stasyuleviça, Saint-Peterburg, 1895.

Polat, Murat -İ.Bakır Arabacı, “Emrullah Efendi ve Satı Bey’den Günümüze: Eğitimde Yenileşme Sorunsalı”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 21, 2015, s.37.

Qafa, Anis, *Arnavutluk’taki Resmi Din Politikalarının Dini Yapıya Etkisi (1944-1985)*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2012.

Rruqa, Ilir, *Arnavutluk’ta Hıristiyanlık ve İslâmiyet’in Tarihçesi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2011.

Sarıçam, İbrahim -Seyfettin Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Ankara 2015.

Seyidbeyli M.Q., *Azerbaycanın İlmî-Medenî Hayatı (XIII yüzyılın ikinci yarısı-XIV yüzyılın başları)*, Bakü, Çaşioğlu, 1999, s.118. (Сейидбейли М.Г. Научно-культурная жизнь Азербайджана (второй половины XIII-начало XIV в.). Баку: Чашыюглу, 1999, s. 118)

Sipahioglu H., *Kayseri Gevher Nesibe Sultan Tıp Sitesi*, Akın Matbaası, Kayseri, 1981.

Subaşı Mİ., *Dünden Bugüne Kayseri*, Kıvılcım Yayınevi, 5. Basım, Kayseri, 2003, s. 39-45.

Şişman, Adnan, *Tanzimat Döneminde Fransa’ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri*, TTK, Ankara, 2004.

Tansuğ, Sezer, *Herkes İçin Sanat*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1982.

Tansuğ, Sezer, *Türk Resminde Yeni Dönem*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1998.

Tekiner H., *Kayseri Eczacılık Tarihi*, Türk Eczacılar Birliği, 2005, s. 26-35.

Tansuğ, Sezer, *Resim Sanatı Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1999.

Tanpınar, A. Hamdi, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Çağlayan Kitabevi, İstanbul, 2001.

Taşdelen, Tuba Yavaş -Cemil Oruç, “Yükseköğretimin Yapılandırılmasında Emrullah Efendi'nin Tuba Ağacı Nazariyesini Yeniden Düşünmek”, *Turkish Studies*, volume 10/2, Winter, 2015, s.1007-1024.

TBMM Zabıt Ceridesi, Cild:13.

Tekeli, İlhan, *Tarihsel Bağlamı İçinde Türkiye'de Yükseköğretimin ve YÖK'ün Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010, s.97-99.

Telkenaroğlu, M. Rahmi, “Osmanlı'dan Günümüze Anadolu Medreselerinde Fıkıh Tedrisatı ve Sorunları”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 20, 2012, s. 157-159.

Tereziu, Agim, *16. Yüzyılda Arnavutluk'ta İslam'ın Yayılışı*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 2010.

Truçi, Betim, “Arnavutluk Diyanet İşleri'nin Kuruluşu ve İşlevi”, *Diyanet Avrupa Aylık Dergi*, Mart 2010-131.

Turabi, A. H., "Dünden Bugüne Dinî Mûsikî Külliyyatı", *VI. Dinî Yayınlar Kongresi*, Nota Yayıncılığı, İstanbul, 2013.

Tusi N., Evsafu'l-Eşraf (Seçkinlerin Ahlakı), (Çev: A. Gafarov), İz Yayıncılık, İstanbul, 2007.

Unutmaz, İrfan, “Bilimsel Ruh Sağlığı Süreci ve Edirne”, *Focus Dergisi*, Sayı: 2001-2, İstanbul, 2001, s.73.

Uyanık, Ercan, II. Meşrutiyet Dönemi'nde Toplumsal Mühendislik Aracı Olarak Eğitim: Eğitim Politikaları (1908-1918)", *Amme İdaresi Dergisi*, cilt 42, sayı 2, 2 Haziran 2009, s.69.

Uzunçarşılı, İ. H., "Osmanlı Zamanında Saraylarda Musiki Hayatı", *Belleten* (161), Ankara, 1977.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Ankara: TTK, 1988, s. 1-3.

Valihanov, Ç., *Sabraniye Soçinenii vı Pyati Tomah*, Kazak Sovet Entsiklopediyası, c. III, Alma ata, 1985.

Wensick, A. J., *el-Mu'cemü'l-Müfehres li-Elfâzi'l-Hadîsi'n-Nebevî*, İstanbul 1986.

Yörük, Ali Adem, “Osmanlı Hukuk Eğitiminin Son Devrinde Üslup Arayışları (1908-1924) ve Rizeli Hafız Kasım Efendi (Varlı, 1876-1961)”, *Rize Defteri*, (editör: İsmail Kara), İstanbul: Dergah, 2012, s. 101-103.

Zekeriya el- Kazvîni, *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâr'ül-İbâd*, Beyrut, 1960 (آثار ص. 49،
(البلاد و اخبار العباد. بيروت، ١٩٦٠،

Zeland, N., *Kaşgariya i Perevalı Tiyaşanya*, Tipografiya Okruji, Omsk, 1888.

<http://www.akob.org/turkiyede-opera-ve-bale> (30.08.2015).

<http://www.msgsu.edu.tr/faculties/guzel-sanatlar-fakultesi/geleneksel-turk-sanatlari>
(02.09.2015).

<http://saglikmuzesi.trakya.edu.tr/pages/evliya-celebi#.VdXLCLLtmko>

https://tr.wikipedia.org/wiki/%C4%B0kinci_Bayezid_K%C3%BCllyesi,